

राष्ट्रीय उत्पन्न आणि किंमत पातळी

प्रकरण रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अर्थ
- १.२ राष्ट्रीय उत्पन्न संकल्पना- स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आणि निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न.
- १.३ वास्तव आणि नाममात्र उत्पन्न
- १.४ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन
- १.५ चलनवाढ उपाय / मापन
- १.६ किंमत निर्देशांक
- १.७ स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न डिप्लेटर
- १.८ नाममात्र आणि वास्तव व्याजदर
- १.९ खरेदीशक्ती समता सिद्धांत
- १.१० सारांश
- १.११ प्रश्न

१.० उद्दिष्टे

- राष्ट्रीय उत्पन्न ही संकल्पना अभ्यासणे व समजून घेणे .
- राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विविध संकल्पना समजून घेणे.
- राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाचा अभ्यास करणे.
- चलनवाढीची संकल्पना व उपाय समजून घेणे.
- नाममात्र आणि वास्तव व्याजदर संकल्पनाचा अभ्यास करणे .
- खरेदी – शक्ती समता सिद्धांताचा अभ्यास करणे.

१.१ राष्ट्रीय उत्पन्न

राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक वर्षी निर्माण होणाऱ्या सर्व आर्थिक क्रियांचे मूल्य आहे. आर्थिक क्रियांमध्ये अशाच बाबींचा समावेश होतो कि, ज्या वस्तू व सेवांचे मूल्य बाजार किंमतीला मोजले जाते. यामध्ये प्रामुख्याने शेती उत्पादन, औद्योगिक

उत्पादन आणि सेवांच्या निर्मितीचा समावेश होतो. ज्या वस्तू व सेवांना विनिमय मूल्य नाही किंवा बाजार मूल्य नाही यांचे स्वरूप अनार्थिक असते. उदा. घरामध्ये पत्नीने पतीसाठी केलेली सेवा तसेच कुटुंबातील सदस्यांनी एकमेकांसाठी कोणतेही मूल्य न आकारता केलेले काम, छंद इत्यादी. “देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एका विशिष्ट वर्षात उत्पादित केल्या जाणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवांचे एकूण बाजार मूल्य होय.”

राष्ट्रीय उत्पन्न हे देशातील वार्षिक उत्पादनाचे बाजार मूल्याचे मापन करते. यामध्ये अंतिम सर्व वस्तू व सेवांच्या बाजार मूल्यांचे मापन केले जाते. वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यासाठी किंवा वस्तू व सेवांच्या भौतिक उत्पादनातील बदलांचे मापन करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी ही किंमत बदलाशी समायोजित केली जाते.

परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मापन करण्यासाठी एका वर्षात दोघांच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांचे मापन एकदाच केले जाते. म्हणजे दुहेरी मोजदाद टाकली जाते. सर्वसामान्यतः एखादी वस्तू अंतिमता बाजारात ग्राहकांच्या उपभोगासाठी येण्यापूर्वी तिला अनेक प्रक्रियामाधून जावे लागते. अशा प्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करीत असताना दुहेरी मोजदाद टाळून अंतिम उपभोगासाठी बाजारात तयार असणाऱ्या वस्तू व सेवांचे एकदाच मापन केले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्नाची ही संकल्पना उत्पादन प्रवाहाच्या संदर्भात स्पष्ट करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न हे पैशाच्या प्रवाहाच्या बाबतीत सुद्धा स्पष्ट करता येते. देशातील आर्थिक क्रिया या देशामध्ये खंड, वेतन, व्याज आणि नफा या स्वरूपात पैशाचा प्रवाह निर्माण करतात. राष्ट्रीय उत्पन्न हे घटक उत्पन्न जोडून आणि अप्रत्यक्ष कर व अनुदान समायोजित करून मिळवता येते. आणि अशा प्रकारे प्राप्त झालेल्या राष्ट्रीय उत्पादन घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात.

राष्ट्रीय उत्पन्न हे वेगवेगळ्या बाजूनी पाहता येते. राष्ट्रीय उत्पन्न हे एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्च यांचे प्रतिनिधित्व करते जेव्हा वस्तू सेवा यांचे मोजमाप त्यांच्या बाजार किमतींना केले जाते, तेव्हा बाबींची ओळख होते. त्या म्हणजे प्राप्त येणी = प्राप्त देणी = उत्पादित करून विकलेल्या वस्तू व सेवांचे मूल्य होय .

त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न = राष्ट्रीय खर्च = राष्ट्रीय उत्पादन

ही संकलना समजण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील घरगुती क्षेत्र हे दोन क्षेत्रीय प्रतिमान लक्षात घ्या. उत्पादनसंस्थाना या वस्तू व सेवांचे उत्पादन करतात. या वस्तू व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी उत्पादन संख्यांना श्रम, भूमी, भांडवल, संयोजक इ. उत्पादन घटकांची गरज असते. या सर्व उत्पादन घटकांना उत्पादन कार्यात सहभाग घेतल्यामुळे त्यांचे-त्यांचे मोबदले अनुक्रमे वेतन, खंड, व्याज आणि नफा या स्वरूपात मिळतात. निव्वळ उत्पादनाचे पैशातील मूल्य हे खंड, वेतन, व्याज आणि नफा या उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या मोबदल्या बरोबर असले पाहिजे. उत्पादन घटकांना मिळणारे हे उत्पन्न त्यांच्या खर्चाचे साधन बनते. अशाप्रकारे उत्पन्न संस्थांकडून घरगुती क्षेत्राकडे येणारा उत्पन्नाचा प्रवाह हा प्रामुख्याने उत्पादक सेवा पुरविण्याच्या बदल्यात येतो. याच प्रक्रियेचे वर्णन राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह असे केले जाते.

देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन प्रामुख्याने पुढील तीन मापकांच्या साह्याने केले जाते.

१. उत्पादित केल्या जाणाऱ्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य.
२. एका वर्गात घटक मालकांना मिळालेल्या एकूण मिळकती.
३. एकूण उपभोग खर्च, वस्तू व सेवावरील निव्वळ गुंतवणूक खर्च आणि सरकारी खर्च.

ही तीन मापके आर्थिक प्रणाली किंवा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची तीन मुलभूत कार्ये दर्शवितात. ते म्हणजे उत्पादन, विभाजन व खर्च. चौथे मुलभूत कार्य म्हणजे उपभोग व अंतर्भूत खर्च होय.

१.२ राष्ट्रीय उत्पन्न संकल्पना

१.२.१ स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (GNP):

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न हि राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची अतिशय व्यापकपणे वापरली जाणारी संकल्पना आहे. तसेच ती वस्तू व सेवांच्या एकूण उत्पादनाचे मुलभूत मोजमाप आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एका विशिष्ट वर्षात देशाच्या अर्थव्यवस्थेत उत्पादित केल्या जाणाऱ्या अंतिम वस्तू व सेवांचे एकूण बाजार मूल्य होय. यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन हे बाजार मूल्यात केले जाते. त्यामुळे याला राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चलनीय मापन असेही म्हटले जाते. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करीत असताना अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य विचारात घ्यावे लागते. म्हणजेच यामध्ये 'अंतिम' याचा अर्थ असा होतो कि, दुहेरी मोजदाद टाळून अंतिम उपभोगासाठी तयार असणाऱ्या वस्तूंचेच बाजार मूल्य याचा विचार केला पाहिजे. तसेच 'स्थूल' याचा अर्थ असा कि वस्तूचे उत्पादन करीत असताना भांडवल किंवा यंत्रसामुग्रीच्या देखभालीवर आणि दुरुस्तीवर होणारा खर्च म्हणजे 'घसारा' यातून वजा केला जात नाही. जेव्हा स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले जाते तेव्हा अंतिम वस्तूचे उत्पादन विचारात घ्यावे लागते. दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास उत्पादनाच्या प्रत्येक प्रक्रियेत मूल्य जोडले जाते. उदा. ब्रेड उत्पादनाच्या अनेक प्रक्रिया आहेत. शेतकरी गहू पिकवितो. त्यानंतर गिरणमालक गहू दळून त्याचे पीठ बनवितो. आणि शेवटी बेकरीमालक आपल्या बेकरीत ब्रेड बनवितो आणि शेवटी किरकोळ विक्रेता हा ब्रेड अंतिम उपभोगासाठी ग्राहकांना विकतो. आता अंतिम ब्रेड उत्पादनाचे हे मूल्य प्रत्येक प्रक्रियेत कसे जोडले जाते हे पुढील तक्त्यात दर्शविले आहे.

टप्पा नं १	टप्पा नं २	टप्पा नं ३	टप्पा नं ४.	टप्पा नं ५
शेतकऱ्याने जोडलेले मूल्य = ५ रुपये.	गिरण मालकाने जोडलेले मूल्य = २ रुपये.	बेकरी मालकाने जोडलेले मूल्य=५ रुपये	किरकोळ विक्रेत्याने जोडलेले मूल्य=३ रुपये.	ब्रेडची अंतिम किंमत=१५ रुपये

गव्हाची किंमत	गहू दळणाची किंमत+गव्हाची किंमत	ब्रेड बनविण्याची किंमत+दळणाची किंमत+गव्हाची किंमत	किरकोळ विक्रेत्याने जोडलेली किंमत+बेकरी मालकाची किंमत+दळणाची किंमत+गव्हाची किंमत	ब्रेडची अंतिम किंमत ५+२+५+३+= १५ रुपये.
---------------	--------------------------------	---	--	---

आकृती १.१ ब्रेड उत्पादनाच्या प्रत्येक प्रक्रियेत जोडलेली किंमत.

आकृती क्र. १.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे ब्रेड उत्पादनाच्या विविध प्रक्रियांसाठी येणाऱ्या खर्चाची एकूण बेरीज करून ब्रेडची एकूण अंतिम किंमत १५ रुपये इतकी झाली आहे. पण समजा आपण दुसऱ्या टप्प्यात २ रुपयांऐवजी ७ रुपये लावले असते, किंवा तिसऱ्या टप्प्यात ५ ऐवजी १२ रुपये लावले असते तर हे मापन चुकीचे झाले असते. आणि असे केल्याने अंतिम वस्तूचे मूल्य चुकीचे आले असते म्हणजेच ब्रेडची किंमत वाढलेली दिसली असती. आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचा आकडाही कारण नसताना वाढला असता. आणि हे चुकीचे झाले असते.

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर हा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा महत्त्वाचा निदर्शक आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर हा देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न घटत आहे कि वाढत आहे हे दर्शवितो. अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन व वृद्धिदर याचा मोठा संस्थाशास्त्रीय निदर्शक आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन आणि त्याचा अंदाज हा देशाचे धोरणकर्ते आणि व्यापारी समुदाय यांना देशाच्या आर्थिक कामगिरीचे विश्लेषण करण्यासाठी एक उपयुक्त साधन प्रदान करते.

खुल्या अर्थव्यवस्थेत बाजार किंमतीला स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन खालील समीकरणाच्या साहाय्याने मोजले जाते.

$$GNP_{(MP)} = C+I+G+Xn+Rn$$

GNP (MP) = बाजार किंमतीला स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न

C = उपभोग्य वस्तू

I = गुंतवणूक वस्तू

G = सरकारी सेवा

Xn = निव्वळ निर्यात म्हणजेच निर्यात - आयात

Rn = निव्वळ येणी म्हणजेच येणी - देणी

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न हे राष्ट्रीय उत्पादनाचे मूलभूत लेखामापन असून चालू बाजार किंमतीला अंतिम वस्तूचे उत्पादन दर्शविते.

१.२.२. बाजार किमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न GDP (MP):

एका आर्थिक वर्षात देशाच्या भौगोलिक सीमांच्या मध्ये तयार झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे पैशातील मूल्य म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न होय. हे खालील समीकरणाने दर्शविता येते.

$$GDP_{mp} = C + I + G(x - m)$$

GDP_{mp} = बाजार किमतीला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न

C = उपभोग्य वस्तू, I = भांडवली वस्तू किंवा स्थूल गुंतवणूक, G = सरकारी सेवा,

$x - m$ निर्यात मूल्य, - आयात मूल्य

येथे $x - m$ म्हणजे निव्वळ निर्यात होय. यामध्ये निर्यात मुळातून आयात मूल्य वजा केले जाते. जर निर्यात मूल्य आयात मूल्यापेक्षा जादा असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल. याउलट स्थितीत राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होईल.

१.२.३ निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न (NDP):

राष्ट्रीय उत्पन्न निर्धारित करीत असताना घसारा हि एक महत्वाची संकल्पना आहे. घसारा म्हणजे कोणत्याही वस्तूचे उत्पादन करीत असताना यंत्रे आणि हत्यारे जी झीज होते ती भरून काढण्यासाठी किंवा नादुरुस्त यंत्रसामुग्रीच्या दुरुस्तीसाठी व देखभालीसाठी येणार खर्च होय. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात घसाराचा विचार केला जात नाही. मात्र निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न ठरविताना स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातून घसारा वजा करावा लागतो. त्यामुळे पुढील समीकरणाच्या सहाय्याने निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न मोजता येते.

$$NDP = GDP - D$$

NDP = निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्न

GDP = स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न

D = घसारा

१.३ नाममात्र उत्पन्न (बाजार किमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न) आणि वास्तव उत्पन्न (स्थिर किमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न)

जेव्हा प्रतिवर्षी देशात उत्पन्न होणाऱ्या वस्तू व सेवांच्या संख्येला त्यांच्या चालू बाजार किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. तथापि किमती या स्थिर राहत नाहीत. चालू किमतीला असणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मूल्य हे किमतीत होणाऱ्या बदलांनुसार बदलत जाते. जेव्हा आपण चालू किमतीत राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करतो. तेव्हा आपल्याला नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. अशा प्रकारे किंमत वाढीच्या काळात, जरी भौतिक उत्पादन नगसंख्या व उत्पादन स्थिर असले तरी नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्न वाढत जाते. राष्ट्रीय उत्पन्नातील वास्तव वाढ शोधण्यासाठी उत्पादनाच्या एकूण भौतिक नगसंख्येला

स्थिर किंमती किंवा पायाभूत वर्षाच्या किंमतींनी गुणले पाहिजे. अशा प्रकारे समायोजन किंवा चलनवाढीद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना स्थिर किंमतीवर केले जाते. स्थिर किंमतीवर राष्ट्रीय उत्पन्न मिळवण्यासाठी सध्याच्या किंमतीवरील राष्ट्रीय उत्पन्न किंमत निर्देशांकाद्वारे कमी केले जाते.

वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न मिळविण्यासाठी खालील सूत्राचा वापर केला जातो.

$$\text{स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न} = \frac{\text{चालू किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न} \times 100}{\text{किंमत निर्देशांक}}$$

उदा. खालील टेबलमध्ये चालू किंमतीला आणि स्थिर किंमतीला भारतातील विविध वर्षांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी दर्शविली आहे कि, चालू किंमतीला होणाऱ्या निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढीपेक्षा मूल्यापेक्षा जास्त आहे. कारण २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीत किंमती वाढल्या होत्या.

वर्ष	चालू किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न ट्रिलियन रुपये	घाऊक किंमत निर्देशांक २०११-१२ पायाभूत वर्ष ३	स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न पायाभूत वर्ष ११-१२ ट्रिलियन रुपये $8 = 2/3 \times 100$
२०१५-१६	१२१.६२	१२२.०६	९९.६३
२०१६-१७	१३५.९५ (२nd RE)	१२६.१९	१०७.७३
२०१७-१८	१५५.२८ (१st RE)	१३१.१९	११५.३१
२०१८-१९	१६८.३७ (PE)	१३६.५५	१२३.३०
२०१९-२०	१८१.१० (1 st AE)	१३९.८५	१२९.४९

RE = Required Estimate सुधारित अंदाज

PE = Provisional Estimate तात्पुरता अंदाज

AE = Advanced Estimate आगाऊ अंदाज / प्रगत अंदाज

संदर्भ = India Economic Survey 2019-20

१.४ राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन

एका वर्षात अर्थव्यवस्थेत तयार झालेल्या वस्तू आणि सेवा यांचे पैशातील मूल्य मोजले असता आपणास राष्ट्रीय उत्पन्न प्राप्त होते. परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप करताना घ्यावयाची सर्वात महत्वाची दक्षता म्हणजे फक्त अंतिम उपभोग्य वस्तूचे मूल्य लक्षात घेणे होय. सर्वसाधारणपणे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप हे तीन वेगवेगळ्या पद्धतीने करता येते. त्यामध्ये उत्पादन पद्धती, विभाजन पद्धती आणि खर्च पद्धती यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अंदाज हे अर्थव्यवस्थेची कामगिरी दर्शवितात. आणि म्हणूनच अर्थशास्त्रज्ञांना आर्थिक विकास या संकल्पनेचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप हे एक अत्यंत महत्वाचे साधन आहे.

१.४.१ उत्पादन पद्धती:

या पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नच मापन करीत असताना अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण हे प्रामुख्याने शेती क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र, सेवा क्षेत्र आणि बहिर्गत क्षेत्र असे केले जाते. औद्योगिक क्षेत्रामध्ये सर्व उत्पादक कार्यांचा समावेश होतो. यामध्ये विविध क्षेत्रातून उत्पादित केल्या जाणाऱ्या विविध वस्तूंचा समावेश होतो. यात प्रामुख्याने शेती, खाणकाम, वाहतूक आणि सार्वजनिक क्षेत्रांचा समावेश होतो. तसेच सेवा क्षेत्रामध्ये ग्राहकांना पुरविल्या जाणाऱ्या विविध वस्तूंचा समावेश केला जातो. सर्व वेतनदेयकांचा समावेश होतो. मात्र यातून निवृत्तीवेतन वगळले जाते. तसेच बहिर्गत क्षेत्रामध्ये आयात आणि निर्यात यातून मिळालेल्या उत्पन्नाचा विचार केला जातो. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची ही पद्धती राष्ट्रीय उत्पन्नाचा उगम कसा घेतो ते शोधण्यास मदत करते. ही पद्धती म्हणूनच औद्योगिक उगमातून राष्ट्रीय उत्पन्न या नावानेही ओळखली जाते. ज्या ज्या देशांमध्ये प्रत्येक वर्षी उत्पादनाची गणना विचारात घेतली जाते अशा सर्व देशांमध्ये या पद्धतीचा वापर केला जाऊ शकतो. परंतु अद्याप सर्व उद्योगातील उत्पादन गणना आकडेवारी उपलब्ध नसल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करण्यासाठी इतर पद्धतींसोबत या पद्धतीचा वापर केला जातो. उदा. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करण्यासाठी उत्पादन गणना पद्धती ही उत्पन्न पद्धतीसोबत वापरली आहे. ही पद्धत अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील त्यांचे संबंधित योगदान प्रकट करून त्यांचे सापेक्ष महत्त्व दर्शविते.

या पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना दुहेरी मोजदार टाळण्यासाठी पुढील दोन पद्धतींचा वापर करावा लागतो.

१) अंतिम वस्तूचे मोजमाप विचारात घेणे:

बऱ्याच वेळा राष्ट्रीय उत्पन्न मोजत असताना त्याची दुहेरी मोजदार घेऊन विनाकारण राष्ट्रीय उत्पन्न वाढल्याचे दिसते हे टाळण्यासाठी एखादे उत्पादन जरी अनेक प्रक्रियामधून पार पडत असले तरी अंतिम उपभोगयोग्य वस्तूचीच मोजदार राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये करावी.

२) मूल्य वर्धित पद्धती:

या पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापात ज्या वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाच्या प्रक्रियेदरम्यान विविध टप्प्यांवर वाढत जाणाऱ्या मूल्याचे मोजमाप केले जाते. उदा. ब्रेड

बनविण्याच्या प्रक्रियेत गव्हाची लागवड, गहू दळणें, बेकरीत ब्रेड बनविणे आणि शेवटी त्याचा व्यापार करणे इ. प्रक्रियांचा समावेश होतो. पुढे टेबल क्रमांक १.२ मध्ये हे दर्शविले आहे.

१	२	३	४	५
१. गहू	शेतकरी	१०००/-	०	१०००/-
२. पीठ	पिठाची गिरणी	१४००/-	१४००/-	४००/-
३. ब्रेड	बेकरी मालक	१८००/-	१८००/-	४००/-
४. व्यापार	व्यापारी	२०००/-		२००/-
५. एकूण	मूल्यवर्धित पद्धतीने एकूण बेरीज			२०००/-

उत्पादन पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना पुढील काळजी घ्यावी लागते:

- १) दुहेरी मोजदाद टाळण्यासाठी अंतिम वस्तूंचे मूल्य विचारात घ्यावे, कच्चा माल तसेच मध्यस्त इतर वस्तूंचे मूल्य वगळावे.
- २) शेतकरी त्यांच्या शेतीतील जे उत्पादन स्वताच्या उदरनिर्वाहासाठी बाजूला काढून ठेवतो त्याचे ही मूल्य विचारात घ्यावे.
- ३) तसेच उद्योजकांनी जो अप्रत्यक्ष कर सरकारला भरला ती रक्कम वगळावी आणि सरकारकडून उद्योजकांना जे सहाय्य किंवा अनुदान मिळाले ती रक्कम राष्ट्रीय उत्पन्नात मिळवावी. त्यामुळे उत्पादनाची अचूक बाजार किंमत समजेल.
- ४) निर्यातीमधून मिळालेले उत्पन्न जमा करावे आणि आयातीवरील खर्च कमी करावा.

अशा प्रकारे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन झाल्यानंतर त्यामध्ये निर्यातीपासून मिळालेली रक्कम घ्यावी. तसेच परदेशातून आलेली येणीही जमा करावीत. आणि अप्रत्यक्ष कराची रक्कम आणि घसाऱ्याची रक्कमही वजा करावी. उत्पादन पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना पुढील समीकरणाचा वापर केला जातो.

$$Y = (P - D) + (S - T) + [(X - M) + [(R - P)]$$

वरील समीकरणात उत्पन्न, Y= राष्ट्रीय, P = देशांतर्गत उत्पादन, D= घसारा रक्कम, S= अनुदाने किंवा सहाय्य, T = अप्रत्यक्ष कर, X = निर्यात, M = आयात, R = प्रदेशातून आलेली येणी, P = परदेशात द्यावी लागणारी देणी.

उत्पादन पद्धतीचा वापर हा अमेरिकेत मोठ्या प्रमाणावर केला जातो, तेथे ही पद्धती 'एकूण उत्पादन पद्धत' किंवा वस्तू प्रवाह पद्धत म्हणूनही ओळखली जाते. भारतासारख्या विकसनशील देशात हि पद्धती वापरताना अनेक प्रकारच्या व्यवहारिक अडचणी येतात. कारण आजही आपल्या देशात बऱ्याच ठिकाणी वस्तू विनिमय पद्धतीचा वापर केला जातो.

१.४.२ उत्पन्न पद्धती किंवा घटक उत्पन्न पद्धती:

राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची उत्पन्न पद्धती हि वितरणाच्या दृष्टीकोनातून राष्ट्रीय उत्पन्नापर्यंत पोहोचते, त्यानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न वितरीत केल्यानंतर मोजले जाते आणि

व्यक्ती किंवा घटक मालकांनी कमावलेले उत्पन्न म्हणून दिसून येते. अशा पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मिळवताना श्रम, भूमी, भांडवल, संयोजक अशा विविध घटकांना वेतन, खंड, व्याज, आणि नफा या विविध स्वरूपात जे उत्पन्न मिळते त्या सर्वांची एकत्रित बेरीज केली जाते. त्याचबरोबर कंपन्यांनी न वाटलेला नफा आणि स्वयंरोजगार करणाऱ्यांच्या उत्पन्नाचा समावेश होतो. हस्तांतरित देणी जसे अनुदान, बक्षिस इ. घटक उत्पन्नातून वगळावे. तसेच या उत्पन्नात निव्वळ निर्यात आणि परदेशातील निव्वळ येणी रकमांचा समावेश करावा. सूत्ररूपाने हे पूढीलप्रमाणे व्यक्त केले जाते:

$$Y = (R + W + I + P) + [(X - M) + (R - P)]$$

वरील समीकरणात,

Y = राष्ट्रीय उत्पन्न, R = खंड, W = वेतन, I = व्याज, P = नफा, X = निर्यात, M = आयात, R = परदेशातून येणी, P = परदेशाला देणी

या पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना पूढील खबरदारी घ्यावी लागते:

- १) ज्या वस्तू सेकंड हॅंड म्हणून विकल्या जातात त्यापासून मिळणारे उत्पन्न वेगळे पाहिजे. परंतु या व्यवहारात जी दलाली मिळते तिचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात होणे आवश्यक आहे.
- २) तसेच हस्तांतरित उत्पन्न जसे, बेकार भत्ता, धर्मादाय रक्कम, बक्षिस, जुगारी उत्पन्न, लॉटरीमुळे मिळालेले प्रचंड उत्पन्न इ. यातून वगळले पाहिजे.
- ३) तसेच वित्तीय गुंतवणुकासाठी यातून वगळल्यात त्याला समावेश वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात करू नये. तसेच संपत्तीशी निगडित भांडवली फायदा आणि तोटा याकडे दुर्लक्ष करावे.
- ४) तसेच एकूण उत्पन्नातून, सरकारला मिळणारी प्रत्यक्ष कराची रक्कम वजा करावी कारण हे हस्तांतरित उत्पन्न असते. त्याचप्रमाणे सरकारने सहाय्य किंवा अनुदान दिलेल्या उद्योगांना जो नफा होतो या नफ्यातून सरकारकडून मिळणाऱ्या अनुदानाची रक्कम वगळावी
- ५) कोणतेही पैसे न घेता ज्या सेवा पुरविल्या जातात त्याही या मधून वगळण्यात याव्यात. उदा. आईने किंवा पत्नीने केलेली सेवा.
- ६) कंपन्यांनी न वाटलेले नफा, सरकारी, मालमत्तेपासून मिळणारे उत्पन्न, तसेच सरकारी उद्योगात होणारा नफा, यामध्ये समाविष्ट करावा.
- ७) राहण्यासाठी स्वताचे घर निवासस्थान असल्यास त्याच्या भाड्याचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करावा.
- ८) स्वतःच्या उपभोगासाठी स्वतःच्या काही वस्तूंचे उत्पादन केले असल्यास त्याचेही मूल्य राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट करावे.

भारतात, राष्ट्रीय उत्पन्न समितीने सेवा क्षेत्रातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची बेरीज करण्यासाठी उत्पन्न पद्धतीचा वापर केला. उत्पन्न पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना अनेक अडचणी येतात. कुटुंबे आपल्या उत्पन्नाचा हिशोब निट ठेवत नाहीत. त्यामुळे ह्या पद्धतीचा वापर करताना मोठ्या प्रमाणावर मर्यादा येतात. केंद्रीय संख्या ही राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करण्यासाठी उत्पादन पद्धती आणि उत्पन्न पद्धती या दोन्हीच्या वापराला प्राधान्य दिले आहे.

१.४.३ 'खर्च पद्धती':

राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची खर्च पद्धती हि उपयोग पद्धती किंवा गुंतवणूक पद्धती या नावानेही ओळखली जाते. खर्च पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना उपभोगावर होणारा खर्च आणि गुंतवणुकीवर होणारा खर्च यांची एकत्रित बेरीज असते. या पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न हे पुढील स्वरूपात मोजले जाते.

- १) खाजगी आणि सार्वजनिक उपभोग खर्चाचा अंदाज
- २) स्थिर आणि निश्चित भांडवल व शेअर बाजार गुंतवणुकीचे मूल्य यामध्ये समाविष्ट करावे.
- ३) निव्वळ निर्यातीमधून प्राप्त होणारे उत्पन्न यांचा समावेश करावा. सूत्ररूपाने खर्च पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

$$Y = (C + I + G) + [(X - M) + (R - P)]$$

या समीकरणात Y = राष्ट्रीय उत्पन्न, C = उपयोग खर्च, I = गुंतवणूक खर्च, G = सरकारी खर्च, X = निर्यात, M = आयात, R = परदेशाची येणी, P = परदेशाची देणी

या पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना पुढील काळजी घ्यावी:

- १) सेकंड हँड वस्तूवरील खर्च वगळावा, कारण या वस्तू भूतकाळातील उत्पादनाचा भाग आहे.
- २) वित्तीय मालमत्ता जसे समभाग,कर्जरोख इ.यावरील खर्च हि वगळावा कारण ते वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात येऊ शकत नाहीत.
- ३) मध्यस्थ वस्तूवरील खर्चही यातून वगळावा.
- ४) सरकारी खर्च जसे निवृत्तीवेतन, शिष्यवृत्ती, बेकार भत्ता याकडेही दुर्लक्ष करावे. कारण हे सर्व हस्तांतरित उत्पन्न आहे.
- ५) अंतिम वस्तू व सेवांच्या मूल्याचा समावेश करावा.

१.४.४ राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या तीन पद्धतींचा ताळमेळ:

उत्पादन पद्धती, उत्पन्न पद्धती, आणि खर्च पद्धती, या तीन राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या पद्धती आहेत, यामधील उत्पादन पद्धती हि स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पन्न पद्धती ही स्थूल

राष्ट्रीय उत्पन्न तर खर्च पद्धती हि स्थूल राष्ट्रीय खर्च या नावानीही ओळखल्या जातात. राष्ट्रीय उत्पन्न = राष्ट्रीय उत्पादन = राष्ट्रीय खर्च असे असल्याने, या तीन पद्धतींपैकी कोणत्याही पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन केल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान मूल्य प्राप्त होईल. म्हणून उत्पादन = उत्पन्न = खर्च असे सांगता येईल.

योग्य पद्धती:

राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या तीन पद्धती या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे सारखेच मापन करतात. तथापि, राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या या सर्व पद्धती सर्वच देशात उपयुक्त ठरत नाहीत. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची नेमकी योग्य पद्धती कोणती हे सांगणे तसे अवघड आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची दिलेली पद्धती हि दोन मुख्य विचारांच्या आधारावर निवडली जाते. ते म्हणजे १) राष्ट्रीय उत्पन्न विश्लेषणाचा हेतू. आणि २) आवश्यक त्या आकडेवारीची उपलब्धता. जर निव्वळ उत्पादन मापनाचे ध्येय असेल तर मूल्य-वर्धित पद्धती निवडणे चांगले आहे. तसेच जर घटक उत्पन्न वितरणाचे ध्येय असेल तर उत्पन्न पद्धती योग्य ठरेल. त्याचप्रमाणे जर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या खर्चाचा आकृतिबंध शोधावयाचा असेल तर खर्च पद्धती हि उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची योग्य पद्धत निवडताना जी पद्धत आपण निवडणार त्यासाठी आकडेवारी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. या सर्वांमध्ये मूल्यवर्धित पद्धती हि योग्य वाटते कारण या पद्धतीमुळे सर्व आर्थिक क्रियांना सहज वर्गीकृत करण्यात येते आणि आवश्यक ती आकडेवारी सहज उपलब्ध होते. तरीही कोणतीही एक पद्धती राष्ट्रीय उत्पन्नाचे अचूक मोजमाप करू शकत नाही. कारण त्यासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे सर्वसाामान्य राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना दोन किंवा जास्त पद्धतींचा वापर केल्याने ते अधिक योग्य ठरेल.

तुमची प्रगती तपासा:

१. राष्ट्रीय उत्पन्न ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न आणि देशांतर्गत उत्पन्न यातील फरक स्पष्ट करा.
३. नाममात्र उत्पन्न आणि वास्तव उत्पन्न यांतील फरक स्पष्ट करा.
४. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या विविध पद्धतींचे वर्णन करा.

१.५ 'चलनवाढ अर्थ आणि मापन'

सर्वसामान्यपणे जेव्हा साधारण किंमत पातळीत सातत्याने वाढ होत जाते त्या अवस्थेला चलनवाढ असे म्हणतात. याउलट जेव्हा वस्तूंच्या किमती या सातत्याने कमी होत जातात त्या अवस्थेला चलनघट असे म्हणतात. चलनवाढीचे मापन हे किंमत निर्देशांकाच्या

स्वरूपात केले जाते. उदा. भारतात घाऊक किंमत निर्देशांक आणि ग्राहक किंमत निर्देशांक असे दोन भाग आहेत. किंमत निर्देशांक हा वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीवर अवलंबून असतो कि वस्तू आणि सेवांच्या किंमती वाढतात, तर कधी कमी होतात. जेव्हा वस्तू व सेवांच्या किंमती या सातत्याने वाढतात या अवस्थेला चलनवाढ म्हणतात.

टेबल १.३:

भारतातील २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीतील घाऊक किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ दर पुढीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	घाऊक किंमत निर्देशांक	चलनवाढ दर (%)
		$P = [(p_1 - P_0) / P_0] \times 100$
२०१५-१६	१२२.६	-
२०१६-१७	१२६.१९	$१२६.१९ - १२२.०६ / १२२.०६ \times १०० = ३.८३\%$
२०१७-१८	१३१.१९	$१३१.१९ - १२६.१९ / १२६.१९ \times १०० = ३.९६\%$
२०१८-१९	१३६.५५	$१३६.५५ - १३१.१९ / १३१.१९ \times १०० = ४.०८\%$
२०१९-२०	१३९.८५	$१३९.८५ - १३६.५५ / १३६.५५ \times १०० = २.४१\%$

चलनवाढ हा किंमत पातळीतील बदलाचा दर आहे. बदलाचा दर हा पायाभूत वर्षाच्या संदर्भात मोजला जातो. जेणेकरून किंमत वाढण्यासंबंधित दीर्घकालीन दृष्टिकोन प्राप्त होतो. सर्व व्यावहारिक हेतूकरिता चलनवाढ दर हा वार्षिक आधारावर मोजला जातो. तथापि, अलीकडे काही वर्षात चलनवाढीचा दर हा मासिक व आठवड्याच्या आधारावर मोजला जातो. चलनवाढीचा दर हा खालील समीकरणाने मोजला जातो.

$$P = [(P_1 - P_0) / P_0] \times 100.$$

१.६ किंमत निर्देशांक

किंमतीत बदल होण्याचे दोन पैलू आहेत. ते म्हणजे ...

- १) सापेक्ष किंमतीमध्ये बदल जे सूक्ष्म आर्थिक एककांच्या संसाधनांचा वाटा प्रभावित करतात. आणि
- २) किंमतीमध्ये होणार बदल कि ज्याचा प्रभाव हा पैशाच्या खरेदीशक्तीवर पडतो. अनेक प्रकारचे किंमत निर्देशांक आहेत ज्यांचा वापर हा किंमत बदलाच्या दुसऱ्या पैलूसाठी केला जातो. या प्रकरणात आपण प्रामुख्याने ग्राहक किंमत निर्देशांक आणि घाऊक किंमत निर्देशांक या दोन संकल्पनांचा विचार करावा लागतो.

अ) ग्राहक किंमत निर्देशांक:

उपभोक्त्यास त्याच्या दैनंदिन जीवनात प्रत्येक प्रकारच्या वस्तू व सेवांचा उपभोग घ्यावा लागतो. उदा. अन्नधान्य, कपडे, गृहपयोगी वस्तू इ. अशा वस्तूंच्या किंमतीतील दोन भिन्न काळातील बदल लक्षात येण्यासाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक विचारात घेतला जातो.

प्रत्येक कुटुंबानुसार स्वाद आणि प्राधान्ये हि वेगवेगळी असतात. तसेच संबंधित वस्तूंच्या किंमतीही सापेक्षपणे भिन्न असतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या समूहातील लोकांसाठी वेगवेगळा ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करावा लागतो. यामध्ये काही शहरी भागातील उद्योगात काम करणारे औद्योगिक कामगार, शेतमजूर, शहरी येत्रावर काम करणारे कुशल कामगार इ. मूळ वर्षाच्या संदर्भात दिलेल्यावर्षासाठी ग्राहक किंमत निर्देशांक तयार करताना पुढील माहिती आवश्यक आहे.

- १) मूळ वर्षातील उपभोग्य वस्तू
- २) मूळ वर्षातील वस्तूंच्या किंमती
- ३) दिलेल्या वर्षासाठी प्रत्येक वस्तूच्या सापेक्ष किंमती

आपण उपरोक्त १ आणि २ मधील प्रत्येक वस्तूचे वजन आपण मिळवू शकतो. वापराच्या संचातील वस्तू जसे अन्न, इंधन आणि वीज, घरगुती वस्तू, कपडे इ. लहान गटांमध्ये एकत्रित केल्या जातात. उदा. अन्न या संचाच्या बाबतीत आपण तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, मेदयुक्त पदार्थ इ. तसेच या संचामध्ये सर्वच वस्तूंची गणना करणे आवश्यक नाही. जर समूहातील सर्वच वस्तूंच्या किंमती या सारखीच हालचाल दाखवित असतील तर किंमत निर्देशांक काढण्यासाठी फक्त एखादीच वस्तू विचारात घेतली तरी चालते. उदा. भाज्या आणि फळे या समूहात आपण किंमतीच्या हालचालींचे निरीक्षण करण्यासाठी भाज्या आणि फळे यातील प्रत्येकी एक-एक वस्तू निवडू शकतो. उपभोग्य वस्तूंच्या संचाबद्दल माहिती हि वेळोवेळी केल्या जाणाऱ्या कौटुंबिक अंदाजपत्रक सर्वेक्षणामधून प्राप्त केली जाते. हे सर्वेक्षण एका विशिष्ट कुटुंबाच्या उपभोग्य खर्च रचनेच्या संदर्भात खर्चाचे अंदाज देतात. सदर सर्वेक्षणामध्ये क्षेत्रीय अन्वेषकांच्या मोठ्या प्रमाणावरील कर्मचारी वर्गांमुळे किरकोळ दुकानातून किंमतीसंबंधी माहिती मिळते. काही वर्षांनंतर मूळ वर्षामध्ये बदल होतो. जेणेकरून अभिरुचीत होणार बदल याबद्दल विचार करता येतो.

भारतातील श्रमिक ब्युरोने लोकसंख्येच्या विविध समूहातील उपभोक्ता ग्राहक निर्देशांकाचे मापन करून ते प्रसिद्ध केले. खाली टेबल क्र. १.४ मध्ये ग्राहक किंमत निर्देशांकाचे एक सैद्धांतिक उदाहरण दिले आहे. असे गृहीत धरूया कि, शहरातील एक विविध कुटुंब हे त्यांच्या उपभोग संचामध्ये एकूण ५ वस्तूंच्या वापर करते. १९९८-९९ मध्ये प्रत्येक महिन्याला वस्तूंची खरेदी असून १९९८-९९ आणि २००८-०९ च्या किंमती दिल्या आहेत.

वस्तू	नगसंख्या १९९८-९९	किंमती १९९८-९९ रुपये	किंमती २००८-०९	संबंधित किंमत - २००८-०९ किंमत २००८.०९x१०० किंमत १९९८-९९
तांदूळ	२० किलो	रुपये १० /किलो	रुपये १५/किलो	१५०/-
गहू	१० किलो	रुपये ०८/ किलो	रुपये १२/ किलो	१५०/-
दूध	६० लिटर	रुपये १०/ लिटर	रुपये १५ / लिटर	१५०/-
कपडे	०५ मीटर	रुपये १००/ मीटर	रुपये २००/ मीटर	२००/-
घरभाडे	दोन रुम व किचन	रुपये १५००/ प्रतिमहिना	रुपये ३०००/ प्रतिमहिना	२००/-

- १) १९९८-९९ मधील एकूण खर्च = २८८० रुपये.
- २) भार - १९९८-९९ मध्ये घरभाड्याचा दर हा १५०० रुपये प्रतिमहिना होता. तर एकूण खर्चाशी घरभाड्याचे प्रमाण काय होते.

$$W \text{ House Rent घरभाडे} = \frac{PO_{Hr}}{p1^0 Q1^0} = \frac{1500}{2800} = 0.53$$

इतर वस्तूंचा भार हा खालीलप्रमाणे आहे:

गहू = ०.०२, तांदूळ - ०.०७, दूध - ०.२१, कपडे - ०.१७.

भाराची बेरीज हि ०.१ इतकी असते.

$$0.53 + 0.02 + 0.07 + 0.21 + 0.17 = 0.99$$

- ३) तांदळाची संबंधित किंमत

$$\frac{Price^t}{Price^o} \times 100 = \frac{15}{10} \times 100 = 150/-$$

$$100 = \frac{15}{10} \times 100 = 150/-$$

- ४) लॅस्पेअर यांचा ग्राहक किंमत निर्देशांक

$$It = \sum W_1 \frac{p_i^t}{p_i^o} \times 100 = \frac{5320}{2880} \times 100 = 184.72/-$$

B) घाऊक किंमत निर्देशांक:

घाऊक किंमत निर्देशांक तयार करण्याची पद्धती हि ग्राहक किंमत निर्देशांकासारखीच आहे. या दोन निर्देशांकामध्ये पुढीलप्रमाणे फरक आहे:

- १) घाऊक किंमत निर्देशांकामध्ये सामाजिक असणाऱ्या वस्तू या ग्राहक किंमत निर्देशांकातील वस्तूपेक्षा वेगळ्या असतात. घाऊक किंमत निर्देशांकामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या वस्तू म्हणजे औद्योगिक कच्चा माल, अर्ध तयार वस्तू, खनिजे, राष्ट्रीय खते, मशिनरी, हत्यारे व अवजारे इ. याव्यतिरिक्त अन्न, इंधन, वीज इत्यादीचाही समावेश होतो. घाऊक किंमत निर्देशांक हा उत्पादकांनी त्याच्या उत्पादनासाठी दिलेल्या किंमतीचा निर्देशांक म्हणून विचारात घेतला जाऊ शकतो.
- २) आधारभूत वर्षातील विविध वस्तूंच्या व्यवहाराच्या मूल्यावर भर आधारित असतो. उत्पादित उत्पादनासाठी हे उत्पादनाचे मूल्य आहे. तर कधी उत्पादनासाठी विक्रीयोग्य अधिशेयाचे मूल्य मानले जाते.

वस्तूंचे मुख्य गट:**१) प्राथमिक वस्तू:**

- अ) अन्न - तांदूळ, गहू इत्यादी
- ब) गैर अन्न - कच्चा कापूस, ताग इत्यादी
- क) खनिजे - लोहखनिज, मँगनीज इत्यादी
- A) एकूण ८० इतक्या प्राथमिक वस्तू त्यात आहेत
- २) उत्पादित वस्तू - २७० वस्तू
- ३) इंधन, वीज, प्रकाश आणि वंगण - १० वस्तू

१.७ राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर (विभाजक)

जेव्हा आपण नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्नाला वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाने विभाजित (भागाकार) करतो तेव्हा आपल्याला राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर मिळतो. खाली टेबल क्रमांक १.५ मध्ये विविध वर्षासाठी असणारा राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर मिळतो.

$$\text{राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर} = \frac{\text{नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्न}}{\text{वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न}}$$

वर्ष	चालू किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न ट्रिलियनमध्ये	स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न (२०११-१२) ₹ ट्रिलियनमध्ये	राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर
१	२	३	४ = २/ ३
२०१५-१६	१२१. ६२	९९. ६३	१.२२०६
२०१६-१७	१३५. ९५	१०७. ७२	१.२६१९
२०१७-१८	१५१.२८	११५.३१	१.३११८
२०१८-१९	१६८. ३७	१२३. २९	१.३६५५
२०१९-२०	१८१. १०	१२९.४९	१.३९८५

जर आपण वरील टेबलाकडे पहिले तर असे दिसते कि, जेव्हा आपण नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्नाला वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाने भागाकार करतो.

तेव्हा आपल्याला राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर मिळतो. तथापि खरे राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यासाठी संबंधित वर्षाचा किंमत निर्देशांक आवश्यक आहे. एकदा, आपल्याकडे चालू वर्षाचा किंमत निर्देशांक आला कि, आम्ही चालू वर्षाच्या किंमत निर्देशांकाच्या नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्नाला भागून आणि भागाला १०० ने गुणाकार करून चालू वर्षाचे राष्ट्रीय उत्पन्न शोधू शकतो. वैकल्पिकरित्या चालू वर्षाच्या किंमत निर्देशांकाला अदभूत वर्षाच्या किंमत निर्देशांकाने विभाजित करून राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर शोधला जाऊ शकतो. पायाभूत वर्षाचा किंमत निर्देशांक नेहमी शंभर असल्याने, राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर फक्त दशांश बिंदू डावीकडे दोन अंकांनी हलवून शोधला जाऊ शकतो. उदा.

१.८ नाममात्र आणि वास्तव व्याजदर

व्याज म्हणजे पैशाच्या वापराबद्दल दिलेला मोबदला होय. जेव्हा आपण बँकेकडून किंवा इतर कोणाकडूनही पैसे उसनवार घेतो तेव्हा आपण बँकेला किंवा ज्या कोणाकडून पैसे घेतले आहेत त्याला पैशाच्या वापराचा मोबदला म्हणजेच व्याज देतो. त्याचप्रमाणे जेव्हा आपण बँकेत पैसे ठेवतो तेव्हा बँक आपल्याला व्याज देते. समजा जर आपण बँकेत एक वर्षाकरिता १०००-०० रुपये बँकेत ठेवले आणि वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर आपल्याला बँकेकडून १०८०-०० रुपये मिळाले म्हणजे वार्षिक ८% व्याजदराने आपल्याला बँकेकडून व्याजापोटी जे ८०-०० रुपये जादा मिळाले हा व्याजाचा नाममात्र दर होय.

नाममात्र व्याजदर आणि वास्तव व्याजदर समजावून घेण्यासाठी आपण एक उदाहरण घेऊ. समजा सफरचंद २००-०० रुपये किलो आहेत. या दराने आपण १०००/- रुपयाचे ५ किलो सफरचंद विकत घेऊ शकतो. परंतु एक वर्षानंतर जेव्हा आपणाकडे १०८०-०० रुपये असतील तेव्हा निश्चितच आपण जादा सफरचंद विकत घेऊ शकतो. आणि तेव्हा आपण जे व्याजाचे जादा ८०-०० रुपये आपणाकडे आलेत त्याच्या साहाय्याने ०.४ किलो जादा सफरचंद विकत घेऊ शकतो. या स्थितीत आपल्याला वास्तव फायदा हा ०.४ किलो

सफरचंदाचा झाला. आणि हा वास्तव फायदा म्हणजेच वास्तव व्याजदर होय जो नाममात्र व्याजदराबरोबर आहे.

वर्षाच्या शेवटी जेव्हा आपल्याला नाममात्र व्याजाचे ८०.०० रुपये मिळाले. तसेच सफरचंदाच्या किंमतीतही काही बदल झाला नाही. त्यामुळे व्याजाच्या ८०.०० रुपयांमध्ये ०.४ किलो सफरचंद मिळाले जे ५ किलोच्या ८% इतके आहे. याचाच अर्थ इथे नाममात्र व्याजदर आणि वास्तव व्याजदर दोन्ही समान आहे. म्हणजेच एका वर्षात बँकेने आपणास नाममात्र व्याज ८% दिले. आणि हि व्याजाची रक्कम ८०-०० रुपये इतकी होती. आणि याच व्याजाच्या रकमेतून आपणास ०.४ किलो सफरचंद विकत घेता आले.

जर समजा वस्तूची किंमत १०% नि वाढली तर आपला तोटा होईल. कारण आता वास्तव व्याजदर हा -२% इतका असेल. आणि जर वस्तूची किंमत ५% नि वाढली तर वास्तव व्याजदर हा ८% - ५% = ३% इतका असेल.

तुमची प्रगती तपासा:

- १) चलनवाढीचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) ग्राहक किंमत निर्देशांकावरून तुम्हाला काय समजले?
- ३) घाऊक किंमत निर्देशांकावरून तुम्हाला काय समजले?
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न डिफॉल्टर हि संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) नाममात्र व्याजदर आणि वास्तव व्याजदर यातील फरक सांगा.

१.९ खरेदी शक्ती समता सिद्धांत

विनिमय दर निश्चितीचा खरेदीशक्ती समता सिद्धांत हा स्वीडन येथील प्रा. गुस्ताव कॅसेल यांनी १९२० मध्ये मांडला. खरेदी शक्ती समता सिद्धांताच्या प्रामुख्याने दोन आवृत्त्या आहेत. त्या म्हणजे निरपेक्ष आणि सापेक्ष आवृत्ती. निरपेक्ष आवृत्तीनुसार दोन चलनांमधील विनिमय दर हा दोन देशातील किंमत निर्देशांकाच्या समान असावा. या निरपेक्ष आवृत्तीचे सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

$$R_{AB} = P_A / P_B$$

वरील समीकरणात म्हणजे आणि या दोन देशांमधील विनिमय दर आहे. तर म्हणजे किंमत निर्देशांक आहे. निरपेक्ष आवृत्तीचा वापर केला जात नाही. कारण ती वाहतूक खर्च आणि

इतर खर्च याकडे दुर्लक्ष करते जे व्यापार, बिगर व्यापार वस्तू भांडवल प्रवाह आणि वास्तव खरेदी शक्ती यामध्ये अडथळा निर्माण करते.

संपूर्ण आवृत्ती जी अर्थतज्ञांकडून मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते तिचे वर्णन खालीलप्रमाणे करता येईल. आपण असे मानूया कि भारत आणि अमेरिका या दोन देशांमध्ये अपरिवर्तनीय कागदी चलनपद्धती आहे. तसंच भारत आणि अमेरिका यांच्यातील विनिमय दर हा १ डॉलर = ४५ रुपये असा आहे. अशा स्थितीत असे गृहीत धरूया कि, या दोन्ही देशातील किंमत पातळी हि स्थिर आहे. आणि असे असताना जर विनिमय दर हा १ डॉलर ४० रुपये इतका झाला तर याचा अर्थ असा होतो कि आता अमेरिकेतील १ डॉलरच्या तुलनेत भारतात तितक्याच वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी कमी पैसे लागतील. याचा अर्थ असा आहे कि अमेरिकन डॉलरचे मूल्य जास्त आहे आणि भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन झाले आहे. रुपयाच्या मूल्यवृद्धीमुळे निर्यात कमी होईल आणि भारतातील आयात वाढेल. परिणामी अमेरिकन डॉलरची मागणी वाढेल आणि भारतीय रुपयाची घसरण होईल. त्यामुळे जोपर्यंत विनिमय दर हा १ डॉलर = ४५ रुपये इतका होणार नाही तोपर्यंत क्रयशक्ती समता सिद्धांतानुसार विनिमय दर पुनर्संचयित होणार नाही. याउलट जेव्हा विनिमय दर हा १ डॉलर = ५० रुपये असा विनिमय दर झाला तर अशा स्थितीत भारतीय रुपयाचे मूल्य वाढेल व अमेरिकन डॉलरचे मूल्य कमी होईल. यामुळे निर्यातीला चालना मिळेल आणि आयात कमी होईल. खरेदी शक्ती समता सिद्धांतानुसार दोन देशांमधील विनिमय दर दोन देशांच्या संबंधित क्रय शक्तीमधील समानतेच्या बिंदूवर निर्धारित केला जातो. खरेदी शक्ती समता विनिमय दर हा बदलणारा दर असून जो किंमतीच्या पातळीतील बदलांसह बदलतो. सिद्धांताच्या सापेक्ष आवृत्ती अंतर्गत समतोल विनिमय दराची गणना करण्यासाठी खालील सूत्र वापरले जाते.

$$R = R_0 \times \frac{PA_1/PA_0}{PB_1/PB_0}$$

O = आधार कालावधी, 1 = कालावधी देश A & B = देश 'अ' व 'ब', P = किंमत निर्देशांक, R₀ = आधार कालावधीतील विनिमय दर

खरेदी शक्ती समता विनिमय दर सिद्धांतावर खालीलप्रमाणे टीका करण्यात आली आहे:

- १) दोन देशांच्या किंमत निर्देशांकाची तुलना करता येत नाही दोन देशांतील किंमत निर्देशांकाचे आधार वर्ष हे वेगवेगळे असू शकते. तसेच उपभोग संचातही वेगवेगळ्या वस्तू असू शकतात. त्यामुळे खरेदी शक्ती समता दर कोणत्याही दोन चलनांच्या सापेक्ष क्रय शक्तीवर आधारित अचूक विनिमय दर देऊ शकत नाही.
- २) आधारभूत खर्च हे अनिश्चित आहे. हा सिद्धांत असे गृहीत धरतो कि, आधारभूत वर्षात व्यवहार शेष हा समतोलात असतो. परंतु व्यवस्थेला हा नेमका कोणत्या आधारभूत वर्षात समतोलात आहे हे शोधणे अवघड आहे.

- ३) भांडवलाची गतीसमता किंमत पातळीवर प्रभाव पाडते - हा सिद्धांत असे गृहीत धरतो कि, भांडवलामध्ये गतिक्षमता नाही. सर्वसाधारण किंमत पातळी हि विमा, बँकिंग, तसेच जहाज वाहतूक व्यवहार इत्यादी वर प्रभाव पडू शकत नाही. तथापि, या सर्व बाबींचा विनिमय दरावर परिणाम होतो.
- ४) विनिमय दरातील बदल हे सर्वसाधारण किंमत पातळीवर परिणाम करतात. जेव्हा विनिमय दराचे अवमूल्यन होते तेव्हा देशांतर्गत पातळीवर वाढत्या आयात किंमतींचा प्रभाव पडतो निर्यातीसाठी मागणी वाढते. त्यामुळे निर्यात वस्तूंच्या किंमती या वाढतात. याउलट जेव्हा विनिमय दरात वाढ होते तेव्हा निर्यातीवर अनिष्ट परिणाम होतो आणि आयात स्वस्त होते, आणि किंमत पातळी कमी होऊ लागते.
- ५) मुक्त व्यापार अस्तित्वात नाही - हा सिद्धांत मुक्त व्यापारावर आधारित आहे. तथापि, प्रत्यक्षात खुला व्यापार अस्तित्वात नसतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापार अनेक प्रकारची बंधने असतात. हि बंधने प्रतिबंधात्मक व संरक्षणात्मक अशा दोन्ही प्रकारची असतात. या सर्व गैरबाजार शक्ती या विनिमय दरावर प्रभाव टाकतात.
- ६) अन्योन्य मागणी लवचिकतेचा विनिमय दरावर प्रभाव पडतो. - जेव्हा यांच्या मते हा सिद्धांत अन्योन्य मागणी सिद्धांताच्या प्रभावाकडे दुर्लक्ष करतो. विनिमय दर हा केवळ सापेक्ष किंमतीवर निश्चित होत नाही. तर दोन देशातील अन्योन्य मागणी लवचिकतेवरूनही ठरतो.
- ७) आयात आणि निर्यातीसाठी असणाऱ्या मागणीचा प्रभाव हा विनिमय दरावर पडतो. विनिमय दर हा केवळ एकट्या खरेदी शक्ती यावरून निश्चित होत नाही. तर आयात निर्यातीसाठी असणाऱ्या मागणीवरही विनिमय दर अवलंबून असतो. जर आयातीसाठी असणारी मागणी वाढली तर खरेदीशक्ती समता स्थिर राहते आणि विनिमय दर वाढेल. याउलट परिस्थितीत विनिमय दर कमी होईल.

निष्कर्ष:

वरील सर्व मर्यादा असल्या तरी खरेदी शक्ती समता विनिमय दर सिद्धांत हा विकास अर्थशास्त्रामध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या वास्तव विकासाची पातळी समजते, त्यामुळे खरेदी शक्ती समता विनिमय दर हे अर्थव्यवस्थेसाठी एक उपयुक्त असे समग्रलक्षी साधन आहे. सिद्धांताच्या समर्थनार्थ हॅबर्लर म्हणतात कि, "विविध देशांच्या किंमतीची पातळी भिन्न असताना, त्यांच्या किंमती प्रणाली मात्र परस्पर संबंधित आणि परस्परावलंबी आहेत. शिवाय या सिद्धांताचे समर्थक म्हणतात कि, विनिमय हा नेहमी पैशाच्या प्रमाणात योग्य बदलांच्या कोणत्याही इच्छित स्तरावर स्थापित केले जाऊ शकतात.

१.१० सारांश

- १) देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे "देशाच्या अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक वर्षी जेवढ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते त्या सर्व वस्तू व सेवांचे पैशातील अंतिम मूल्य म्हणजे देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न होय."

- २) राष्ट्रीय उत्पन्नाकडे वेगवेगळ्या दृष्टीने पाहिले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्न हे देशाचे एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्च दर्शविते. जेव्हा वस्तू व सेवा यांचे बाजार किंमतीला मूल्य हटविले जाते. जेव्हा राष्ट्रीय उत्पन्न या संकल्पनेची ओळख हि पुढील तीन माध्यमातून होते.

येणी मूल्य = देणी मूल्य = उत्पादित वस्तू व सेवांचे मूल्य हेच आपल्याला पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

राष्ट्रीय उत्पन्न = राष्ट्रीय खर्च = राष्ट्रीय उत्पादन

- ३) राष्ट्रीय उत्पन्नाची मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाणारी संकल्पना म्हणजे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न होय. देशातील वस्तू आणि सेवा यांचे मापन करण्यासाठीची एक महत्वाची संकल्पना आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका विशिष्ट वर्षात देशाच्या अर्थव्यवस्थेत जेवढ्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन व त्याचे पैशातील अंतिम मूल्य होय. हि संकल्पना वस्तू व सेवा यांच्या आर्थिक उत्पादनाचे बाजारमूल्य विचारात घेते. म्हणून याला राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चालनीय मापन असेही म्हणतात.
- ४) जेव्हा प्रत्येक वर्षी उत्पादित केल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांना आपण त्यांच्या किंमतीने गुणतो आपल्याला चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. तथापि किंमती या स्थिर राहत नाहीत. चालू किंमतीला असणाऱ्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मूल्य हे किंमतीतील बदलानुसार बदलत जाते. जेव्हा आपण चालू किंमतीला राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करतो तेव्हा आपल्याला नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते.
- ५) राष्ट्रीय उत्पादन हे तीन वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून निश्चित करीत असतो. व त्याचे मापन करता येते. त्या म्हणजे उत्पादन पद्धती, वितरण पद्धती आणि खर्च पद्धती होय.
- ६) जेव्हा अर्थव्यवस्थेत विविध वस्तू व सेवांच्या किंमती या सातत्याने वाढत जातात या अवस्थेला चलनवाढ म्हणतात. चलनवाढ हि किंमत निर्देशांकाच्या रूपाने मोजली जाते. भारतामध्ये प्रामुख्याने ग्राहक किंमत निर्देशांक अशा दोन्हीचा वापर केला जातो.
- ७) जेव्हा आपण नाममात्र राष्ट्रीय उत्पन्नाला वास्तव उत्पन्नाने विभाजित करतो तेव्हा आपल्याला राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर मिळतो.
- ८) नाममात्र व्याजदर म्हणजे बाजारातील प्रचलित व्याजदर होय. बाजारातील व्याजदर हा चालूबाजारातील पैशाची मागणी व पैशाचा वापर यावर अवलंबून असतो, वास्तव व्याजदर म्हणजे नाममात्र व्याजदर आणि चलनवाढीचा दर यातील फरक होय.
- नाममात्र व्याजदर - चलनवाढीचा दर = वास्तव व्याजदर
- ९) विनिमय दर निश्चितीचा खरेदीशक्ती समता सिद्धांत हा स्वीडन येथील प्रा. गुस्ताव कॅसेल यांनी १९२० मध्ये मांडला. खरेदीशक्ती समता सिद्धांताच्या दोन आवृत्त्या आहेत.

१.११ प्रश्न

१. खालील संकल्पना स्पष्ट करा.
 - अ) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन
 - ब) राष्ट्रीय उत्पन्न डिफ्लेटर
 - क) स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आणि निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन
२. वास्तव आणि नाममात्र उत्पन्न यातील फरक स्पष्ट करा.
३. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या उत्पादन पद्धती, उत्पन्न पद्धती व खर्च पद्धती यावर माहिती लिहा.
४. राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची 'उत्पादन पद्धती' आणि तिच्या मर्यादा विशद करा.
५. चलनवाढ म्हणजे काय? तिचे मापन कसे केले जाते.
६. घाऊक किंमत निर्देशकांची रचना स्पष्ट करा.
७. जी. डी. पी. डिफ्लेटर हि संकल्पना विशद करा.
८. नाममात्र व्याजदर आणि वास्तव व्याजदर यातील फरक स्पष्ट करा.
९. खरेदी शक्ती समता उत्पन्न हि संकल्पना स्पष्ट करा.

मानव विकास निर्देशांक

प्रकरण रचना

- १अ.० उद्दिष्टे
- १अ.१ मानव विकास निर्देशांक संकल्पना
- १अ.२ मानव विकास निर्देशांक घटक
- १अ.३ मानव विकास निर्देशांकाचे मापन
- १अ.४ सारांश
- १अ.५ प्रश्न

१अ.० उद्दिष्टे

- मानव विकास निर्देशांक या संकल्पनेचा अभ्यास करणे व ती समजावून घेणे.
- मानव विकास निर्देशांक या संकल्पनेचा अभ्यास करणे
- मानव विकास निर्देशांकाच्या मापनाचा अभ्यास करणे.

१अ.१ मानव विकास निर्देशांक संकल्पना

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यक्रमांतर्गत 'मानव विकास अहवाल १९९७ मध्ये मानवी विकासाचे असे वर्णन केले आहे कि "लोकांच्या आवड – निवडी वाढवण्याची प्रक्रिया आणि ते साध्य करणे हे मानवी विकासाच्या कल्पनेचे केंद्रस्थान आहे. असे सिद्धांत हे मर्यादित किंवा स्थिर नसतात. परंतु विकासाच्या पातळीकडे दुर्लक्ष करून, मानव विकासासाठी तीन आवश्यक पर्याय म्हणजे दीर्घकाळ आणि निरोगी जीवन जगणे, ज्ञान प्राप्त करणे आणि सभ्य जीवनमानासाठी आवश्यक असणारी संसाधने प्राप्त करून आणि मानवी जीवनाची गुणवत्ता व कार्यक्षमता सुधारणे याला मानवी भांडवल विकास असे म्हणतात. तथापि, मानवी विकास समाप्त होत नाही. मानव विकासामध्ये व्यक्तीत राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्यापासून ते सर्जनशील व उत्पादक बनण्याचा आणि आत्म-सन्मान मिळवून देणाऱ्या विविध संधीचा समावेश होतो. मानव विकास निर्देशांक १९९७ मध्ये असे म्हटले आहे कि, "उत्पन्न हा एक पर्याय आहे जो लोकांसाठी महत्वाचा असून तो त्यांना हवा आहे. पण हि त्यांच्या आयुष्याची एकूण बेरीज नाही.

उत्पन्न हे मानवी विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे. मानव विकास निर्देशांक १९९७ यामधून एक महत्वाची बाब समजते ती म्हणजे मानवी भांडवल विकास ही एक सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. मनुष्यबळ विकासाची प्रक्रिया ही विकासभिमुख तेव्हाच होते, जेव्हा

मानवी जीवनामध्ये सुधारणा होईल व मनुष्यबळाची कार्यक्षमता वाढेल. मनुष्यबळ विकासामुळे मानवी जीवणाची गुणवत्ता व कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी तीन बाबी या महत्वाच्या आहेत त्या म्हणजे जीवनमानाचा अपेक्षित दर, साक्षरता दर आणि राहणीमानाचा दर्जा या आहेत.

पॉल स्ट्रीटन यांच्या मतानुसार खालील कारणांसाठी मानव विकास हा आवश्यक आहे:

- १) आर्थिक वाढ हे मानवी विकास साधण्याचे एकमेव साधन आहे.
- २) शिक्षणातील गुंतवणूक, तसेच आरोग्य व प्रशिक्षण यामुळे मानवी श्रमशक्तीचे आयुर्मान तसेच कार्यक्षमता वाढेल आणि त्यामुळे मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारेल.
- ३) महिला शिक्षण आणि विकास यामुळे महिलांचे साक्षमिकरण होऊन मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारेल. तसेच यामध्ये बालमृत्युचे प्रमाण कमी करणे, प्रजनन दर कमी करणे, आणि कुटुंबाचे आकारमान छोटे करणे इ. बाबींचा समावेश केला पाहिजे. देशाची वाढणारी लोकसंख्या कमी होण्यास मदत होईल.
- ४) तसेच सातत्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे मानवाचे निसर्गात होत जाणारे अतिक्रमण, तसेच वाळवंटीकरण व जंगलतोड समस्या, जमिनीची होणारी धूप, नैसर्गिक सौंदर्याचा होणारा न्हास व आपल्या सोभावताली नष्ट होणाऱ्या अनेक प्राणी व वनस्पती यांच्या प्रजाती या सर्व समस्या बऱ्याच प्रमाणात कमी करण्यासाठी मानवी भांडवल विकास हा आवश्यक आहे .
- ५) गरिबी कमी करून लोकांच्या विविध गरजा पूर्ण होण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करणे यामध्ये प्रामुख्याने आत्मसन्मानाच्या गरजा आणि आत्मपुर्तीच्या गरजांचा समावेश होतो.

अशा प्रकारे, मानवी विकास हा उत्तम नागरी समाज, सामाजिक स्थिरता आणि राजकीय स्थैर्यासाठी योगदान देऊ शकतो. आणि यासाठीच मानवी भांडवल विकास हा आवश्यक आहे.

१अ.२ मानव विकास निर्देशांक (२०११ नंतर नविन पद्धत)

१. आयुर्मान निर्देशांक (Life expectancy index) (LEI):

$$= \frac{LE-20}{85-20}$$

२. शिक्षण निर्देशांक (EDUCATION INDEX) EI:

१अ.२.१ शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे:

MEAN YEARS OF SCHOOLING INDEX (MISI)

१अ.२.२ शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे:

EXPECTED YEARS OF SCHOOLING INDEX (EYSI)

३. उत्पन्न निर्देशांक (INCOME INDEX):

$$= \frac{\ln(\text{GNI pc}) - \ln(100)}{\ln(75000) - \ln(100)}$$

शेवटी मानव विकास निर्देशांक हा वरील तीन सामान्यकृत निर्देशांकाचा भूमितीय मध्य आहे.

१अ.३ मानव विकास निर्देशांकाचे मापन

मानवी विकास निर्देशांक हा मानवी विकासाचा सारांश आहे. मानव विकास निर्देशांक मानवी विकासाची तीन परिमाणे म्हणजे निरोगी जीवन, ज्ञानाची उपलब्धता आणि एक सभ्य जीवनमान या सर्वांची देशातील सरासरी उपलब्धता यांचे मापन करतो. मानव विकास निर्देशांक हे सामान्यीकृत निर्देशांकाचे भूमितीय मध्य आहे, जे प्रत्येक परीमाणातील उजळणी मोजते मानवी विकास निर्देशांक मोजण्यासाठी दोन पायऱ्या आहेत.

पायरी नं.१ –परीमान निर्देशांक तयार करणे:

परीमान निर्देशांक तयार करण्यासाठी वेगवेगळ्या किमान व कमाल मूल्ये निश्चित केली जातात. आणि हे मूल्य ० ते १० यामध्ये निश्चित केले जाते.

परीमाण	निर्देशांक	किमान मूल्य	कमाल मूल्य
आरोग्य	अपेक्षित जीवनमान	२०	८५
शिक्षण	अपेक्षित शालेय वर्षे	००	१८
	सरासरी वर्ष	००	१५
राहणीमान	स्थूल रा उत्पन्न २०११ (डॉलर)	१००	७५०००

२० वर्षांच्या आयुर्मानासाठी नैसर्गिक शून्य ठेवण्याचे औचित्य हे ऐतिहासिक पुराव्यावर आधारित आहे की २० व्या शतकात कोणत्याही देशाचे आयुर्मान २० वर्षांपेक्षा कमी न्हवते. किमान ० वर्षांच्या शिक्षणाचे औचित्य साधून, औपचारिक शिक्षणाशिवाय संख्या टिकू शकतात शालेय शिक्षणाच्या सरासरी वर्षासाठी कमाल १५ वर्षे ही २०२५ साठी निर्देशांकाची अंदाजीत संख्या आहे. तसेच अपेक्षित शालेय वर्षे या निर्देशांकाचे कमाल मूल्य १८ आहे कारण बऱ्याच देशांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी १८ वर्षांचा कालावधी लागतो. दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाचे कमी किमान मूल्य हे १०० डॉलर हे मूल्य मोजमाप नसलेले निर्वाह आणि किमान जवळच्या फायदेशीर गैरबाजार उत्पादनामुळे न्याय मानले जाते, जे अधिकृत आकडेवारी मध्ये धरण्यात आलेली नाही. तर हे कमाल मूल्य ७५००० डॉलर निश्चित करण्यात आलेल आहे. २०१० मध्ये काहेनमन आणि डेटन यांनी असे दाखवून दिले आहे कि, मानवी विकास आणि कल्याण हे “वार्षिक उत्पन्न ७५०००/- डॉलरपेक्षा जास्त आहे.” यातून काहीही फायदा होत नाही. वार्षिक ५% विकास दर गृहीत

धरून पुढील पाच वर्षात तीन देश ७५०००/- डॉलरपेक्षा मर्यादेपेक्षा जादा टप्पा ओलांडण्याचा अंदाज आहे.

मानव विकास निर्देशांक

मानव विकास निर्देशांकाचे सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे:

किमान मूल्य:

$$\text{परिणाम निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य} - \text{किमान मूल्य}}{\text{कमालमूल्य} - \text{किमान मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या परीमाणासाठी, समीकरण १ प्रथम प्रत्येक दोन निर्देशांकाना लागू केले जाते. आणि त्यानंतर दोन परीमाणी निर्देशांकाची अंकगणितिय सरासरी घेतली जाते.

पायरी नं २: मानवी विकास निर्देशांक तयार करण्यासाठी आयामी निर्देशांक एकत्रित करणे.

मानव विकास निर्देशांक हा एकूण तीन आयामी निर्देशांकाची भूमितीय मध्य आहे. यामध्ये प्रामुख्याने आरोग्य शिक्षण आणि उत्पन्न हे तीन आयाम आहेत. आणि या तीन प्रमुख आयामांच्या माध्यमातून मानव विकास निर्देशांकाचे मापन केले जाते. पुढील एका उदाहरणाच्या साहाय्याने मानव विकास निर्देशांक कसा काढला जातो हे आपण पाहूया.

उदा. कोस्टी रीका

अपेक्षित आयुर्मान वर्षांमध्ये- ७९.९३

शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे- ०८.३७

शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे- १३.५

दरडोई स्थळ राष्ट्रीय उत्पन्न- १३०११.७

$$१. \text{ आरोग्य निर्देशांक} = \frac{७९.९३ - २०}{८५ - २०}$$

$$२. \text{ शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे} = \frac{८.३७ - ०}{१५ - ०} = ०.५८$$

$$३. \text{ शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे} = \frac{१३.५ - ०}{१८ - ०} = ०.७५०$$

$$४. \text{ शिक्षण निर्देशांक} = \frac{०.५५८० + ०.७५०}{२} = ०.६५४$$

$$५. \text{ उत्पन्न निर्देशांक} = \frac{(१३०११.७) - (१००)}{(७५,०००) - (१००)}$$

$$= \frac{९.४७ - ४.६०}{११.२२ - ४.६०}$$

$$\text{मानव विकास निर्देशांक} = \frac{(०.९२२ + ०.६५४ + ०.७३५)}{३} = ०.७६३$$

२१०५ मध्ये साधारण चार गटात मानव विकास निर्देशांक विभागण्यात आला ते पुढील प्रमाणे:

- १) अति उच्च मानवी विकास - ०.८०० ते १.०० निर्देशांक
- २) उच्च मानवी विकास - ०.७०० ते ०.७९९ निर्देशांक
- ३) मध्यम मानवी विकास - ०.५५० ते ०.६९९ निर्देशांक
- ४) कमी मानवी विकास - ०.५५० पेक्षा कमी निर्देशांक

जगातील काही निवडक देशांच्या विकास निर्देशांकांची स्थिती खालील प्रमाणे:

टेबल क्र. २.१ मानव विकास निर्देशांक प्रवृत्ती

	अति उच्च मानव विकास (देश)	वर्णनिहाय निर्देशांक			
		१९९०	२०००	२०१०	२०१४
१	नॉर्वे	०.८४९	०.९१७	०.९४०	०.९४४
२	ऑस्ट्रेलिया	०.८६५	०.८९८	०.९२७	०.९३३
३	स्वित्झर्लंड	०.८३१	०.८८८	०.९२४	०.९३०
४	डेन्मार्क	०.७९९	०.८६२	०.९०८	०.९२३
५	नेदरलँड	०.८२९	०.८७७	०.९०९	०.९२२
६	जर्मनी	०.८०१	०.८५५	०.९०६	०.९१६
७	आयर्लंड	०.७७०	०.८६१	०.९०८	०.९१६
८	अमेरिका	०.८५९	०.८८३	०.९०९	०.९१५
९	कॅनडा	०.८४९	०.८६७	०.९०३	०.९१३
१०	न्यूझीलंड	०.८२०	०.८७४	०.९०५	०.९१३
११	सिंगापूर	०.८१७	०.८१९	०.८९७	०.९१२
१२	हॉंगकॉंग	०.७८१	०.८२५	०.८९८	०.९१०
उच्च मानव विकास निर्देशांक					
१	बेलारूस		०.८६३	०.७८६	०.७९८
२	रशियन प्रजासत्ताक	०.७२९	०.७१७	०.७८३	०.७९८
३	मॉरिशस	०.६१९	०.६७४	०.७५६	०.७७७
४	क्यूबा	०.६७५	०.६८५	०.७७८	०.७६९
५	इराण	०.५६७	०.६६५	०.७४३	०.७६६

६	श्रीलंका	०.६२०	०.६७९	०.७३८	०.७५७
मध्यम मानव विकास निर्देशांक					
१	बोस्टवाना	०.५८४	०.५६१	०.६८१	०.६९८
२	इंडोनेशिया	०.५३१	०.६०६	०.६६५	०.६८४
३	दक्षिण आफ्रिका	०.६२१	०.६३२	०.६४३	०.६६६
४	इराक	०.५७२	०.६०६	०.६४५	०.६५४
५	भारत	०.४२८	०.४९६	०.५८६	०.६०९
६	भूतान	-	-	०.५७३	०.६०५
७	बांगलादेश	०.३८६	०.४६८	०.५४६	०.५७०
कमी मानव विकास निर्देशांक					
	देश	वर्षनिहाय निर्देशांक			
		१९९०	२०००	२०१०	२०१४
१	केनिया	०.४७३	०.४४७	०.५२९	०.५४८
२	पाकिस्तान	०.३९९	०.४४४	०.५२२	०.५३८
३	नायगर	०.२१४	०.२५७	०.३२६	०.३४८

संदर्भ: यू. एन. डी. पी. मानव विकास अहवाल २०१५:

पुढे टेबल नंबर २.२ मध्ये २०१४ मधील निवडक देशांच्या मानव विकास निर्देशांकांचा उल्लेख केला आहे.

मानव विकास निर्देशांक क्रमांक	देश	मानव विकास निर्देशांक मूल्य	जीवनमान निर्देशांक	शाळेची सरासरी वर्षे	शाळेची अपेक्षित वर्षे	दरडोई उत्पन्न
१	नॉर्वे	०.९४४	८१.६	१२.६	१७.५	६४,९९२
६	जर्मनी	०.९१६	८०.९	१३.१	१६.५	४३,९१९
८	अमेरिका	०.९१५	७९.१	१२.९	१६.५	५२,९४७
१४	इंग्लंड	०.९०७	८०.७	१३.१	१६.२	३९,२६७
२०	जपान	०.९८१	८३.५	११.५	१५.३	३६,९२७
२२	फ्रान्स	०.८८८	८२.२	११.	११६.०	३८,०५६
३९	सौदी अरेबिया	०.८३७	७४.३	८.७	१६.३	५२,८२१
उच्च मानव विकास						
५०	रशिया	०.७९८	७०.१	१२.०	१४.७	२२,३५२
६३	मॉरिशस	०.७७७	७४.४	८.५	१५.६	१७,४७०
६९	इराण	०.७६६	७५.४	८.२	१५.१	१५,४४०
७३	श्रीलंका	०.७५७	७४.९	१०.८	१३.७	९७७९
९०	चीन	०.७२७	७५.८	७.५	१३.१	१२,५४७

मध्यम मानव विकास						
१०६	बोस्टावना	०.६९८	६४.५	८.९	१२.५	१६,६४६
१३०	भारत	०.६०९	६८.०	५.४	११.७	५,४९७
१४२	बांगला देश	०.५७०	७१.६	५.१	१०.०	३,१९१
कमी मानव विकास						
१४५	केनिया	०.५४८	६१.६	६.३	११.०	२७६२
१४७	पाकिस्तान	०.५३८	६६.२	४.७	७.८	४८६६
१८८	नायगर	०.३४८	६१.४	१.५	५.४	९०८

तुमची प्रगती तपासा:

१. मानव विकास निर्देशांक या वरून तुम्हाला काय समजले.
२. मानव विकास निर्देशांक आचा एक भाग बनून अपेक्षित जीवनमान निर्देशक यांचे वर्णन करा.
३. मानव विकास निर्देशांक मोजण्यासाठी उत्पन्न निर्देशांक पद्धती स्पष्ट करा.

मानव विकास निर्देशांक यावरील टीका:

मानवी विकास निर्देशांक आवर कोणत्याही पर्यावरण विचारांचा समावेश करण्यात अयशस्वी झाल्याबद्दल टीका केली आहे. केवळ राष्ट्रीय कामगिरीवर लक्ष केंद्रित करणे आणि जागतिक दृष्टिकोनातून विकासाकडे जास्त लक्ष देणे आणि संयुक्तराष्ट्र संघाचा विकास कार्यक्रमांच्याद्वारे अंतर्निहित आकडेवारीच्या मोजमाप, त्रुटी, आणि सूत्र बदलांच्या आधारावर जगातील देशांचे 'निम्न' 'मध्यम' 'उच्च' आणि 'अतिशय उच्च' मानवी विकास देश या श्रेणीमध्ये देशांचे गंभीर व चुकीचे वर्गीकरण होऊ शकते .

अर्थशास्त्रज्ञ हेंड्रिक्स वोल्फ, हॉवर्ड चिंग आणि मॅक्स मिलियन अफेमेर हे मानव विकास निर्देशांकावर आधारित आरोग्य, शिक्षण आणि मानव विकास निर्देशांक तयार करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या उत्पन्नाच्या आकडेवारी मधील त्रुटीच्या दृष्टिकोनातून विचार करतात. लेखकांनी सुचविले आहे की, संयुक्त राष्ट्रांनी विकास गटात देशांचे वर्गीकरण करण्याची प्रथा बंद करावी. कारण कमी केले मूल्य अनियंत्रित दिसते. अधिकृत आकडेवारी चा अहवाल देण्यासाठी, धोरणात्मक वर्तनासाठी प्रोत्साहन देऊ शकते आणि राजकारणी, गुंतवणूकदार, धर्मादाय देणगीदार आणि मानवी विकास निर्देशांक वापरणाऱ्या जनतेची दिशाभूल होण्याची शक्यता निर्माण होते. २०१० मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानव विकास निर्देशांक या संकल्पने वरील टीकेवर प्रतिक्रिया दिली. आणि राष्ट्रांना निम्न, मध्यम आणि

उच्च मानव विकास देश म्हणून वर्गीकृत जाण्यासाठी गट अद्ययावत करण्यात आले. मानवी विकास अहवाल कार्यालयाने असे म्हटले आहे की, त्याने मानवी विकास निर्देशांकाच्या गणनेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतींची पद्धतशीर पुनरावृत्ती केली आहे आणि नवीन कार्यपद्धतीत थेट कुल्पच्या टीकेला उत्तर दिले जाते.

मानव विकास निर्देशांक वरील सर्वसामान्य टीका पुढील प्रमाणे आहेत:

१. हे एक निरर्थक मापन आहे की, जे तयार केलेल्या वैयक्तिक मापनाच्या मूल्यात थोडीशी भर घालते.
२. सामाजिक विकासाच्या काही पैलूंच्या मनमानी बाबींना कायदेशीरपणा प्रदान करणारे हे एक साधन आहे
३. ही एक सापेक्ष क्रमवारी तयार करणारी संस्था आहे जी अंतर कालीन तुलना करण्यासाठी निरुपयोगी आहे. आणि त्यावरून देशाच्या प्रगतीची किंवा मागासलेपणाची तुलना करणे कठीण आहे. कारण प्रत्येक वर्षातील एखाद्या देशाचा मानवी विकास निर्देशांक हा अपेक्षित आयुर्मान किंवा सकल देशांतर्गत उत्पादन किंवा त्या वर्षातील इतर देशांच्या दरडोई उत्पन्नावर अवलंबून असतो., तथापि, प्रत्येक वर्षी संयुक्त राष्ट्र संघ सदस्यांचे मानव विकास निर्देशांक दर सूचीबद्ध केले जातात आणि त्यांना क्रमांक दिले जातात. हे क्रमांक उच्च असल्यास, ते क्रमांक सहजपणे राष्ट्रीय प्रगतीचे साधन म्हणून वापरले जाऊ शकते; आणि वैकल्पिक रित्या कमी असल्यास ते राष्ट्रीय मागासलेपणा दाखविण्यासाठी वापरले जाऊ शकतात.

रतनलाल बासू यांनी मानव विकास निर्देशांक या संकल्पनेवर वेगळ्या प्रकारे टीका केली आहे. त्यांच्या मते, अमर्त्य सेन आणि मेहबूब-उल-हक यांची मानवी विकास निर्देशांकांची संकल्पना मानते की केवळ भौतिक सुविधांच्या तरतुदीमुळे मानवी विकास होईल, परंतु बसू यांचे मत आहे की खऱ्या अर्थाने मानवी विकासामध्ये भौतिक आणि नैतिक विकास दोन्ही महत्वाचे आहेत.

काही लेखकांनी निर्देशांकातील काही कमतरता दूर करण्यासाठी पर्यायी निर्देशांक प्रस्तावित केले आहेत. तथापि, मानवी विकास निर्देशांकासाठी प्रस्तावित केलेल्या पर्यायांपैकी काहींनी अनेक देशांना समाविष्ट करणारे पर्याय तयार केले आहेत, आणि कोणत्याही विकास निर्देशांकाचा मानवी विकास निर्देशांक म्हणून चर्चा आणि विकासात्मक नियोजनात इतका व्यापक किंवा प्रभावीपणे वापर केलेला नाही.

१अ. ४ सारांश

१. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यक्रमांतर्गत 'मानव विकास अहवाल १९९७ मध्ये मानवी विकासाचे असे वर्णन केले आहे की, " लोकांच्या आवडी-निवडी वाढविण्याची प्रक्रिया आणि ते साध्य करणे हे मानवी विकासाच्या कल्पनेचे केंद्रस्थान आहे.
२. मानव विकास निर्देशांक हा पुढील तीन गोष्टींवर अवलंबून असतो.

अ. अपेक्षित जीवनमान निर्देशांक

ब. शिक्षण निर्देशांक

क. उत्पन्न निर्देशांक

- ३ मानवी विकास निर्देशांकावर कोणते आहे पर्यावरण विचारांचा समावेश करण्यात यशस्वी झाल्याबद्दल टीका केली गेली आहे. केवळ राष्ट्रीय कामगिरीवर लक्ष केंद्रित करणे आणि जागतिक दृष्टिकोनातून विकासाकडे जास्त लक्ष देणे आणि संयुक्त राष्ट्र संघाच्या विकास कार्यक्रमांच्या द्वारे अंतर्निहित आकडेवारीच्या मोजमाप, त्रुटी आणि सूत्र बदलांच्या आधारावर जगातील देशांचे 'निम्न', 'मध्यम', 'उच्च' आणि 'अतिउच्च' मानवी विकास देश या श्रेणीमध्ये देशांचे गंभीर आणि चुकीचे वर्गीकरण होऊ शकते.

१अ. ५ प्रश्न

१. मानव विकास ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. मानव विकास निर्देशांकाची रचना उदाहरणासहीत स्पष्ट करा.
३. मानव विकास निर्देशांक त्यावरील टीका स्पष्ट करा.

परिणामकारक मागणीचे तत्व

प्रकरण रचना

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिणामकारक मागणीचे तत्व
- २.२ परिणाम कारक मागणी ठरविणारे घटक
- २.३ रोजगार समतोल
- २.४ अपूर्ण रोजगार समतोल संकल्पना
- २.५ चलनवाढ अंतराची संकल्पना
- २.६ सारांश
- २.७ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- परिणामकारक मागणीचे तत्व समजावून घेणे
- एकूण मागणी फलन आणि एकूण पुरवठा फलन या संकल्पना समजावून घेणे
- रोजगार पातळी निर्धारणाचा अभ्यास करणे.
- पूर्ण रोजगार समतोल संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- चलनवाढीय अंतराची संकल्पना अभ्यासणे.

२.१ परिणामकारक मागणीचे तत्व

जॉन मेनार्ड केन्स यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेतील रोजगार आणि उत्पादन हे उत्पन्न पातळीवरून ठरविले जाते. आणि उत्पन्न पातळी ही परिणामकारक मागणीच्या पातळीवरून ठरते. प्रभावी मागणी प्रत्येक कालावधीत उत्पादित वस्तू आणि सेवांवर देशातील लोकांनी केलेल्या एकूण खर्चाचा संदर्भ देते. खर्च प्रवाह हा उत्पन्न प्रवाह निर्धारित करतो. म्हणजेच एकूण खर्च = एक असे असते. खर्चाची पातळी उच्च असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळीही उच्च राहील आणि या उलट परिस्थितीत खर्चाची पातळी कमी असेल तर राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी ही कमी राहील.

अर्थव्यवस्थेतील एकूण खर्च हा एकूण उपभोग आणि गुंतवणूक खर्च यांची बेरीज असते. म्हणूनच प्रभावी मागणी उत्पन्नाच्या कोणत्याही समतोल स्तरावर उत्पादित केलेल्या एकूण

उत्पादनाची एकूण मागणी दर्शविते. एकूण मागणी ही राष्ट्रीय उत्पादनाचे किंवा वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चलनातील मूल्य दर्शविते. राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये उपभोग्य व गुंतवणूक वस्तूंचा समावेश होतो. म्हणून प्रभावी मागणी ही एकूण उपभोग आणि गुंतवणूक मागणी यावरून निर्धारित होते. आधुनिक कल्याण अर्थव्यवस्थांमध्ये, सरकारी मागणी हादेखील एकूण मागणीचा एक प्रमुख घटक आहे. आणि म्हणूनच तो प्रभावी मागणीचा तिसरा घटक बनतो. त्यामुळे परिणामकारक मागणीच्या घटकांचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले जाते.

$$\text{परिणामकारक मागणी} = C + I + G$$

या समीकरणात C = कुटुंबाचा उपभोग खर्च

I = खाजगी उद्योगांचा गुंतवणूक खर्च

G = उपभोग्य वस्तू आणि गुंतवणूक वस्तू यावरील सरकारी खर्च

२.२ परिणामकारक मागणी निर्धारित करणारे घटक

केन्स यांच्या मते एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन या दोन्हींच्या समतोल बिंदूला परिणामकारक मागणी निश्चित होते.

अ) एकूण मागणी फलन: (ADF) एकूण मागणी म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील एकूण खर्च होय. रोजगाराच्या आणि उत्पादनाच्या ज्या पातळीला सर्व उद्योजकांनी अपेक्षित असलेले महत्तम विक्री उत्पन्न म्हणजे एकूण मागणी किंमत होय. या मागणी किमतीवरून एकूण मागणी फल तयार करता येते. “अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादक जेवढे महत्तम उत्पन्न विक्रीपासून अपेक्षितात ते दर्शविणारे कोष्टक म्हणजे एकूण मागणी फलन होय.”

रोजगार पातळीत जसजशी वाढ होऊन जाते तसतशी एकूण मागणी किंमतही वाढत जाते. या उलट रोजगाराची पातळी जसजशी कमी होत जाते तसतशी एकूण मागणी किंमतही कमी कमी होत जाते. म्हणून रोजगार पातळी आणि एकूण मागणी किंमत यामध्ये धनात्मक संबंध आहे. पुढील कोष्टकावरून आणि आकृतीवरून हे स्पष्ट होईल.

टेबल २.१

रोजगार पातळी कामगार (हजारांमध्ये)	एकूण मागणी किंमत लाख रुपयांमध्ये
१	१५०
२	२२५
३	३००
४	३७५
५	४५०

वरील एकूण मागणी पत्रक अर्थव्यवस्थेतील खर्चाच्या प्रवाहासह रोजगाराच्या या संदर्भात मोजलेल्या वास्तविक उत्पन्नाशी संबंधित आहे. वरील कोष्टकातील आकडेवारीचा वापर

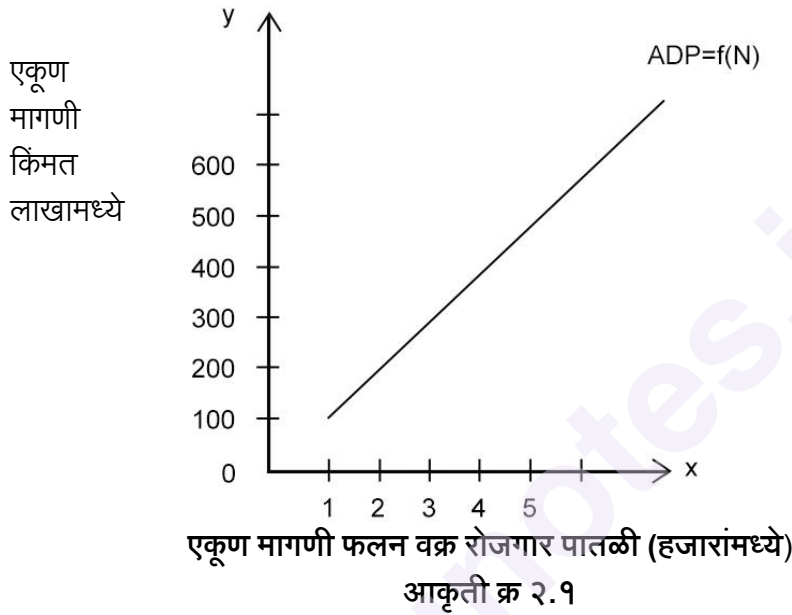
करून आपल्याला एकूण मागणी फलनाची आकृती काढता येईल. पुढे आकृती. क्र. २.१ ही एकूण मागणी फलनाची आकृती म्हणून ओळखली जाते. याचे समीकरण पुढीलप्रमाणे तयार होईल:

$$ADP = f(N)$$

ADP = एकूण मागणी किंमत

F = कार्यात्मक संबंध

N = रोजगार पातळी

बाजूच्या आकृतीत OX अक्षावर रोजगार पातळी दर्शविली असून OY अक्षावर त्या विशिष्ट रोजगार पातळीला एकूण मागणी किंमत किती आहे ते दर्शविले आहे आणि त्यावरून मागणी फलनाचा वक्र काढला आहे.

२) एकूण पुरवठा फलन (ASF):

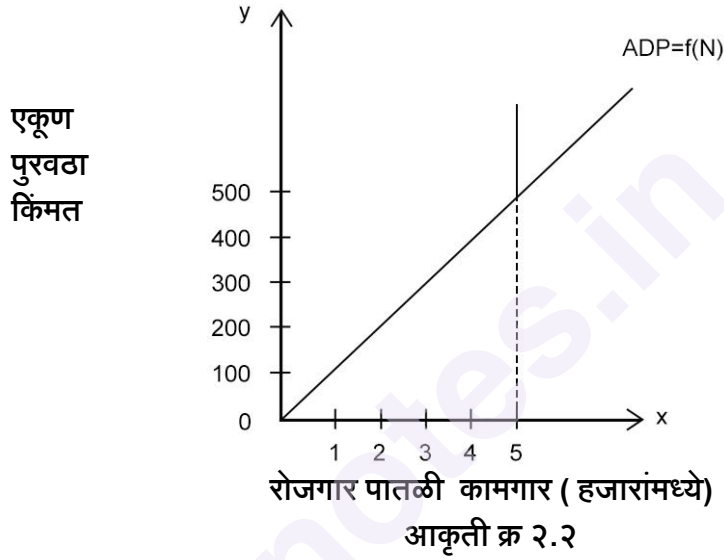
वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी उत्पादकास उत्पादन खर्च येतो. उत्पादकाने केलेला कमीत कमी उत्पादन खर्च तरी केलेल्या उत्पादनातून निघणे गरजेचे असते.

“रोजगार आणि उत्पादनाच्या ज्या पातळीला सर्व उद्योजकास आवश्यक असणारी कमीत कमी विक्री उत्पन्नाची रक्कम म्हणजे एकूण पुरवठा किंमत होय.” या पुरवठा किमतीवरून एकूण पुरवठा फल तयार करता येते. अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादकास जेवढे कमीत कमी उत्पन्न मिळणे आवश्यक असते ते दर्शविणारे कोष्टक म्हणजे एकूण पुरवठा फल होय. पुढे टेबल क्रमांक २.२ मध्ये एकूण पुरवठा फलन दर्शविले आहे.

रोजगार पातळी हजारांमध्ये	एकूण पुरवठा किंमत लाख रुपयांमध्ये
१	१००
२	२००
३	३००
४	४००
५	५००

वरील माहितीवरून पुढे आकृती २.२ मध्ये एकूण पुरवठा फलन दर्शविले आहे.

एकूण पुरवठा फलन वक्र (ASF)

आकृती क्रमांक २.२ मध्ये OX अक्षावर देशातील रोजगार पातळी दर्शविली असून त्या प्रत्येक रोजगार पातळीला देशामध्ये एकूण पुरवठा किंमत किती आहे ते OY अक्षावर दर्शविले असून त्यावरून एकूण पुरवठा फलनाचा वक्र काढला आहे.

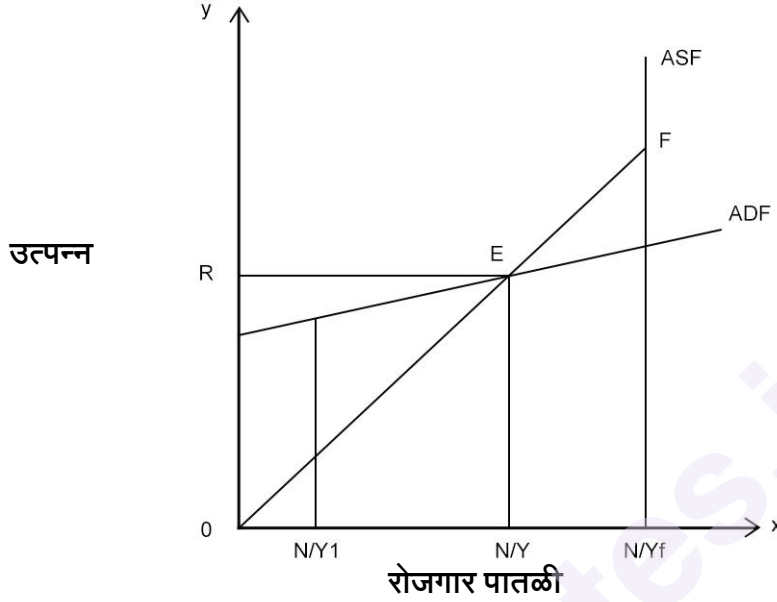
२.३ समतोल रोजगार पातळी

केन्स यांच्या मते ज्या ठिकाणी एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन हे दोन्ही समान होतात त्या ठिकाणी देशातील रोजगार पातळी निश्चित होते हे पुढील तक्त्यावरून व आकृतीवरून स्पष्ट होईल.

रोजगार पातळी (हजारांमध्ये)	एकूण मागणी फलन (ADF) (लाख रुपयांत)	एकूण पुरवठा फलन (ASF) (लाख रुपयांत)	तुलना	रोजगार पातळीत होणारा बदल
१	१५०	१००	ADF > ASF	वाढ
२	२२५	२००	ADF > ASF	वाढ
३	३००	३००	ADF = ASF	संतुलन

४	३७५	४००	ADF < ASF	घट
५	४५०	५००	ADF < ASF	घट

वरील तक्त्यात देशांमधील ३ हजार इतक्या रोजगार पातळीला एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन समान आहेत. त्यामुळे ३ हजार रोजगार पातळी हे संतुलन रोजगार पातळी आहे. हे पुढील आकृतीवरून दिसेल.

आकृती २.३

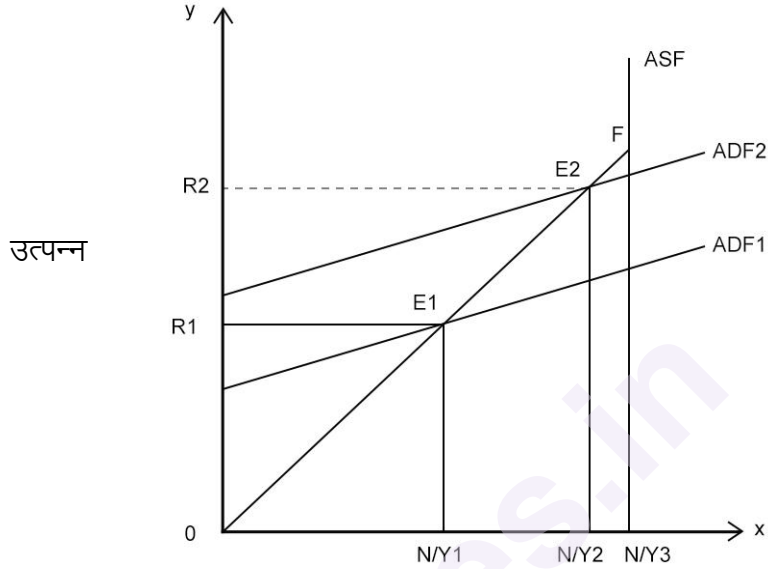
वरील आकृतीत ADF आणि ASF हे दोन एकूण मागणी फलन आणि एकूण पुरवठा फलनाचे वक्र आहेत. आणि या दोन्ही वक्रांचे संतुलन 'E' बिंदूत झाले आहे. तर 'OY' अक्षावरील 'R' बिंदू हा समतोलाचे उत्पन्न दर्शवतो आणि रोजगार पातळी 'E' या समतोल बिंदूने 'OX' अक्षावर N/Y अशी निश्चित होते.

तथापि, E हा बिंदू अपूर्ण रोजगार पातळी दाखविणारा किंवा पूर्ण रोजगार पातळीपेक्षा कमी रोजगार दाखविणारा बिंदू आहे. आकृतीमध्ये पूर्ण रोजगार दाखविणारा बिंदू हा 'F' असून तो एकूण पुरवठा फलन वक्रावर आहे.

केन्सच्या मतानुसार, अर्थव्यवस्थेने पूर्ण रोजगार पातळीपेक्षा कमी पातळीला समतोल साधला आहे कारण उत्पन्न आणि उपभोग यातील अंतर गुंतवणुकीद्वारे पूर्णपणे भरून काढले जात नाही. गुंतवणूक आणि बचती या समाजातील दोन वेगवेगळ्या वर्गाकडून केल्या जातात. जेव्हा बचती या कौटुंबिक क्षेत्राकडून केल्या जातात तेव्हा संयोजक वर्गाकडून गुंतवणूक केल्या जातात. त्यामुळे गुंतवणूक ही बचतीबरोबरच समान होऊ शकत नाही. जर एकूण गुंतवणूक ही एकूण बचती पेक्षा कमी असेल तर अर्थव्यवस्थाही पूर्ण रोजगार पातळीपेक्षा कमी पातळीला कार्यरत राहते.

एकूण मागणी आणि रोजगार पातळीत वाढ:

केन्सच्या अनुसार, अल्पकाळात एकूण पुरवठा फलन हे स्थिर असते कारण अल्पकाळात अर्थव्यवस्थेची उत्पादन शक्ती वाढवू शकत नाही. तथापि, एकूण मागणी फलनात वाढ करून परिणामकारक मागणी आणि रोजगार पातळीत वाढ घडवून आणू शकतो. खालील आकृती क्र. २.४ मध्ये हे दर्शविले आहे.

आकृती क्र २.४

आकृतीमध्ये एकूण मागणी फलन वक्र ADF_1 हा एकूण पुरवठा फलन वक्राला म्हणजेच ASF वक्राला E_1 बिंदूत स्पर्श करतो. आणि तेव्हा ON/Y_1 रोजगार पातळी निश्चित होते. पण जेव्हा एकूण मागणीत वाढ होते तेव्हा तेव्हा नवीन एकूण मागणी फलनाचा वक्र हा ADF_2 असा होतो. आणि आता ADF_2 एकूण मागणी फलन वक्र आणि ASF हा एकूण पुरवठा फलन वक्र यांचे संतुलन E_2 बिंदू मध्ये होईल आणि रोजगार पातळी वाढून ती ON/Y_2 अशी होईल.

यावरून हे कळते की, जर अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणीत वाढ झाली तर रोजगार पातळीतही वाढ होईल. आणि जर गुंतवणुकीसाठी किंवा उपभोगासाठी मागणी वाढली तरच एकूण मागणीत वाढ होईल.

केन्स यांच्या रोजगार सिद्धांता वरील मर्यादा/दोष/उणिवा:

- हा सिद्धांत फक्त मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेला लागू पडतो. केन्स यांचा रोजगार सिद्धांत हा फक्त भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेतील मुक्त बाजाराला लागू पडतो. ज्याची कार्यप्रणाली बाजार यंत्रणेवर आधारीत आहे. समाजवादी अर्थव्यवस्थेत जेथे सर्व निर्णय सरकारी यंत्रणेमार्फत घेतले जातात तेथे हा सिद्धांत लागू पडत नाही. तसेच मिश्र अर्थव्यवस्थेलाही हा सिद्धांत लागू पडत नाही.
- केन्स यांचा सिद्धांत नैराश्य काळात उपयुक्त आहे. केन्स यांनी १९३६ साली 'सर्वसामान्य सिद्धांत' हे पुस्तक लिहिले. विसाव्या शतकाच्या मध्यात युरोप आणि

अमेरिका हे दोन्हीही मोठ्या आर्थिक मंदीचा सामना करीत होते. आणि त्यावेळी या मंदीतून बाहेर पडण्यासाठी केन्स यांनी वाढत्या सार्वजनिक खर्चाचा मार्ग सुचविला. ज्यामुळे परिणामकारक मागणी वाढेल आणि अर्थव्यवस्था मंदीतून बाहेर येईल.

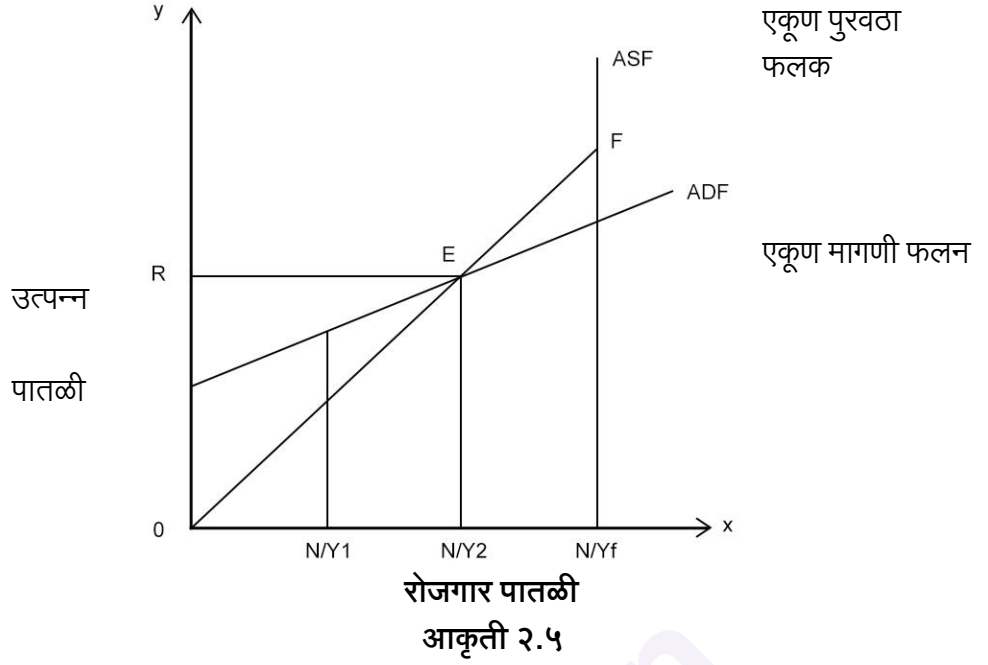
३. खुल्या अर्थव्यवस्थांना केन्स यांचा सिद्धांत लागू पडत नाही. केन्स यांनी त्यांचा सिद्धांत मांडताना अर्थव्यवस्था बंदिस्त आहे असे गृहीत धरले आहे. केन्स यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक यांचा राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेवर कोणता परिणाम होतो हे विचारात घेतली नाही.
४. विकसनशील देशांना केन्स यांचा सिद्धांत उपयुक्त नाही. केन्स यांचा सिद्धांत विकसनशील देशांना लागू पडत नाही कारण हे देश नियमितपणे बेकारी आणि छुपी बेकारी यांचा सामना करत असतात.
५. दीर्घ काळातील समस्यांकडे केन्स यांचा सिद्धांत दुर्लक्ष करतो. केन्स यांनी अल्पकालीन समग्रलक्षी समस्यांवर उपाय सुचवले आहेत. परंतु दीर्घकालीन समस्यांवर उपाय सुचविले नाहीत. दीर्घकाळासाठी केन्स म्हणतात की, "दीर्घ काळात आपण सर्वचजण मृत झालेलो असतो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील दीर्घकालीन समस्यांकडे दुर्लक्ष केले आहे.

२.४ अपूर्ण रोजगार समतोल संकल्पना

रोजगाराची समतोल पातळी ही एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन हे दोन्ही बिंदूत समान होतात त्या बिंदूला निश्चित होते जोपर्यंत अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणी फलनाची किंमत ही एकूण पुरवठा फलनापेक्षा जास्त आहे तोपर्यंत रोजगार पातळी वाढते आणि समतोल बिंदूला येऊन स्थिर होते. पुढे टेबल क्र. २.४ मध्ये असे दर्शविण्यात आले आहे की, चार हजार इतक्या कामगार संख्येला एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन हे दोन्ही समान म्हणजे ८०० लाख रुपये इतके आहे. त्यानंतर पुढील प्रत्येक रोजगार पातळीला एकूण मागणी फलनापेक्षा एकूण पुरवठा फलन जास्त असल्याने संयोजकांना मोठ्या प्रमाणावर तोटा सहन करावा लागतो

टेबल २.४

कामगार संख्या (हजारांमध्ये)	एकूण मागणी फलन (लाख रुपयांमध्ये)	एकूण पुरवठा फलन (लाख रुपयांमध्ये)	तुलना	रोजगार पातळीत बदल
१	३५०	२००	ADF > ASF	वाढ
२	५००	४००	ADF > ASF	वाढ
३	६५०	६००	ADF > ASF	वाढ
४	८००	८००	ADF = ASF	समतोल
५	९५०	१०००	ADF < ASF	घट

आकृती २.५ मध्ये एकूण मागणी फलन ADF आणि एकूण पुरवठा फलन ASF दर्शविण्यात आले आहे. हे दोन्ही वक्र एकमेकांना 'E' बिंदूत स्पर्श करतात. त्यामुळे 'E' हा परिणामकारक मागणीचा बिंदू असून या बिंदूला ON/Y इतकी समतोल रोजगार पातळी आणि OR इतके समतोलाचे उत्पन्न आहे. तथापि E बिंदू हा पूर्ण रोजगार पातळीपेक्षा कमी पातळीवर असणारा बिंदू आहे. त्या ऐवजी 'F' बिंदू हा पूर्ण रोजगार पातळीचा बिंदू आहे. केन्स यांच्या मतानुसार अर्थव्यवस्था ही पूर्ण रोजगार पातळीपेक्षा कमी पातळीला समतोलात येते. उत्पन्न आणि उपभोग यातील तफावत गुंतवणुकीने पूर्णपणे भरून निघत नसल्याने असे घडते. आणि अपूर्ण रोजगार पातळीला अर्थव्यवस्था समतोलात येते. बचत आणि गुंतवणूक यामध्ये खालील कारणांनी तफावत निर्माण होते.

१. बचत ही सर्वसामान्य जनता करत, तर उद्योजक, संयोजक गुंतवणूक करतात.
२. बचत आणि गुंतवणूक निर्धारित करणारे घटक हे वेगवेगळे असतात. उदा. सर्वसामान्य लोक, शिक्षण, विवाह, आजारपण, म्हातारपणाची तरतूद इत्यादी कारणासाठी बचत करतात. तसेच किरकोळ खर्चाचाही यामध्ये समावेश होतो. तसेच घर खरेदी करणे, सोने किंवा चांदी खरेदी करणे इत्यादीसाठी बचत करतात. तर गुंतवणुकी भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता आणि व्याजाचा दर यावर अवलंबून असते.

अशाप्रकारे वरील कारणे पाहता गुंतवणूक ही बचती बरोबर होऊ शकत नाही. जर सर्व संयोजकांच्या नफा मिळविण्याच्या अपेक्षा कमी झाल्या की गुंतवणूक पातळीही कमी होते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न आणि रोजगार पातळी यातील समतोल ढासळतो.

तुमची प्रगती तपासा:

१. परिणामकारक मागणीची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. एकूण मागणी फलन आणि एकूण पुरवठा फलन यातील फरक स्पष्ट करा.

२.५ चलनवाढीय अंतराची संकल्पना

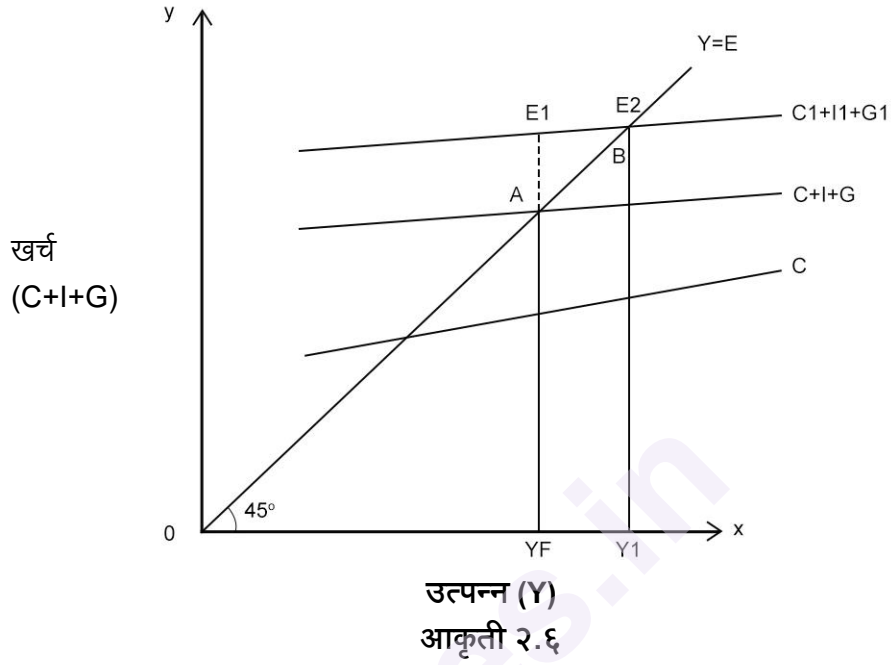
केन्स यांनी १९४० मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'HOW TO PAY'FOR WAR' युद्धासाठी पैसे कसे द्यावेत' या पत्रिकेत चलनवाढीच्या अंतराची संकल्पना मांडली. केन्स यांच्या मते चलनवाढ ही पूर्णपणे 'पूर्ण रोजगार' प्राप्त झाल्यानंतरची घटना आहे. चलन वाढ म्हणजे अशी अवस्था की जेथे उपलब्ध पुरवठ्यासाठी जेव्हा मागणीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होते. चलनवाढीचे अंतर म्हणजे वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादनाची रक्कम ही संभाव्य पूर्ण रोजगार उत्पादनापेक्षा जास्त असते. चलनवाढीचे अंतर म्हणजे उपभोक्त्यांच्या वस्तू व सेवांच्या उपभोगासाठी असणारी पैशाची एकूण मागणी आणि वस्तू व सेवांचा पुरवठा यातील फरक होय. जेव्हा वस्तू आणि सेवांची मागणी ही उत्पादनापेक्षा जास्त असते तेव्हा चलनवाढीय अंतर अस्तित्वात येते. यामुळे वास्तव सकल देशांतर्गत उत्पादन हे संभाव्य सकल देशांतर्गत उत्पादनापेक्षा जास्त होऊ शकते, परिणामी चलनवाढीचे अंतर वाढू शकते. याला चलनवाढीचे अंतर असे नाव देण्यात आले आहे कारण वास्तव सकल देशांतर्गत उत्पादनातील सापेक्ष वाढीमुळे उपभोग खर्च वाढतो, ज्यामुळे किंमती दीर्घकाळपर्यंत वाढतात. जास्त मागणी हा लोकांच्या पैशातील उत्पन्नाचा परिणाम आहे. पैशाच्या उत्पन्नातही वाढ ही सरकारच्या अतिरिक्त खर्चामुळे किंवा खाजगी क्षेत्राद्वारे अतिरिक्त गुंतवणूक खर्चामुळे होऊ शकते.

चलनवाढीय अंतराची संकल्पनाही एका उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. येईल समजा दिलेल्या कालावधीत चालू किमतीला देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न १०००/ कोटी रुपये आहे. त्यापैकी सरकारने कराच्या माध्यमातून २००/ कोटी रुपये जमा केले. आणि उरलेले ८००/ कोटी रुपये हे लोकांकडील खर्च योग्य उत्पन्न आहे. त्याच वेळी महागाईपूर्व किंमतीवर उपलब्ध राष्ट्रीय उत्पादनाची किंमत ९००/ कोटी रुपये आहे यापैकी २००/ कोटी रुपयांचे उत्पादन सरकारी खर्चासाठी घेतले जाते आणि केवळ ७००/ कोटी रुपयांचे राष्ट्रीय उत्पादन सार्वजनिक उपभोगासाठी वापरले जाते त्यामुळे १००/ कोटी रुपयांची चलनवाढ तफावत निर्माण होते. पुढील कोष्टकावरून हे स्पष्ट होईल.

टेबल २.५ चलन वाढ अंतर/ तफावत

अ. न.	तपशील	रक्कम
१	चालू किमतीला राष्ट्रीय उत्पन्न	१००० कोटी रु.
२.	करांची रक्कम	२०० कोटी रु.
३.	खर्च योग्य उत्पन्न	८०० कोटी रु
४.	महागाई पूर्व राष्ट्रीय उत्पन्न	९०० कोटी रु.

५.	सरकारी खर्च	२०० कोटी रु
६.	सार्वजनिक उपभोगाचा उपलब्ध उत्पन्न (४-५)	७०० कोटी रु
७.	चलनवाढीय अंतर (३-६)	१०० कोटी रु.

वरील आकृतीत 'yf' हे पूर्ण रोजगार पातळीचे उत्पन्न आहे. 45° अंशाचा कोन करून काढलेली रेषा उत्पन्न = खर्च दर्शविते. $C+I+G$ हा खर्चाचा वक्र 45° अंशाच्या रेषेला 'A' बिंदूत स्पर्श करतो. अशा प्रकारे पूर्ण रोजगार पातळीला A हा समतोलचा बिंदू आहे. तेव्हा उत्पन्न Y_F इतके आहे. जर एकूण खर्च वाढला तर खर्चाचा नवीन वक्र $C_1+I_1+G_1$ या ऐवजी $C+I+G$ असा होईल. एकूण खर्चात किंवा मागणीत झालेली वाढ दोन उभ्या खर्च वक्रातील अंतराच्या सहाय्याने मोजता येते. अशा प्रकारे, उपलब्ध उत्पादन किंवा वास्तविक उत्पन्न Y_F च्या तुलनेत AE_1 ही मागणी जास्त आहे. नवीन $C_1+I_1+G_1$ ही एकूण खर्च रेषा 45° च्या रेषेला E_2 बिंदूत स्पर्श करते. आणि उत्पन्न OY_1 इतके आहे. आता उपलब्ध उत्पादन Y_F ला एकूण खर्च Y_1 E_2 इतका आहे. त्यामुळे ही अतिरिक्त मागणी $AE_1 = BE_2$ इतके चलनवाढीय अंतर निर्माण होते.

२.६ सारांश

- १) जॉन मेनार्ड केन्स यांच्या मते, अर्थव्यवस्थेतील रोजगार व उत्पादन हे उत्पन्न पातळीवरून ठरविले जाते. प्रभावी मागणी ही प्रत्येक कालावधीत उत्पादित वस्तू आणि सेवांवर देशातील लोकांनी केलेल्या एकूण खर्चाचा संदर्भ देते. खर्च प्रवाह उत्पन्न प्रवाह नियंत्रित करतो. म्हणजेच एकूण खर्च = एकूण उत्पन्न असे असते.
- २) एकूण मागणी फलन म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील एकूण खर्च होय. रोजगाराच्या आणि उत्पादनाच्या या पातळीला सर्व उद्योजकांनी अपेक्षिलेले महत्तम विक्री उत्पन्न म्हणजे एकूण मागणी किंमत होय. या मागणी किंमतीवरून एकूण मागणी फल तयार होते.

“अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादक जेवढे महत्तम उत्पन्न विक्रीपासून अपेक्षितात ते दर्शविणारे कोष्टक म्हणजे एकूण मागणी फलन होय”

- ३) रोजगार आणि उत्पादनाच्या ज्या पातळीला सर्व उद्योजकास आवश्यक असणारी कमीतकमी विक्री उत्पन्नाची रक्कम म्हणजे एकूण पुरवठा किंमत होय.” या पुरवठा किंमतीवरून एकूण पुरवठा फल तयार करता येते. अर्थव्यवस्थेत रोजगाराच्या विविध पातळ्यांना होणारे उत्पादन विकून सर्व उत्पादकास जेवढे कमीत कमी उत्पन्न मिळणे आवश्यक असते ते दर्शविणारे कोष्टक म्हणजे एकूण पुरवठा फलन होय”.
- ४) केन्सच्या मते रोजगार हा परिणामकारक मागणीवर अवलंबून असतो. आणि परिणामकारक मागणी ठरविणारे दोन घटक म्हणजे एकूण मागणी फलन व एकूण पुरवठा फलन हे आहेत. एकूण मागणी फलन आणि एकूण पुरवठा फलन हे दोन्ही ज्या ठिकाणी समान असतात त्या ठिकाणी परिणामकारक मागणी निश्चित होते तसेच रोजगार पातळीही निश्चित होते.
- ५) केन्स यांच्या मते अर्थव्यवस्थेचे संतुलन हे नेहमी अपूर्ण रोजगार पातळीला होते. कारण उत्पन्न आणि उपभोग यातील गुंतवणुकीच्या माध्यमातून पूर्णपणे भरून निघू शकत नाही.
- ६) चलनवाढीचे अंतर म्हणजे वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादनाची किंमत ही संभाव्य पूर्ण रोजगार पातळीच्या उत्पादनापेक्षा जास्त असते.

२.७ प्रश्न

१. परिणामकारक मागणीची संकल्पना स्पष्ट करा.
२. केन्स यांच्या सिद्धांतानुसार वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नाचे निर्धारण कसे होते ते स्पष्ट करा.
३. एकूण मागणी फलन स्पष्ट करा.
४. एकूण पुरवठा फलन स्पष्ट करा.
५. चलनवाढीय अंतराची संकल्पना स्पष्ट करा.
६. अपूर्ण रोजगार समतोल संकल्पना स्पष्ट करा.

फिलिप्स वक्र विश्लेषण

प्रकरण रचना

- २अ.० उद्दिष्टे
- २अ.१ फिलिप्स वक्राची प्रस्तावना
- २अ.२ केन्स यांचे फिलिप्स वक्राबाबतचे विश्लेषण
- २अ.३ फिलिप्स वक्र गृहीतकाचे बारगळणे आणि कोसळणे
- २अ.४ नैसर्गिक बेरोजगारी दर गृहीतक आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत
- २अ.५ दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत
- २अ.६ तर्कशुद्ध अपेक्षा आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र
- २अ.७ अल्पकालीन व दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रातील संबंध
- २अ.८ सारांश
- २ अ ९ प्रश्न

२अ.० उद्दिष्टे

- फिलिप्स वक्राची संकल्पना समजावून घेणे.
- फिलिप्स वक्राबाबत केन्स यांचे विश्लेषण समजावून घेणे.
- फिलिप्स वक्राच्या गृहीतकाचे कोसळणे समजावून घेणे.
- बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर गृहीतक आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत समजावून घेणे.
- तर्कशुद्ध अपेक्षा आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्राचा अभ्यास करणे.
- अल्पकालीन व दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रातील संबंध समजावून घेणे.

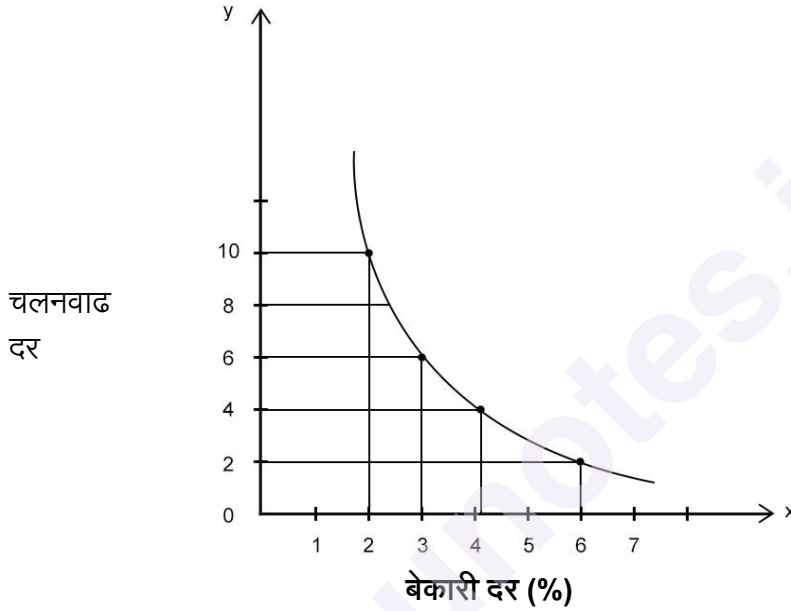
२अ.१ फिलिप्स वक्राची प्रस्तावना

चलनवाढ आणि बेरोजगारीशिवाय आर्थिक विकास हा आधुनिक काळातील स्कूल आर्थिक धोरणांचा उद्देश आहे. तथापि, अल्पावधीत चलन वाढ आणि बेरोजगारी यांच्यात व्यस्त संबंध होताना दिसत आहे आणि म्हणूनच समग्र आर्थिक धोरण निर्मात्यांना महागाई, आर्थिक वाढ आणि बेरोजगारी यांच्यात समतोल राखण्याची गरज आहे. कमी आर्थिक विकास दर आणि उच्च बेरोजगारी सोबत कमी चलनवाढीचा दर दिसून येतो. तर उच्च आर्थिक विकास दर कमी बेरोजगारी सह दिसून येतो. थोडक्यात चलनवाढीच्या काळात बेरोजगारी वाढते. या प्रकरणात आपण फिलिप्स वक्राची संकल्पना पाहणार आहोत, जी

संकल्पना बेरोजगारी दर आणि चलन वाढीचा दर यांच्यातील नकारात्मक संबंध दर्शविण्यासाठी पहिल्यांदा मांडली गेली. तसेच या संदर्भातील दीर्घकालीन चित्र देखील पाहतो आणि नकारात्मक संबंध दीर्घकाळ टिकून राहतात की नाही हे पाहतो.

१९५८ मध्ये, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथील प्राध्यापक ए. डब्ल्यू. फिलिप्स यांनी इंग्लंड मधील १८६१ आणि १९५७ या वर्षातील वेतन वर्तणूकीचा अभ्यास करून शोध निबंध प्रकाशित केला. त्या मध्ये फिलिप्स यांना चलनवाढ आणि बेरोजगारी यामध्ये व्यस्त संबंध असल्याचे आढळून आले. म्हणजे बेरोजगारीचा दर जितका जास्त असेल तितका महागाईचा दर कमी असेल म्हणजेच वेतन, महागाई आणि बेरोजगारी यांच्यात व्यस्त संबंध आहे. पुढील आकृतीवरून फिलिप्स वक्राची ची कल्पना येईल.

आकृती क्रमांक २अ.१

बाजूच्या आकृतीवरून हे स्पष्ट होते की, जसा जसा चलनवाढीचा दर कमी होत चालला आहे त्या प्रमाणात बेरोजगारी वाढत चालल्याचे दिसून येते. कारण चलनवाढीच्या काळात उद्योजकांचा नफा वाढत गेल्याने उत्पादन वाढत जाते त्यामुळे जादा काम गारा ना कामावर घ्यावे लागते त्यामुळे बेकारी कमी होते. याउलट चलनवाढीचा दर कमी होताना उत्पादकांचा नफाही कमी होतो. परिणामी उत्पादन कमी झाल्याने बेरोजगारी वाढत जाते. उदा. वरील आकृतीत १० % चलनवाढ असताना २% बेकारी आहे, तर ६% चलनवाढ दर असताना २% बेकारी आहे, किंवा ४% चलनवाढ असताना ४.५% बेकारी आहे. म्हणजेच चलनवाढीचा दर कमी कमी होत असताना बेकारीचा दर मात्र वाढत चालला आहे.

२अ.२ केन्स यांचे फिलिप्स वक्राबाबतचे विश्लेषण

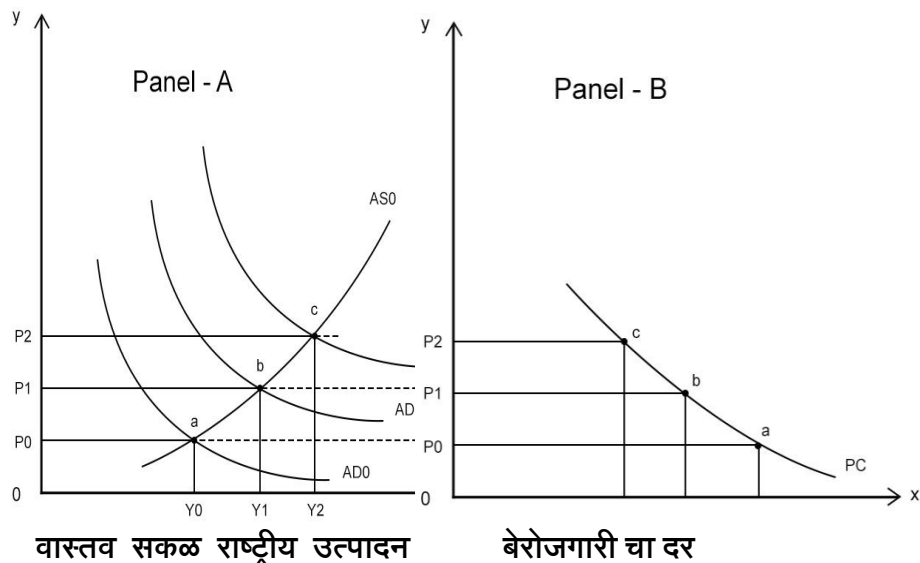
केन्स या अर्थशास्त्रज्ञाने फिलिप्स वक्राचे स्पष्टीकरण आकृती क्रमांक २अ२ मध्ये दाखविले आहे. केन्सचे अर्थशास्त्र उर्ध्वगामी उतार असलेला एकूण पुरवठा वक्र गृहीत धरतो. या दोन कारणांमुळे ऊर्ध्वगामी उताराचा होतो. एक म्हणजे, अर्थव्यवस्थेत जसे उत्पादन वाढत जाते तसे घटत्या सीमांत फलाचा सिद्धांत कार्यान्वित होण्यास सुरुवात होते आणि कामगारांची

सीमांत भौतिक उत्पादकता घटण्यास सुरुवात होते. पैशातील मजुरी निश्चित असल्याने आणि कामगारांच्या सीमांत भौतिक उत्पादकतेत घट झाल्याने उत्पादनाच्या सीमांत खर्चात वाढ होते. कारण सीमांत खर्च = वेतन = कामगारांचे सीमांत भौतिक उत्पादन होय. दुसरे कारण म्हणजे, रोजगार आणि उत्पादन वाढल्याने मजुरीच्या दरात वाढ होऊन सीमांत खर्च वाढला. एकूण मागणी वाढल्याने मजुरांची मागणी वाढते आणि त्यामुळे मजुरीचा दरही वाढतो. जसजसे रोजगाराचे प्रमाण वाढत जाईल तसतसे वाढत्या वेतन दरामुळे उत्पादन संख्येचा सीमांत खर्च वाढत जाईल. तुमच्या लक्षात येईल की आकृती २अ२ मधील पॅनल A मध्ये एकूण मागणी वक्र हा AD_0 आहे आणि पुरवठा वक्र AS_0 सह किंमत पातळी P_0 आणि उत्पादन Y_0 असे निर्धारित केले आहे. जेव्हा एकूण मागणी वाढते तेव्हा AD_0 हा वक्र उजव्या बाजूला सरकतो आणि नवीन एकूण मागणी वक्र AD_1 एकूण पुरवठा वक्राला 'b' बिंदूत छेदतो.

त्यानुसार, सकल राष्ट्रीय उत्पादनात y_1 पातळीपर्यंत वाढीसह उच्च किंमत पातळी p_1 निर्धारित केली जाते. वास्तव सकल सकल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीबरोबरच बेरोजगारीचा दर हा U_2 पर्यंत खाली येईल. अशाप्रकारे, किंमत पातळीतील वाढ किंवा महागाई दर P_0 ते P_1 पर्यंत वाढल्याने बेरोजगारीचा दर घसरतो. त्यामुळे किंमत पातळी आणि बेरोजगारी यांच्यातील व्यस्त संबंध दर्शविला जातो. आता जेव्हा एकूण मागणीत वाढ होते तेव्हा एकूण मागणीचा AD हा वक्र उजव्या बाजूला सरकतो आणि तो AD_2 असा होतो. नवीन एकूण मागणीचा AD_2 हा वक्र एकूण पुरवठा वक्राला 'C' बिंदूत स्पर्श करतो. त्यानुसार किंमत पातळी P_2 आणि उत्पादन Y_2 इतके निश्चित होते. आता बेकारीचा दर हा U_3 पर्यंत खाली येतो. आकृती २अ२ च्या पॅनल b मध्ये, a, b, c दिलेले आहेत आणि हे बिंदू आकृतीच्या पॅनल a मधील समतोल बिंदू a, b, c या तीनशी संबंधित आहेत.

अशाप्रकारे एकूण मागणीत होणाऱ्या वाढीचा उच्च दर आणि किमतीत होणारी मोठ्या प्रमाणावरील वाढ या दोन्ही बाबी या बेकारीच्या खालच्या दराशी संबंधित आहेत. अशाप्रकारे जेम्स यांनी असे दाखवून दिले आहे की, खालील बाजूस सरकणारा फिलिप्स वक्र हा चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारी यामध्ये व्यस्त संबंध दर्शवितो.

आकृती २अ.२

२अ.३ फिलिप्स वक्र गृहीतकाचे बारगळणे आणि कोसळणे

साठच्या दशकात रोजगार आणि उत्पन्नाची पातळी वाढविण्यासाठी फिलिप्स वक्र गृहीतके एक उपाय म्हणून स्वीकारले गेले. चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यातील व्यस्त संबंध समजावून सांगण्यासाठी हे एक व्यापक आर्थिक साधन बनले आहे. धोरण निर्माते या माध्यमातून बेरोजगारी आणि महागाई दरांची वेगवेगळे समूह निवडू शकतात असे सुचविले आहे. धोरण निर्माते हे कमी बेरोजगारी आणि उच्च चलनवाढीचा दर निवडू शकतात. जर असे करणे हे राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर असेल तरच, अन्यथा नाही. तथापि, साठच्या दशकात दिसल्या प्रमाणे उच्च चलन वाढ आणि कमी बेरोजगारी यांच्यातील स्थिर संबंध हे सत्तरच्या दशकात आणि त्यानंतर विशेषतः अमेरिका आणि ग्रेट ब्रिटनमध्ये पुनरावृत्तीत होऊ शकले नाहीत असे दिसून आले की चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारी दर दोन्ही अनेक प्रसंगी वाढले होते. आणि त्यामुळे चलनवाढ दर आणि बेकारी दर यातील व्यस्त संबंध दिसेनासा झाला.

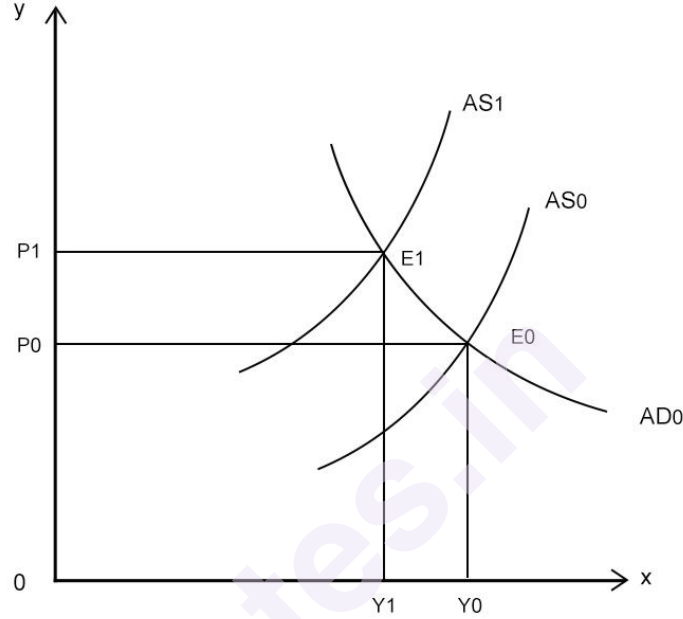
त्यानंतर, चलन वाढ आणि बेरोजगारी यांच्यात व्यस्त संबंध निर्माण होऊ शकत नाही कारण दीर्घ काळात एकूण पुरवठा वक्र हा उभा असतो. आणि पूर्ण रोजगाराचा बिंदूवर पोहोचल्यानंतर उत्पन्न, रोजगार आणि चलनवाढ यामध्ये काहीही भर न घालता केवळ किंमत पातळीवर भर घालेल.

सत्तरच्या दशकात आणि त्यानंतरच्या काळात मिळालेली आकडेवारी आणि त्यानंतर फिलिप्स वक्र मध्ये झालेला बदल म्हणजे विविध वर्षांमध्ये, दिलेल्या आकडेवारीच्या दराने फिलिप्स वक्र एक तर डावीकडे किंवा उजवीकडे सरकतो. ज्यामुळे काही वेळा महागाई दर आणि बेकारीचा दर पाहता असे जाणवते की, ते वाढले किंवा कमी झाले आहेत. त्यामुळे चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यांच्यातील संबंध अस्तित्वात नसल्याचे सिद्ध झाले आहे.

फिलिप्स वक्राच्या हालचालीची कारणे:

केन्स यांच्या मते फिलिप्स वक्रातील बदल हे सत्तरच्या दशकात तेलाच्या किमतीत झालेल्या अभूतपूर्व वाढीच्या रूपात अनुभवलेल्या प्रतिकूल पुरवठ्याच्या धक्क्यामुळे आहे. प्रतिकूल पुरवठ्याच्या धक्क्यामुळे मंदीच्या घटनेला आणि फिलिप्स वक्र गृहीतकाच्या विघटनाला जन्म दिला. राष्ट्रीय उत्पादनावर आणि किमतीच्या पातळीवर प्रतिकूल पुरवठ्याच्या धक्क्यामुळे मंदीच्या घटनेला आणि फिलिप्स वक्र गृहीतकाच्या विघटनाला जन्म दिला. राष्ट्रीय उत्पादनावर आणि किमतीच्या पातळीवरील प्रतिकूल पुरवठ्याच्या धक्क्यांचा परिणाम आकृती २अ३ मध्ये दर्शविला आहे. मूळ एकूण मागणी व पुरवठा वक्र अनुक्रमे AD_0 आणि AS_0 यांचे संतुलन E_0 बिंदूवर झाले आहे. त्यानुसार किंमत पातळी P_0 आणि राष्ट्रीय उत्पादन Y_0 निर्धारित झाले आहे. ऑइल आणि पेट्रोलियम निर्यातदार देशांनी सुरु केलेल्या तेलांच्या किमतीतील वाढीमुळे मध्यपूर्व देशांच्या तेल उत्पादक संघाने अनेक वस्तू व सेवांच्या उत्पादन खर्चात वाढ होण्यास हातभार लावला. ज्यामध्ये तेलाचा एक उत्पादक घटक म्हणून वापर केला जात होता. उत्पादन खर्चात होणारी वाढ ही एकूण पुरवठा वक्राला डावीकडे वरील बाजूस सरकविण्यास कारणीभूत ठरली. त्यामुळे राष्ट्रीय

उत्पादनात घट होण्याबरोबरच किमतीची पातळीही वाढते. आपल्या लक्षात आले असेल की नवीन एकूण पुरवठा वक्र AS_1 आता एकूण मागणी वक्राला AD_0 ला E_1 बिंदूत स्पर्श करतो आणि नवीन किंमत पातळी ही P_1 अशी निश्चित होते. तथापि, P_1 या उच्च किंमत पातळीला वाढत जाणाऱ्या बेकारीसह राष्ट्रीय उत्पादन पातळी Y_1 पर्यंत खाली येते. विशेषतः सत्तरच्या दशकात अमेरिकेने अनुभवलेली ही नवीन घटना आणि त्यामुळे फिलिप्स वक्राच्या रचनेत बदल घडवून आणला.

आकृती २ अ ३ फिलिप्स वक्राची हालचाल

तूमची प्रगती तपासा:

१. फिलिप्स वक्राची मूळ कल्पना काय आहे?
२. केन्स यांनी फिलिप्स वक्राचे सादरीकरण कसे केले आहे.
३. फिलिप्स वक्राचे बारगळणे किंवा कोसळणे म्हणजे काय.
४. फिलिप्स वक्राच्या हालचालीची कारणे स्पष्ट करा.

२अ.४ नैसर्गिक बेरोजगारी दर गृहीतक आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत

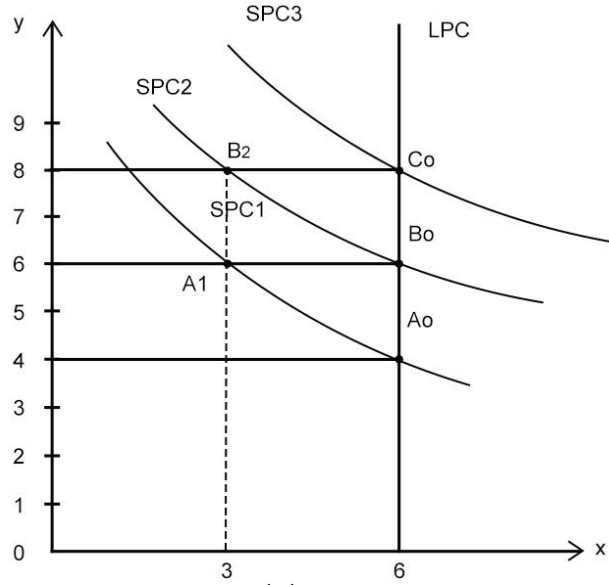
फिलिप्स वक्राची घटना दीर्घ काळात कार्यरत राहू शकत नाही हे सिद्ध करण्यासाठी मिल्टन फ्रीडमन यांनी 'नैसर्गिक बेरोजगारी दर' ही संकल्पना मांडली आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र हा अनुलंब उताराचा असून, त्यामुळे चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यांच्यात कोणताही संबंध नाही. तथापि, त्यांनी हे विचारले की, महागाई दर आणि बेरोजगारीचा दर

यांच्यात अल्पकालीन नकारात्मक संबंध आहे. मिल्टन फ्रीडमन म्हणतात की, बेरोजगारीच्या नैसर्गिक दराने अर्थव्यवस्था दीर्घकाळ अस्थिर आहे. आणि विस्तारित वित्तीय आणि चलन विषयक धोरणांमध्ये कोणताही हस्तक्षेप उच्च उत्पादना शिवाय केवळ उच्च किमतींवर परिणाम करेल. जेव्हा सध्या सकल राष्ट्रीय उत्पादन त्याच्या संभाव्य पातळीप्रमाणे असते तेव्हा बेरोजगारी शून्य नसते किंवा पूर्ण रोजगारही नसतो. जेव्हा पूर्ण रोजगार स्तरावर कार्यरत असते. तेव्हा घर्षणात्मक आणि संरचनात्मक कारणांमुळे अस्तित्वात असलेला बेरोजगारीचा दर याला बेकारीचा नैसर्गिक दर किंवा इंग्रजी मध्ये अधिक योग्य 'NAIRU' असे म्हणतात.

(Non Accelerating Inflation Rate of Unemployment') म्हणजेच अप्रवैगिक (बेरोजगारीचा अप्रवैगिक चलनवाढ दर) बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर हा श्रम बाजारातील सध्याच्या बेरोजगारांची एकूण संख्या = सध्या उपलब्ध असणारा नोकऱ्यांची संख्या असा आहे. नैसर्गिक बेकारी ही घर्षणात्मक आणि रचनात्मक कारणांमुळे निर्माण होते. उदाहरणार्थ कामगार दलात नव्याने समाविष्ट झालेला कामगार वर्ग हा नवीन योग्य नोकरी मिळेपर्यंत आपला वेळ घालवू शकतात. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या व्यक्ती कदाचित श्रयशक्तीमध्ये असतील परंतु शैक्षणिक बांधीलकी मुळे ते कार्यबलात सहभागी होऊ शकत नाहीत. तसेच जेव्हा एखादा उद्योग बंद होण्याच्या अवस्थेत जातो तेव्हा हळूहळू तेथील कामगार संख्या कमी केली जाते. त्याचवेळी एखादा नवीन उद्योग निर्माण होत असताना मोठ्या प्रमाणावर नवीन लोकांना नोकरीच्या संधी निर्माण होतात. तथापि बेरोजगार असणाऱ्या व्यक्तींना नव्याने निर्माण होणाऱ्या उद्योगात काम करण्यासाठी त्यांना योग्य अशा प्रशिक्षणाची गरज आहे. दुसऱ्या शब्दात, मिल्टन फ्रीडमन चा असा युक्तिवाद आहे की, जर माहिती चुकीची झाली नसती, तर पूर्ण रोजगार आणि वास्तविक रोजगार यात फरक असणार नाही. विकसित देशात बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर साधारणपणे ४% ते ५% इतका अंदाजित करण्यात आला आहे.

बेरोजगारीचा नैसर्गिक दरांचे वर्णन करण्यासाठी 'NAIRU' हा एक योग्य शब्द आहे. कारण बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर हा खाली येऊ शकत नाही. फिलिप्स वक्र संकल्पनेत असे दिसून येते की, अल्पकाळात बेरोजगारीचा दर हा 'NAIRU' च्या खाली येऊ शकत नाही. अशाप्रकारे, जेव्हा वास्तव सकल घरेलू उत्पादन हे संभाव्य सकल घरेलू उत्पादनापेक्षा जास्त असते तेव्हा बेकारीचा दर हा 'NAIRU' पेक्षा कमी असेल. आणि या उलट परिस्थितीत बेकारीचा दर हा 'NAIRU' पेक्षा जास्त असेल. जेव्हा मागणीच्या शक्ती वेतनावर दबाव आणतात. त्यामुळे उत्पादन क्षमतेपेक्षा मजुरीचा दर वाढत जातो.

दीर्घकाळ फिलिप्स वक्राचे नसणारे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी मिल्टन फ्रीडमन यांनी अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत मांडला. लोक त्यांच्या अपेक्षांना पासून पूर्वीच्या आणि सध्याच्या महागाईच्या दरावर आधारित आहेत. आणि ते त्यांच्या अपेक्षांची जुळवून घेतात. आणि लोक तेव्हाच अपेक्षांशी जुळवून घेतात जेव्हा वास्तव चलनवाढीचा दर हा अपेक्षित चलनवाढीच्या दरापेक्षा निराळा असतो. त्यामुळे चलनवाढ व बेरोजगार यातील व्यस्त संबंध हा फक्त अल्पकाळात असतो. मिल्टन फ्रीडमन चा अनुकूली अपेक्षांचा सिद्धांत आणि फिलिप्स वक्र (दीर्घकालीन) यांची व्युत्पत्ती दर्शवली आहे.

२अ.५ बेरोजगारीचा दर

२अ.५ दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत

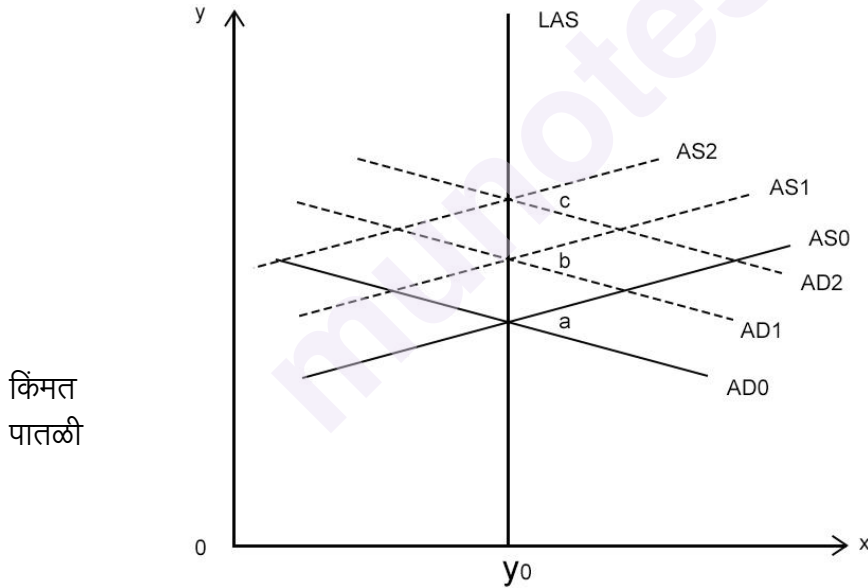
वरील आकृतीत A बिंदूवर पोहोचल्यानंतर अर्थव्यवस्था त्या टप्प्यावर थांबत नाही कारण काही काळानंतर कामगारांना सूचित केले जाते की, सध्याच्या चलनवाढीचा दर सहा टक्के आहे आणि वास्तविक वेतन दोन टक्क्यांनी कमी केले आहे. त्यामुळे संघटित कामगार त्यांचे वास्तविक उत्पन्न पुनर्संचयीत करण्यासाठी अपेक्षेपेक्षा जास्त आणि जास्त झालेल्या महागाईसाठी भरपाईची मागणी करतील. जेव्हा मजुरीची भरपाई होते, तेव्हा नफ्याचे स्तर देखील मुक्त स्तरावर पुनर्संचयीत केले जातात आणि अर्थव्यवस्था ही B_0 या बिंदूवर त्याच्या मूळ स्थितीकडे परत येते. तथापि, B_0 हा बिंदू नवीन अल्पकालीन फिलिप्स वक्र SPC_2 वर आहे. बिंदू B_0 शी संबंधित प्रत्यक्ष चलनवाढ दर हा सहा टक्के आहे आणि बेरोजगारीचा दरही सहा टक्के आहे. आता अपेक्षित महागाई दर सहा टक्के असेल आणि कामगार भविष्यातही याच दराची अपेक्षा ठेवतील. जर सरकारने विस्तारात्मक आर्थिक आणि वित्तीय धोरणे स्वीकारली तर अर्थव्यवस्था B_1 , C_0 इत्यादी बिंदूंच्या बाजूने पुढे जाईल आणि फिलिप्स वक्रातिल बदल चालू राहील. जेव्हा आपण A_0 , B_0 , C_0 हे हे बिंदू जोडू तेव्हा आपल्याला दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र मिळेल. पण एक लक्षात घ्यावे लागेल की, LPC हा वक्र उभा आहे. आणि हा उभा वक्र असे दर्शवितो की, चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यामधील स्थिती तटस्थ आहे. अशा प्रकारे मिल्टन फ्रीडमन सिद्ध करतो कि, दीर्घकाळात चलनवाढ आणि बेरोजगारीचा दर यामध्ये व्यस्त संबंध नसतो. अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत सूचित करतो की, कामगार चलनवाढीच्या नवीन दरांशी जुळवून घेतात आणि त्यांचा अपेक्षित महागाई दर योग्य वेळी जुळवून घेतात.

२अ.६ तर्कशुद्ध अपेक्षा आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र

मिल्टन फ्रीडमन च्या मते अनुकूल अपेक्षांच्या सिद्धांतानुसार, नाममात्र वेतन अंतर हे किंमत पातळी किंवा महागाई दरामध्ये बदलते. किंमतीच्या पातळीपर्यंत नाममात्र वेतनातील समायोजनाच्या अंतरामुळे व्यवसायाचा नफा वाढत जातो. जेव्हा नफा वाढत जातो तेव्हा

उद्योजक, व्यावसायिक आपल्या उत्पादनाचे प्रमाण वाढवितात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर देशात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. अशा प्रकारे अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगार पातळी ही नैसर्गिक दराच्याही खाली येते. तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांताच्या समर्थकांचा असा विश्वास आहे की, नाममात्र वेतन आणि बदलत्या किंमत पातळी मध्ये कोणतेही समायोजन नाही. त्यांचे म्हणणे आहे की, नाममात्र वेतन आणि किमतीच्या पातळीत अपेक्षित बदल यांच्यात झटपट समायोजन आहे. म्हणूनच चलनवाढ आणि बेरोजगारी यात व्यस्त संबंध नाही. एकूण मागणी वाढल्याने होणारा चलनवाढीचा दर हा कामगार आणि कंपन्यांना अपेक्षित आहे. आणि वेतन करारामध्ये त्याचा समावेश होतो. झटपट क्रमाने केलेले असे समायोजन कांहीवेळा आगाऊ किंमती वाढविते. अशाप्रकारे, वास्तविक उत्पादनात कोणतीही वाढ न होता किंवा तटस्थ दराच्या खाली बेरोजगारी कमी न होता किंमत पातळीत वाढ होते. तर्कसंगत अपेक्षा सिद्धांत कारांच्या मते, संसाधने आणि तंत्रज्ञानाची उपलब्धता लक्षात घेता, एकूण पुरवठा वक्र हा सकल राष्ट्रीय उत्पादन पातळीच्या संभाव्य स्तरावर किंवा नैसर्गिक बेरोजगारी दर पातळीवर अनुलंब उताराचा आहे. त्यामुळे दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र बेरोजगारीच्या नैसर्गिक दराने एकूण पुरवठा वक्राशी संबंधित आहे. त्यामुळे दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र ही उभी सरळ रेषा आहे. किंवा रोजगाराच्या नैसर्गिक दराने अनुलंब उतार आहे.

पुढील आकृती क्रमांक २अ.६ मध्ये दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र दर्शविला आहे.

वास्तव राष्ट्रीय उत्पादन
आकृती २अ.६ दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र

जेव्हा सरकार विस्तारात्मक मौद्रिक आणि राजकोषीय धोरण स्वीकारते, तेव्हा आर्थिक एकके किंवा घटक मालक या धोरणांचा चलनवाढीच्या प्रभावाचा अचूक अंदाज घेतील आणि घटक व उत्पादनाच्या किमतीमध्ये वरचे समायोजन करून वास्तविक राष्ट्रीय उत्पादन आणि वास्तविक वेतन त्यांच्या मुळ स्तरावर ठेवतील. अल्पावधीतील एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठा वक्रांचे सरकारने आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे अनुलंब (उभे) अद्यतनित केले जाईल. अर्थव्यवस्था आता नवीन समतोल बिंदू 'b' तर कार्यरत आहे जी

मूळ समतोल बिंदू 'a' शी संबंधित आहे. तथापि, समतोल हा P_1 या उच्च किंमत पातळीला साधला जाईल. प्रत्येक प्रसंगी जेव्हा सरकार विस्तारक धोरणे स्वीकारते, जेव्हा अर्थव्यवस्था उत्पन्न आणि उत्पादनाच्या पूर्ण रोजगार स्तरावर कार्यरत असते, तेव्हा एकूण मागणी आणि पुरवठा वक्र समान रीतीने वागतात आणि समतोल बिंदू हा 'b' वरून 'c' मध्ये बदलतो आणि ते तसेच पुढे चालू राहते. या बिंदूना जोडून दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र प्राप्त होतो. लक्षात असू द्या की, दीर्घकालीन AS वक्र (LAS) अनुलंब (उभा) उताराचा असून तो दर्शवितो की, एकदा का समतोल उत्पन्न आणि उत्पादन रोजगाराच्या दराने पूर्ण रोजगार प्रस्थापित झाला की, कोणत्याही विस्तारक धोरणाचा परिणाम केवळ किंमतीत वाढ करेल, वास्तविक राष्ट्रीय उत्पादन स्थिर राहील. दीर्घकालीन एकूण पुरवठा वक्र हा नैसर्गिक बेकारीच्या दराला अनुलंब तिरकस असल्याने, दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र देखील अनुलंब उताराचा आहे.

तुमची प्रगती तपासा:

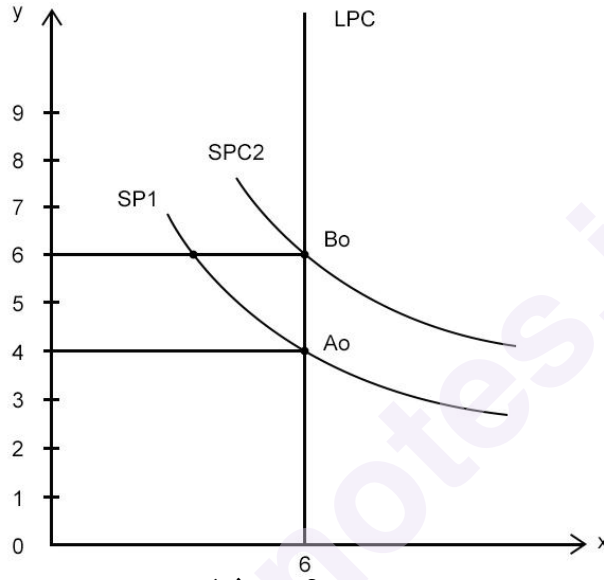
१. बेकारीचा नैसर्गिक दर ही संकल्पना स्पष्ट करा.
२. फिलिप्स वक्र आणि तर्कशुद्ध अपेक्षांचा सिद्धांत यातील संबंध स्पष्ट करा.
३. फिलिप्स वक्र आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत यातील संबंध स्पष्ट करा.

२अ.७ अल्पकालीन व दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रातील संबंध

दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रातून जाणाऱ्या अल्पकालीन फिलिप्स वक्राची स्थिती अंदाजित किंवा अपेक्षित चलनवाढीचा दराने निर्धारित केले जाते. अल्पकालीन फिलिप्स वक्राची तुलना ही अल्पकालीन एकूण पुरवठा वक्राशी केली जाऊ शकते. कारण दोन्ही वक्र हे दिलेल्या अपेक्षित किंमत पातळीला अधोरेखित केले जातात. अपेक्षित चलनवाढीच्या दरासह काढलेला अल्पकालीन फिलिप्स वक्र चलनवाढीच्या बदलत्या दराबरोबर त्याचे स्थान बदलतो. अपेक्षित महागाई दर सहा टक्के असल्यास, अल्पकालीन फिलिप्स वक्र 'SPC₁' देखील सहा टक्के नैसर्गिक बेरोजगारी दरासह दीर्घकालीन फिलिप्स वक्रावर संबंधित बिंदू 'A₀' मधून जातो. फिलिप्स वक्रासोबतची हालचाल एकूण मागणीतील बदलांद्वारे निर्धारित केली जाते. जेव्हा एकूण मागणीत अनपेक्षित वाढ होते, तेव्हा वास्तविक चलनवाढीचा दर हा अपेक्षित चलनवाढीच्या दरापेक्षा अधिक असल्याचे आढळून येते आणि वास्तविक राष्ट्रीय उत्पादनातील वाढ बेरोजगार दराला त्याच्या नैसर्गिक दरापेक्षा खाली घेऊन जाते. नवीन अल्पकालीन समतोल बिंदू 'A₁' असा निर्धारित होतो जो समतोल बिंदूच्या डावीकडे आहे. उलट, जर अनपेक्षित दर हा अपेक्षित दरापेक्षा कमी असेल तर बेरोजगारीचा दर वाढेल आणि वास्तव राष्ट्रीय उत्पादन घटेल. अशा स्थितीत हालचाल

खालच्या दिशेने आणि उजवीकडे असेल. अल्पकालीन फिलिप्स वक्रातील बदल हे वास्तविक आणि स्वीकृत महागाई दरांमधील फरकामुळे होतो. आणि हे विचलन आर्थिक आणि सरकारच्या वित्तीय धोरणांमधील न स्वीकारलेल्या बदलांमुळे होतो. जर वास्तविक चलनवाढीचा दर हा अपेक्षित चलनवाढीच्या दरापेक्षा मोठा असेल तर अल्पकालीन फिलिप्स वक्र हा वरच्या दिशेने जाईल. या उलट स्थितीत तो खालच्या दिशेला घसरेल. ज्या अंतराने फिलिप्स वक्र नवीन स्थानावर सरकतो ते अंतर महागाईच्या अपेक्षित दरातील बदलांइतके असते.

पुढे आकृती क्र. २अ.७ मध्ये अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र यातील संबंध दर्शविला आहे.

बेरोजगारीचा दर

आकृती अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र यातील संबंध

२अ.८ सारांश

१. १९५८, मध्ये, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथील प्राध्यापक ए. डब्ल्यू फिलिप्स यांनी इंग्लंडमधील १८६१ आणि १९५७ या वर्षातील वेतन वर्तणुकीचा अभ्यास करून शोधनिबंध प्रकाशित केला. त्यामध्ये फिलिप्स यांना चलनवाढ आणि बेरोजगारी यामध्ये व्यस्त संबंध असल्याचे आढळून आले आहे. म्हणजे बेरोजगारीचा दर जितका जास्त असेल तितका महागाईचा दर कमी असेल.
२. केन्स यांनी असे दाखवून दिले की, खालील उताराचा फिलिप्स वक्र हा बेरोजगारी आणि चलनवाढ यामध्ये व्यस्त संबंध दाखवितो.
३. सत्तरच्या दशकात आणि त्यानंतरच्या काळात मिळालेली आकडेवारी आणि त्यानंतर फिलिप्स वक्रामध्ये झालेला बदल म्हणजे विविध वर्षांमध्ये दिलेल्या आकडेवारीच्या दराने फिलिप्स वक्र एक तर डावीकडे किंवा उजवीकडे सरकतो. ज्यामुळे कांही वेळा महागाईचा दर आणि बेकारीचा दर पाहता असे जाणवते की, ते वाढले किंवा कमी

झाले आहेत. त्यामुळे चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यांच्यातील संबंध स्थिर पद्धतीने अस्तित्वात नसल्याचे आढळून आले आहे.

४. फिलिप्स वक्राची घटना दीर्घकाळात कार्यरत राहू शकत नाही हे सिद्ध करण्यासाठी मिल्टन फ्रीडमन यांनी 'नैसर्गिक बेरोजगारीचा दर' ही संकल्पना मांडली आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र हा अनुलंब उताराचा असून, त्यामुळे चलनवाढीचा दर आणि बेरोजगारीचा दर यांच्यात कोणताही संबंध नाही, तथापि, त्यांनी हे स्वीकारले की, महागाई दर आणि बेरोजगारीचा दर यांच्यात अल्पकालीन नकारात्मक संबंध आहे. मिल्टन फ्रीडमन म्हणतात की, बेरोजगारीचा नैसर्गिक दराने अर्थव्यवस्था दीर्घकाळ स्थिर आहे. आणि विस्तारित वित्तीय आणि चलनविषयक धोरणांमध्ये कोणताही हस्तक्षेप उच्च उत्पादनाशीवाय केवळ उच्च किंमतींवर परिणाम करेल.
५. बेरोजगारीच्या नैसर्गिक दराचे वर्णन करण्यासाठी 'NAIRU' हा एक योग्य शब्द आहे. कारण बेरोजगारीचा नैसर्गिक दर हा खाली येऊ शकत नाही. फिलिप्स वक्र संकल्पनेत असे दिसून येते की, अल्पकाळात बेरोजगारीचा दर हा 'NAIRU' च्या खाली येऊ शकत नाही.
६. मिल्टन फ्रीडमन यांनी असे दाखवून दिले आहे की, चलनवाढ आणि बेरोजगारी यामध्ये दीर्घकाळात व्यस्त संबंध असत नाही. दीर्घकाळात फिलिप्स वक्राचे नसणारे अस्तित्त्व सिद्ध करण्यासाठी मिल्टन फ्रीडमन यांनी अनुकूली अपेक्षांचा सिद्धांत मांडला. लोक त्यांच्या अपेक्षांच्या संदर्भात पूर्वीच्या आणि सध्याच्या महागाईच्या दरावर आधारित आहेत. आणि ते त्यांच्या अपेक्षांशी जुळवून घेतात.

२अ.९ प्रश्न

१. फिलिप्स वक्र विश्लेषणाच्या सहाय्याने चलनवाढ व बेरोजगारी यांतील संबंध स्पष्ट करा.
२. केन्स यांच्या एकूण मागणी व एकूण पुरवठा प्रतिमांनाच्या आधारे फिलिप्स वक्राची संकल्पना स्पष्ट करा.
३. फिलिप्स वक्र गृहीतकाचे बारगळणे/कोसळणे स्पष्ट करा.
४. बेरोजगारीचा नैसर्गिक आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
५. दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र आणि अनुकूल अपेक्षांचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
६. तर्कशुद्ध अपेक्षांचा सिद्धांत आणि दीर्घकालीन फिलिप्स वक्र ही संकल्पना स्पष्ट करा.
७. अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन यातील संबंध स्पष्ट करा.

आयएस-एलएम प्रतिमान - १

प्रकरण रचना

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ आय एस एल एम प्रतिमान
- ३.३ नाणे बाजार समतोल
- ३.४ सारांश
- ३.५ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- देशातील तसेच कॉर्पोरेट स्तरावरील धोरणांमागील तात्त्विक तर्क पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे.
- महत्त्वपूर्ण आर्थिक धोरणांच्या विश्लेषणास बळकटी देणारी मूलभूत समष्टि आर्थिक संकल्पनांचा ठाम आधार घेणे.

३.१ प्रस्तावना

आयएस-एलएम प्रतिमान, ज्याचा अर्थ "गुंतवणूक-बचत" (आय एस) आणि "तरलता प्राधान्य पैशाचा पुरवठा" (एलएम) आहे. हे एक केन्सयिन समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय प्रतिमान आहे, जे आर्थिक वस्तूंचे बाजार हे कर्ज देणाऱ्या बाजारशी कसे संवाद साधते ते दर्शविते. व्याज दर आणि आउटपुट दरम्यान शॉर्ट-रन समतोल दर्शविण्यासाठी गुंतवणूक-बचत वक्र आणि तरलता प्राधान्य पैशाचा पुरवठा वक्र एकमेकांना छेदतात असे आलेखात दर्शविले जाते.

आयएस-एलएम (गुंतवणूकीची बचत-तरलता प्राधान्य पैशाचा पुरवठा) प्रतिमान वस्तू आणि सेवांसाठीच्या बाजारपेठेतील समतोल आणि नाणे बाजार यावर लक्ष केंद्रित करते. हे मुळात वास्तविक उत्पादन आणि व्याजदर यांच्यातील संबंध दर्शवते.

जे.एम. केन्सच्या "जनरल थियरी" वर आधारित जॉन आर. हिक्स यांनी, ज्यात त्यांनी वस्तू, कामगार, पत आणि पैसा ह्या चार बाजारांचे विश्लेषण केले आहे आणि ते विकसित केले आहे.

१९३७ साली इकोनोमेट्रिका या जर्नलमध्ये प्रकाशित झालेल्या "मि. केन्स अँड क्लासिक्स: एक सुचविलेले इंटरप्रिटेशन" ह्या लेखामध्ये प्रतिमानाचे नाव प्रथम आयएस-एलएम आहे.

हे प्रतिमान कसे कार्य करते हे समजून घेण्यासाठी, प्रथम आपण वस्तू बाजारात समतोल दर्शविणारी आयएस वक्र कसे परिभाषित केले ते पाहू. मग, एलएम वक्र, जे मनी मार्केटमधील समतोलपणाचे प्रतिनिधित्व करते आणि मग समतोल कसे पोहोचला त्याचे विश्लेषण अभ्यासू.

- वास्तविक वस्तू आणि वित्तीय बाजारपेठेसाठी एकत्रित बाजारपेठेतील व्याज दर आणि समग्रलक्षी अर्थशास्त्र मध्ये एकूण उत्पादन संतुलित ठेवण्यासाठी कसे संवाद साधतात याचे वर्णन आयएस-एलएम प्रतिमान करते.
- आयएस-एलएम म्हणजे "गुंतवणूकीची बचत- तरलता प्राधान्य पैशाचा पुरवठा" होय.
- केनेसियन आर्थिक सिद्धांताचे औपचारिक आलेखात्मक प्रतिनिधित्व म्हणून हे प्रतिमान तयार केले गेले.
- आयएस-एलएम आलेखावर, "आयएस" एक वक्र दर्शविते तर "एलएम" दुसऱ्या वक्रांचे प्रतिनिधित्व करतो.
- बाजार प्राधान्यांमध्ये बदल सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) समतोल पातळी आणि बाजार व्याजदरामध्ये कसे बदल करतात याचे वर्णन करण्यासाठी आयएस-एलएम वापरले जाऊ शकते.
- आर्थिक धोरणासाठी उपयुक्त होण्यासाठी आयएस-एलएम प्रतिमानमध्ये अचूकपणा आणि वास्तववादाचा अभाव आहे.

आयएस-एलएम मॉडेलमधील तीन बाह्य चल म्हणजे तरलता, गुंतवणूक आणि खप हे होय. सिद्धांतानुसार पैशाच्या पुरवठ्याच्या आकार आणि वेगानुसार प्रवाहीपणा निश्चित केला जातो. गुंतवणूकीची आणि वापराची पातळी वैयक्तिकरित्या निर्णयांद्वारे निश्चित केली जाते.

आयएस-एलएम आलेख उत्पादन किंवा सकल देशांतर्गत उत्पाद (जीडीपी) आणि व्याजदर यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करतो. संपूर्ण अर्थव्यवस्था फक्त दोन बाजारपेठांमध्ये विस्तारली आहे, उत्पादन आणि पैसा, आणि त्यांची संबंधित पुरवठा आणि मागणीची वैशिष्ट्ये अर्थव्यवस्थेला समतोल बिंदूकडे झुकतात.

आयएस-एलएम आलेखामध्ये आयएस आणि एलएम अशा दोन वक्र असतात. सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) किंवा (वाय), आडव्या अक्षांवर ठेवलेले असते, उजवीकडे वाढते. व्याज दर किंवा (मी किंवा आर) अनुलंब अक्ष बनवते.

आयएस कव्हर्मध्ये व्याज दर आणि उत्पादन (जीडीपी) च्या सर्व स्तरांचा संच दर्शविला जातो ज्यात एकूण गुंतवणूक (आय) एकूण बचत (एस) च्या बरोबरीची असते. कमी व्याज दरावर, गुंतवणूक जास्त असते, जी अधिक एकूण उत्पादन (जीडीपी) मध्ये रूपांतरित

करते, म्हणून आयएस वक्र खाली आणि उजवीकडे खाली जाते. एलएम वक्र सर्व प्रकारच्या उत्पन्नाचा (जीडीपी) संच आणि व्याज दराचे वर्णन करते ज्यात पैशाच्या पुरवठ्यासाठी पैशाची (तरलता) मागणी समान असते.

एलएम वक्र वरच्या दिशेने उतार होतो कारण उच्च पातळीवरील आय (जीडीपी) व्यवहारासाठी पैशाची शिल्लक ठेवण्याची मागणी वाढवतात, ज्यास समतोलमध्ये पैसे पुरवठा आणि तरलतेची मागणी ठेवण्यासाठी उच्च व्याज दर आवश्यक असतो.

जेव्हा नाणे बाजार आणि वास्तविक अर्थव्यवस्था समतोल असतो तेव्हा आयएस आणि एलएम वक्रांचे छेदनबिंदू व्याज दर आणि उत्पादनचा समतोल बिंदू दर्शवितो. अतिरिक्त आयएस आणि एलएम वक्र जोडून एकाधिक परिस्थिती किंवा वेळी बिंदू दर्शविले जाऊ शकतात.

३.२ आयएस-एलएम प्रतिमान

अर्थव्यवस्थेमध्ये अल्प-कालावधीतील वास्तविक सकल घरगुती उत्पादनाच्या (रिअल जीडीपी) पातळीच्या निर्धारकाडे पाहण्याचा आयएस-एलएम प्रतिमान आणखी एक मार्ग प्रदान करतो. एकत्रित खर्चाच्या प्रतिमान प्रमाणेच ते किंमतीच्या पातळी निश्चित केल्याप्रमाणे घेते. परंतु ते प्रतिमान विशेषतः व्याज दरात बदल केल्यामुळे स्वायत्त खर्चात बदल होतो - आयएस-एलएम प्रतिमान व्याज दराला अंतर्जात चल मानते.

आयएस-एलएम प्रतिमानचा आधार म्हणजे पैसा बाजाराचे विश्लेषण आणि वस्तूंच्या बाजारपेठेचे विश्लेषण, जे एकत्रित किंमती दिल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत व्याज दर आणि आउटपुटची संतुलित पातळी निश्चित करतात. प्रतिमानला व्याज दर आणि उत्पादन (जीडीपी) चे संयोजन दिसले की पैसा बाजार संतुलित आहे असे म्हणतात. हे एलएम वक्र तयार करते. प्रतिमानाला व्याज दर आणि उत्पादनाची जोड देखील आढळली की वस्तूंचे बाजार संतुलित होते. हे आयएस वक्र तयार करते. समतोल म्हणजे व्याज दर आणि उत्पादन संयोजन जो आयएस आणि एलएम वक्र दोन्हीवर आहे.

आयएस वक्र:

आयएस वक्र वास्तविक जीडीपी पातळी आणि वास्तविक व्याज दराशी संबंधित आहे. यात वास्तविक व्याजदरावरील खर्चाचे अवलंबित्व आणि थोड्या काळामध्ये वास्तविक जीडीपी खर्चाच्या बरोबरीचा समावेश आहे. आयएस वक्र आकृती ३.१ "उत्पन्नातील बदल" मध्ये दर्शविले आहे. आम्ही क्षैतिज अक्ष "वास्तविक जीडीपी" असे लेबल करतो कारण थोड्या काळामध्ये वास्तविक जीडीपी एकूण खर्चाद्वारे निश्चित केले जाते. आयएस वक्र खाली उतार आहे: वास्तविक व्याज दर वाढत असताना, खर्चाची पातळी कमी होते.

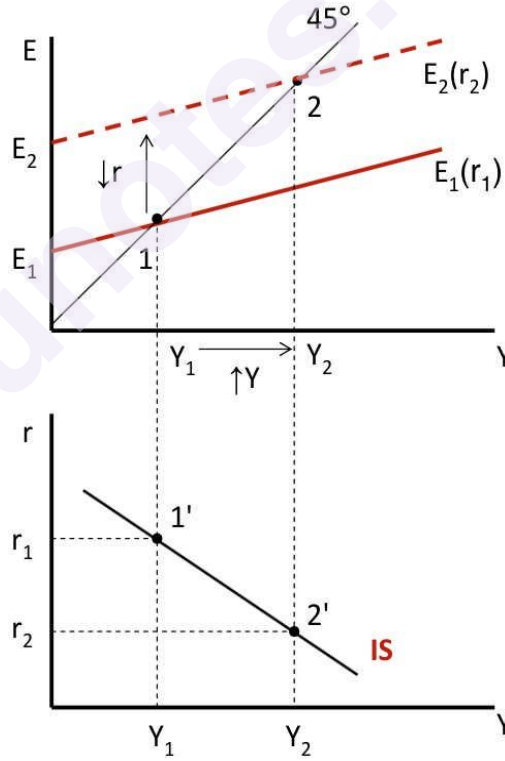
आयएस वक्र (गुंतवणूकीसाठी आय आणि बचतीसाठी एस) उत्पन्न आणि व्याज दराच्या सर्व जोड्यांचा सारांश देते जे वाय (Y) आणि व्याज दराच्या दरम्यानच्या बाजाराच्या व्यत्यय संबंधात बी अँड एस (B & S) → मार्केटमधील समतोल सुनिश्चित करते.

आकृती: ३.१ आरंभिक समतोल: १ आणि १' → आर मध्ये घट → एकूण खर्चाच्या व्याज-संवेदनशील घटकांमध्ये (सी आणि आय) वाढ → ई वरच्या दिशेने बदल, नवीन समतोल: २ आणि २'.

तळाशी आलेखातील बिंदू १' आणि २' शी जोडल्यास बी आणि एस मार्केटमध्ये आयएस वक्र = समतोलपणाचा संच मिळतो आणि आय आणि व्याज दराच्या स्तरांशी संबंधित आहे. आयएस वक्रचा उतार सी आणि मी मधील बदल प्रतिबिंबित करते. खर्चातील एक्झोजेनस घटकामध्ये तसेच जी व एक्समध्ये कोणतीही वाढ (घट) होते आणि आयएस वक्र उजवीकडे (डावीकडे) सरकते.

आकृती ३.१:

खरं तर, वास्तविक व्याजदरावरील खर्चाची अवलंबिता अंशतः गुंतवणूकीवरून येते. वास्तविक व्याज दर जसजशी वाढत जाईल तसतसे नवीन भांडवलावर कंपनीकडून खर्च करणे आणि नवीन घरांवर खर्च करणे कमी होते. वापर हा वास्तविक व्याज दरावरही अवलंबून असतो: घरगुती टिकाऊ वस्तूवर खर्च कमी केल्यामुळे वास्तविक व्याज दर वाढला आहे.

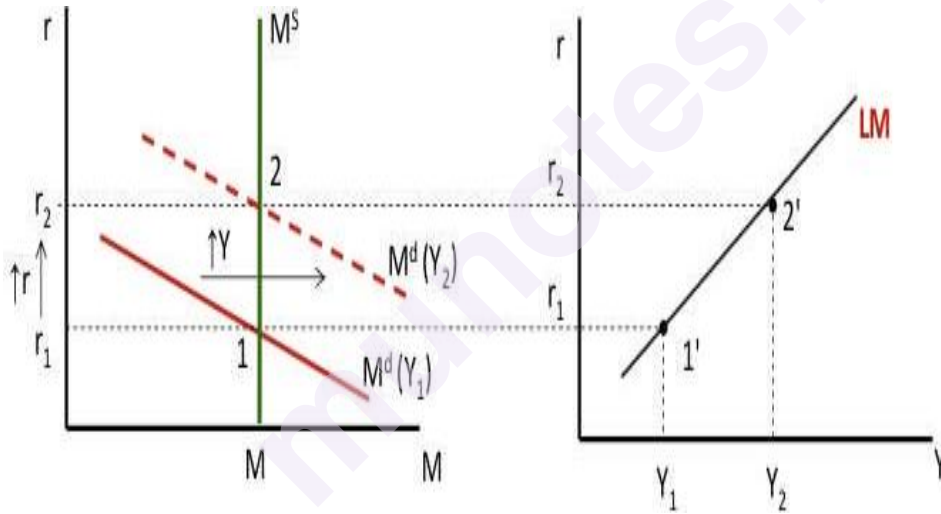

खर्च आणि वास्तविक जीडीपी यांच्यातील जोडणी एकूण खर्चाच्या मॉडेलमधून येते. व्याज दराची विशिष्ट पातळी दिली तर एकूण खर्च मॉडेल वास्तविक जीडीपीची पातळी निश्चित करते. समजा व्याज दर वाढला आहे. हे व्याज दरावर अवलंबून असलेल्या खर्चाचे ते घटक कमी करते. एकूण खर्चाच्या चौकटीत ही स्वायत्त खर्चाची कपात आहे. आउटपुटची समतोल पातळी कमी होते. त्यामुळे वक्र उतार खाली आहे: उच्च व्याजदर आणि कमी वास्तव सकल घरगुती उत्पादन संबंधित आहे.

एलएम वक्र:

एलएम वक्र पैसे पुरवठा आणि पैसा मागणी समान आहेत की व्याज दर आणि उत्पन्न जोड्या प्रतिनिधित्व आहेत. पैशांची मागणी अशी घरे, कंपन्या आणि सरकार अशी करतात जे पैशाची देवाणघेवाण करण्याचे साधन आणि मूल्य स्टोअर म्हणून करतात. मागणीचा कायदा आहे: व्याज दर वाढत असताना, मागणी केलेल्या पैशाचे प्रमाण कमी होते कारण व्याज दर पैसे धारण करण्याची संधी दर्शवितो. जेव्हा व्याज दर जास्त असतात, दुसऱ्या शब्दांत, मूल्य स्टोअर म्हणून पैसे कमी प्रभावी असतात. जेव्हा उत्पादन वाढते तेव्हा पैशाची मागणी वाढते कारण पैसे देखील विनिमयाचे माध्यम म्हणून काम करतात. जेव्हा उत्पादन मोठे असते तेव्हा लोकांचे उत्पन्न जास्त असते आणि म्हणूनच त्यांच्या व्यवहारासाठी जास्त पैसे ठेवू इच्छित असतात.

एलएम वक्र (तरलतेसाठी एल आणि चलनासाठी एम) सर्व उत्पन्न आणि व्याज दराच्या जोड्यांचा सारांश देते जे चलन बाजारात समतोल सुनिश्चित करते - वाय आणि व्याज दरामधील थेट संबंध.

आकृती ३.२

वरील आकृती ३.२ मध्ये समतोल सुरू करणे: १ आणि १ → 'Y → Md वाढ वरच्या दिशेने जाणे → सुशिक्षित, नवीन संतुलन: २ आणि २'. उजवीकडील आलेखामध्ये बिंदू १ 'आणि २' जोडण्याद्वारे, एलएम वक्र = मनी मार्केटवरील सर्व उत्पन्न आणि समतोल व्याज दरांची जोडणी मिळवा.

एलएम वक्रचा उतार वाय (Y) मधील बदलांविषयी संवेदनशीलता प्रतिबिंबित करतो. पैशाच्या पुरवठ्यात कोणतीही वाढ (घट) झाल्याने एलएम वक्र खाली सरकते.

आपली प्रगती तपासा:

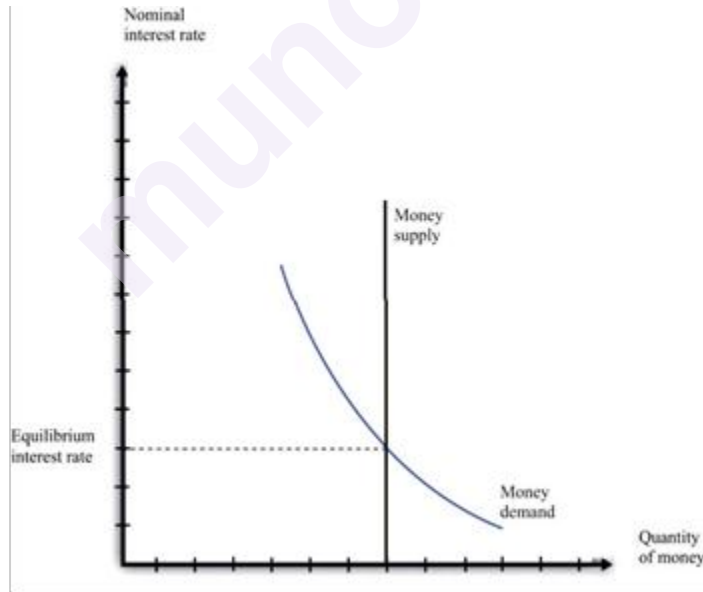
१. आयएस वक्राचा अर्थ आणि व्युत्पन्नता स्पष्ट करा.

२. एलएम वक्र चा अर्थ आणि व्युत्पन्नता सांगा.

३.३ नाणे बाजार समतोल

पैशाचा पुरवठा हा आर्थिक अधिकारांद्वारे निवडला जातो आणि व्याजदरापेक्षा स्वतंत्र असतो. अशाप्रकारे ती उभ्या रेषाच्या रूपात रेखांकित होते. पैसे बाजारातील समतोल आकृती ३.३ "पैसा बाजारातील समतोल" मध्ये दर्शविली आहे. जेव्हा आर्थिक पुरवठा पतधोरण प्राधिकरणाद्वारे निवडला जातो तेव्हा व्याज दर ही अशी किंमत असते जी बाजारपेठेतला समतोल बनवते. कधीकधी काही देशांमध्ये मध्यवर्ती बँक पैशाच्या पुरवठ्यास लक्ष्य करते. वैकल्पिकरित्या केंद्रीय बँका व्याज दराला लक्ष्य बनविणे निवडू शकतात. आकृती ३.३ "पैसा बाजारातील समतोल" दोन्ही बाबतीत लागू होते: जर आर्थिक अधिकार व्याज दराला लक्ष्य करते तर पैसे बाजार आपल्याला पैशाच्या पुरवठ्याचे स्तर काय असावे ते सांगते.

एलएम वक्र शोधण्यासाठी जेव्हा अर्थव्यवस्थेच्या आउटपुटची पातळी बदलते आणि पैशाचा पुरवठा निश्चित केला जातो तेव्हा व्याजदराचे काय होते ते पाहतो.

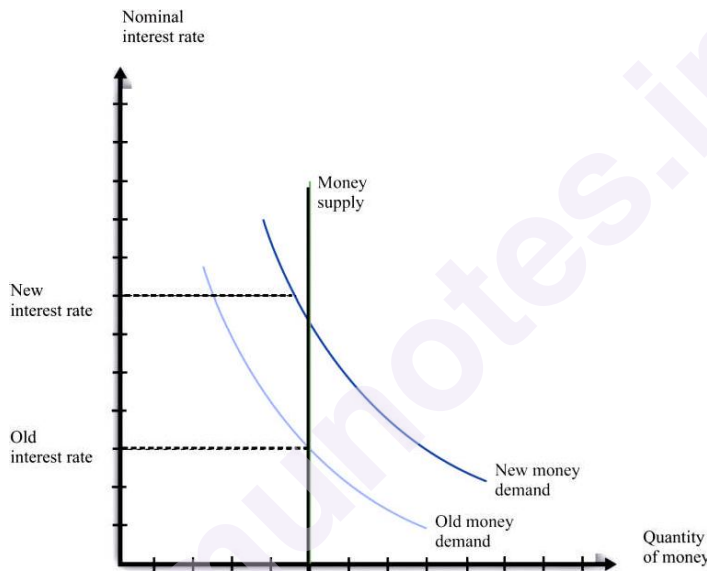

आकृती ३.३ "पैसा बाजारातील समतोल"

आकृती ३.४ अ मध्ये "उत्पन्नातील बदल" वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) च्या दोन भिन्न स्तरांवर पैसा बाजारातील समतोलचे संतुलन दर्शवते. उत्पन्नाच्या उच्च स्तरावर, पैशाची मागणी उजवीकडे हलविली जाते; पैशांची मागणी पैशाच्या पुरवठ्याइतकी आहे हे सुनिश्चित करण्यासाठी व्याज दर वाढतो.

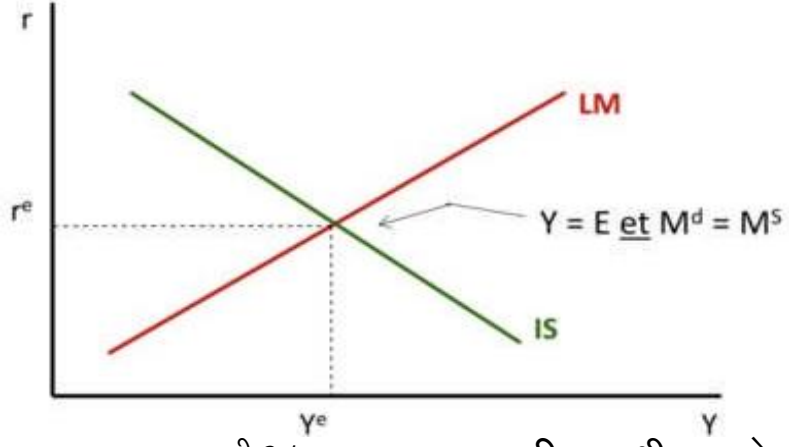
अशा प्रकारे, एल एम वक्र वरच्या बाजूने खालच्या दिशेला सरकत आहे. उच्च वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादन उच्च व्याज दराशी संबंधित आहे. एल एम वक्र बाजूच्या प्रत्येक टप्प्यावर, पैसे पुरवठा हा पैशाच्या इतकाच असतो.

आपण नाममात्र व्याज दराबद्दल किंवा वास्तविक व्याज दराबद्दल बोलत आहोत की नाही याबद्दल अद्याप आपण स्पष्ट केलेले नाही. खरं तर, जो पैसे धारण करण्याच्या संधीची किंमत दर्शवितो तो हा नाममात्र व्याज दर आहे. जेव्हा आम्ही एल एम वक्र काढतो, तेव्हा अक्षावर वास्तविक व्याज दर ठेवतो, जसे आकृती ३.४ "एलएम वक्र" मध्ये दर्शविलेले आहे म्हणजेच आपण महागाईचा दर शून्य असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा विचार करीत आहोत. या प्रकरणात, फिशर समीकरणानुसार नाममात्र आणि वास्तविक व्याज दर समान आहेत. संपूर्ण विश्लेषणात चलनवाढीच्या दरात बदल केल्यास एलएम वक्र बदलेल हे लक्षात घेऊन आपण महागाईचा समावेश करू शकतो. पैशाच्या पुरवठ्यात बदल देखील एलएम वक्र बदलतात.

आकृती ३.४ उत्पन्नामधील बदल समतोल

एल एम आणि आय एस वक्र यांच्या एकत्रीकरणाने व्याज दर आणि उत्पादन समतोल पातळी निर्माण होईल आहे. लक्षात ठेवा की दोन्ही संबंध हे व्याज दर आणि आउटपुटचे संयोजन आहेत. ही दोन समीकरणे सोडवणे एकत्रितपणे समतोल ठरवते. **आकृती ३.५** मध्ये हे आलेखाद्वारे दर्शविले गेले आहे. या दोन वक्रांचे क्रॉसिंग व्याज दर आणि वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादन दर्शविलेले (r^*, Y^*) , यांचे संयोजन आहे, जसे की नाणे बाजार आणि वस्तू बाजार दोन्ही समतोल आहेत.

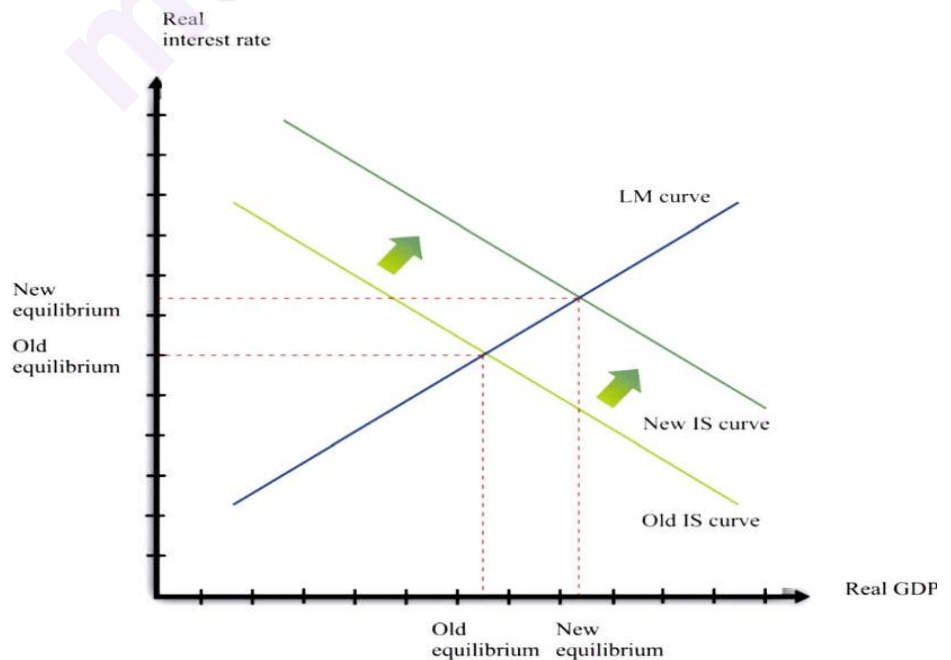

आकृती ३.५: आय एस-एल एम प्रतिमानामधील समतोल

तुलनात्मक आकडेवारी:

तुलनात्मक आकडेवारीचे परिणाम हे स्पष्ट करतात की बाह्य घटकांमधील बदल व्याज दर आणि उत्पादनाच्या समतोल पातळीवर कसा प्रभाव पाडतात. या प्रतिमानसाठी दोन महत्वाचे बाह्य घटक आहेत: स्वायत्त खर्चाची पातळी (व्याजदरामुळे होणारा कोणताही खर्च वगळता) आणि वास्तविक पैशाचा पुरवठा. आम्ही या गोष्टींमधील बदल आउटपुटच्या समतोल पातळीवर आणि व्याज दरावर ग्राफिक आणि बीजगणितपणे कसे प्रभावित करतो याचा अभ्यास करू शकतो.

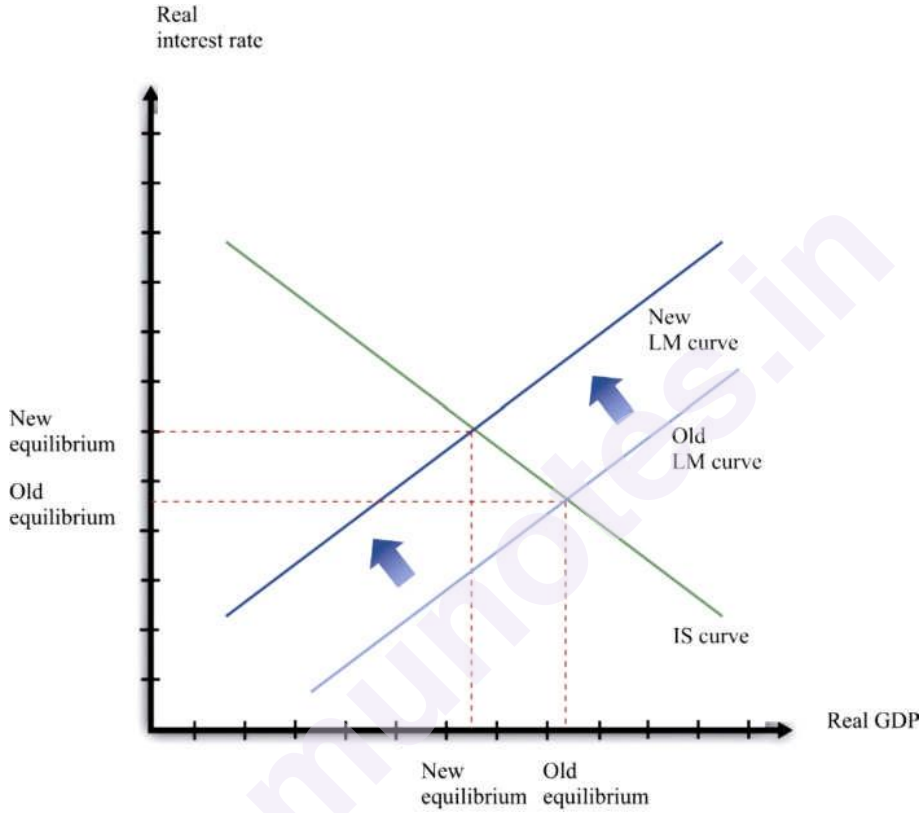
आकृती ३.६ अ “आय एस वक्रातील बदल”मध्ये दाखविल्याप्रमाणे स्वयंचलित खर्चाच्या पातळीत बदल केल्यामुळे आयएस वक्र बदलू शकेल, जर स्वायत्त खर्च वाढला तर आय एस वक्र बाहेर पडतो. अर्थव्यवस्थेची उत्पादन पातळी वाढेल. आम्ही एलएम वक्र बाजूने जाताना व्याजदरात वाढ होते आणि पैशांच्या बाजारातील समतोल सुनिश्चित करतो. स्वायत्त खर्चातील बदलांचा एक स्रोत म्हणजे वित्तीय धोरण. स्वायत्त खर्चामध्ये सरकारी खर्चाचा समावेश आहे

आकृती ३.६ अ “आय एस वक्रातील बदल”मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे जी मध्ये वाढ झाल्याने उत्पादन आणि व्याज दरामध्ये वाढ होते.

आकृती ३.६ “आय एस वक्रातील बदल”:

आकृती ३.६ “आय एस वक्रातील बदल” मध्ये दाखविल्याप्रमाणे, खऱ्या पैशाच्या पुरवठ्यात बदलांमधील बदल, एलएम वक्र बदल. जर पैशाचा पुरवठा कमी झाला तर एल एम वक्र बदलू शकेल. यामुळे उच्च व्याज दर आणि कमी उत्पादन होऊ शकते कारण एल एम वक्र स्थिर आय एस वक्रबरोबर बदलते.

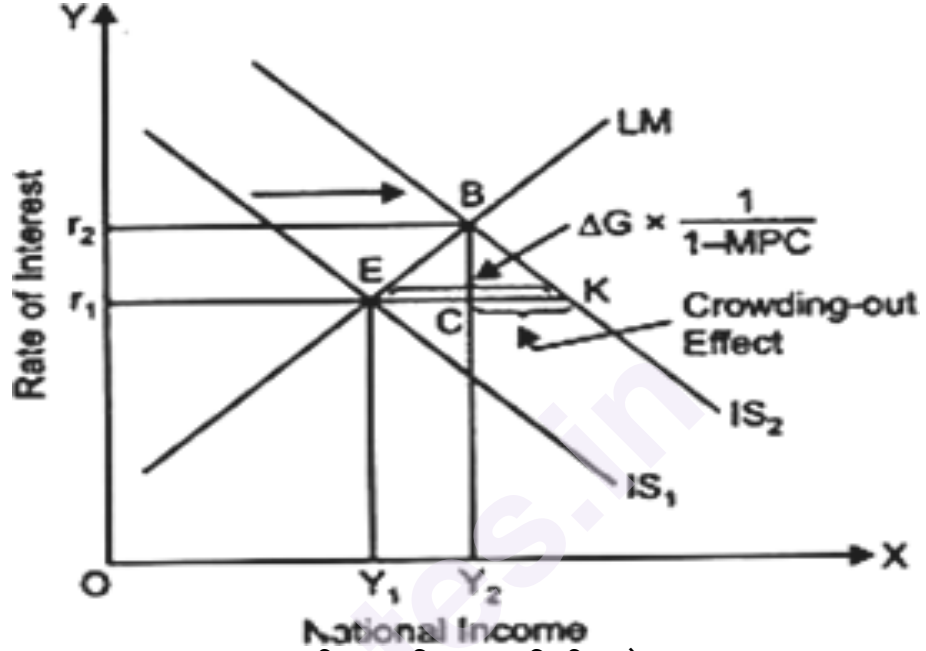

आकृती ३.७ “एल एम वक्रातील बदल”

वित्तीय आणि आर्थिक धोरणे आणि आय एस - एल एम प्रतिमान वित्तीय धोरणाचा प्रभाव:

प्रथम आय एस-एल एम प्रतिमान राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या स्तरावर सरकारी खर्चाच्या वाढीच्या विस्तारित वित्तीय धोरणाचा कसा परिणाम दर्शवितो हे स्पष्ट करू या. हे **आकृती ३.८** मध्ये स्पष्ट केले आहे. सरकारी खर्चात वाढ होणे जे स्वायत्त स्वरूपाचे आहे. वस्तू व सेवांसाठी एकूण मागणी वाढवते आणि त्याद्वारे आय एस वक्र मध्ये बाह्य बदल घडवून आणला जातो. आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे सरकारी खर्चात वाढ झाल्यामुळे वक्रांमधील बदल IS1 वरून IS2 झाला आहे.

लक्षात घ्या की दोन आयएस वक्रांमधील क्षैतिज अंतर सरकारी खर्चाच्या वाढीच्या समान आहे सरकारी खर्च गुणक, म्हणजेच, $\Delta G \times \frac{1}{1-MPC}$ जे राष्ट्रीय उत्पन्नामधील वाढ दर्शविते क्षैतिज अंतर EK च्या समान केन्सचे गुणक **प्रतिमान**. तथापि, आय एस-एल एम **प्रतिमान**मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नात वास्तविक वाढ केनेसियन गुणकांच्या कामकाजामुळे झालेल्या EK च्या बरोबरीची नाही.

आकृती ३. ८ विस्तारक वित्तीय धोरण

आयएस वक्र उजवीकडे सरकल्यामुळे व्याज दरामध्येही वाढ होते ज्यामुळे खासगी गुंतवणूकीत घट येते. हे आकृती ३. ८ मधून दिसून येते की, एल एम वक्र अपरिवर्तित राहिल्यास, नवीन आय एस₂ वक्र बिंदू बी येथे एल एम वक्रला छेदते. अशा प्रकारे, सरकारी खर्चाच्या वाढीसह आयएस-एलएम प्रतिमाना मध्ये (ΔG) समतोल हलविला जातो बिंदू E ते B आणि यासह व्याजाचा दर r_1 ते r_2 पर्यंत आणि उत्पन्न पातळी Y_1 ते Y_2 पर्यंत वाढतो.

व्याज वाढल्याने खासगी गुंतवणूकीत घट झाल्याने सीकेच्या बरोबरीचे उत्पन्न नष्ट झाले आहे. अशा प्रकारे, CK सरकारी खर्चातील वाढीचा परिणाम दर्शविते. अशा प्रकारे, आय एस-एल एम **प्रतिमान** दर्शविते की सरकारी खर्चामध्ये वाढीचे वित्तीय वित्तीय धोरण उत्पन्न आणि व्याजदर दोन्ही वाढवते.

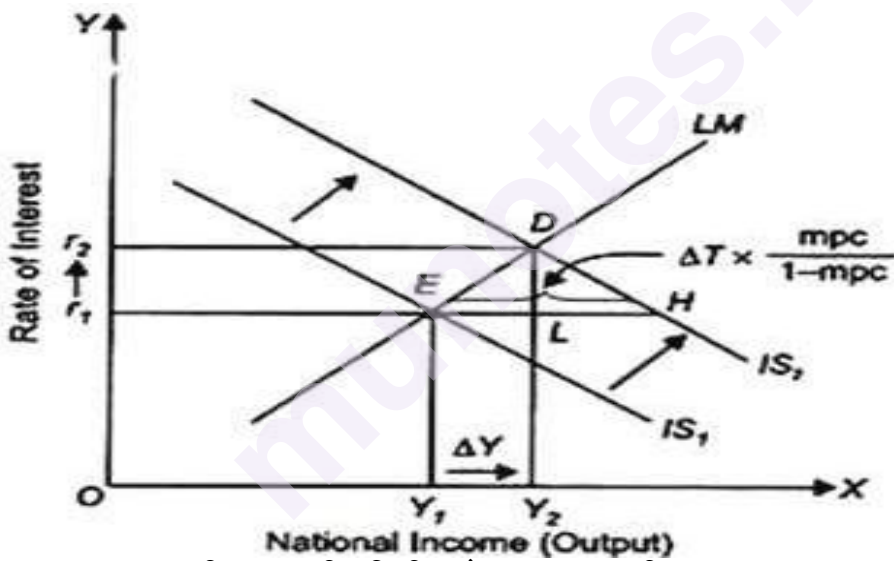
हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की आकृती ३.८ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे केन्सच्या प्रतिमानामध्ये येणाऱ्या EK पेक्षा आय एस-एल एम **प्रतिमान**मध्ये Y_1, Y_2 राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ केली आहे. कारण केन्स त्याच्या सोप्या गुणक **प्रतिमान**मध्ये गृहित धरले की गुंतवणूक निश्चित आणि स्वायत्त आहे, तर आय एस-एल एम मॉडेल खासगी गुंतवणूकीतील घट लक्षात घेतो जे सरकारी खर्चाच्या वाढीसह होत असलेल्या व्याज दरात वाढ झाल्यामुळे होते. म्हणजेच सरकारी खर्च वाढल्याने काही खासगी गुंतवणूक वाढते.

त्याचप्रमाणे हे देखील स्पष्ट केले जाऊ शकते की सरकारी खर्च कमी केल्यामुळे आय एस वक्र कमी होईल आणि एल एम वक्र बदलला नाही तर व्याज दर आणि उत्पन्नाची पातळी दोन्ही घसरतील. हे लक्षात घेतले पाहिजे की सरकार अनेकदा अर्थव्यवस्थेतील महागाई नियंत्रित करण्यासाठी खर्च कमी करते.

वाढीव वित्तीय धोरण: करांमध्ये कपात:

व्याप्ती वाढीच्या आर्थिक धोरणाचे पर्यायी उपाय म्हणजे करांची कपात ज्यामुळे लोकांच्या डिस्पोजेबल उत्पन्नात वाढ होते आणि लोकांची मागणी वाढते. परिणामी, करांमध्ये कपात केल्यामुळे आय एस वक्र उजवीकडे वळते कारण आकृती ३.९ मध्ये IS_1 ते IS_2 पर्यंत दर्शविले.

तथापि, आयएस-एलएम प्रतिमानमध्ये IS_1 वरून IS_2 बदलल्यानंतर कर कमी झाल्याने अर्थव्यवस्था समतोल बिंदू E पासून D पर्यंत सरकते आणि आकृती ३.८ मध्ये स्पष्ट होते की व्याज दर r_1 ते r_2 पर्यंत वाढते आणि उत्पन्नाची पातळी वायपर्यंत वाढते, ते वाय₂. व्याज दरात वाढ झाल्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीवर परिणाम होत असल्याने एलएचच्या बरोबरीचे उत्पन्न नष्ट झाले आहे.

आकृती ३.९ वाढीव वित्तीय धोरण: कर कपातीचा प्रभाव

दुसरीकडे, सरकारने चलनवाढीचा दबाव कमी करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप केल्यास लोकांचे डिस्पोजेबल उत्पन्न कमी करण्यासाठी वैयक्तिक करांच्या दरात वाढ केली जाईल. वैयक्तिक करात वाढ झाल्याने एकूण मागणी कमी होईल. एकूण मागणी कमी झाल्याने महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल. आयएस-एलएम वक्र प्रतिमानांद्वारे हे दर्शविले जाऊ शकते.

चलनविषयक धोरण भूमिका: आर्थिकखात्री स्थिरता आहे आय एम कर्व मॉडेल माध्यमातून खुलासा:

योग्य ते बदल करून चलनविषयक धोरणाच्या माध्यमातून सरकार आर्थिक पातळीवर प्रभाव टाकू शकते. प्रस्तुत आर्थिक परिस्थितीनुसार आर्थिक धोरण विस्तारात्मक किंवा

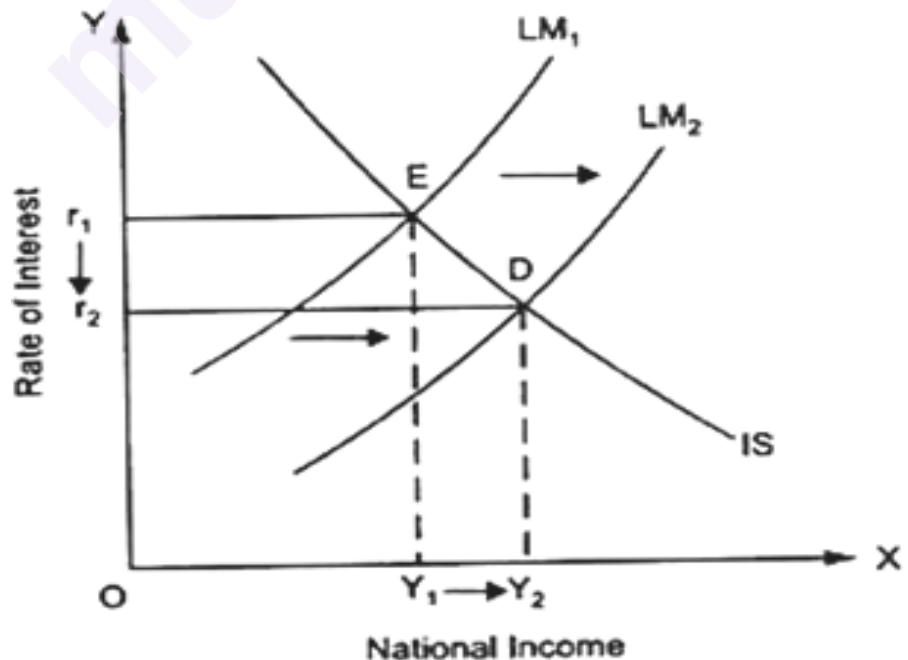
संकुचित देखील असू शकते. आय एस-एल एम प्रतिमानाचा विस्तार आणि शिस्तबद्ध आर्थिक धोरणांचा प्रभाव दर्शविण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो.

पैशाच्या पुरवठ्यात बदल केल्यास एल एम वक्र बदलू शकतो; पैशाच्या पुरवठ्यातील विस्ताराने ते उजवीकडे हलवते आणि पैशाच्या पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे ते डावीकडे झुकते.

समजा अर्थव्यवस्था मंदीच्या सावटात असेल तर, सरकार (आपल्या मध्यवर्ती बँकेच्या माध्यमातून) अर्थव्यवस्थेला मंदीतून बाहेर काढण्यासाठी विस्तारित आर्थिक धोरण स्वीकारते. अशा प्रकारे ते अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा वाढविण्यासाठी उपाययोजना करतात. पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ, तरलतेची पसंतीची स्थिती किंवा उर्वरित पैशांची मागणी यामुळे व्याजदरात घट होईल.

कमी व्याजात उद्योजकांकडून अधिक गुंतवणूक होईल. अधिक गुंतवणूकीमुळे एकूण मागणी आणि उत्पन्न वाढेल. याचा अर्थ असा होतो की पैशाच्या पुरवठ्यामध्ये विस्तारासह एल एम वक्र उजवीकडे सरकत जाईल. परिणामी, आकृती ३.१० मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे अर्थव्यवस्था समतोल बिंदू E पासून D पर्यंत जाईल, यासह व्याज दर r_1 ते r_2 पर्यंत घसरेल आणि राष्ट्रीय उत्पन्न Y_1 वरून Y_2 पर्यंत वाढेल. अशाप्रकारे, आय एस-एल एम प्रतिमान दर्शविते की पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे व्याज दर कमी होतो आणि उत्पन्न वाढते.

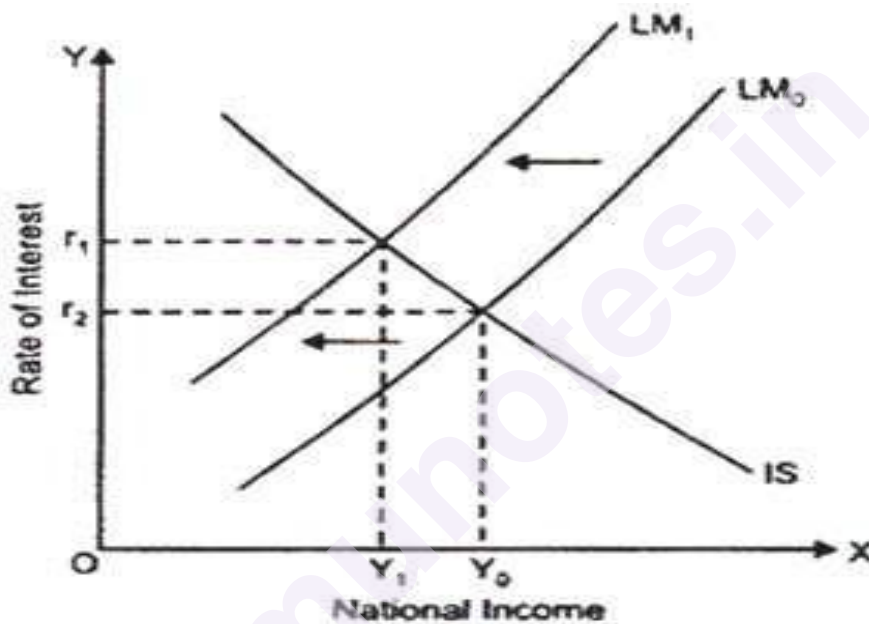
आय एस-एल एम प्रतिमान पैशाच्या पुरवठ्यातील विस्तारामुळे वस्तू आणि सेवांच्या एकूण मागणीत वाढ होते. अशाप्रकारे आपण पाहिले आहे की पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ झाल्याने व्याज दर कमी होतो, ज्यामुळे गुंतवणूकीची अधिक मागणी वाढते. गुणाकार प्रक्रियेद्वारे गुंतवणूकीची मागणी वाढल्यास एकूण मागणी आणि राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होते.

आकृती ३.१०: व्याज दर आणि उत्पन्नावर पैशाच्या पुरवठ्यात विस्ताराचा परिणाम

अर्थव्यवस्थेला जर महागाईचा त्रास होत असेल तर सरकार ते तपासून पाहते. मग सेंट्रल बँकेने कडक किंवा आकुंचनात्मक आर्थिक धोरण स्वीकारले पाहिजे. महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी देशातील सेंट्रल बँक खुल्या बाजारात बॉन्ड्स किंवा सरकारी सिक्युरिटीजची विक्री करून खुल्या बाजारात पैशाचा पुरवठा कमी करू शकते आणि त्या बदल्यात हे बॉन्ड खरेदी करणाऱ्यांकडून चलन निधी मिळतो. अशा प्रकारे बँकिंग प्रणालीतील तरलता कमी करता येऊ शकते.

महागाई विरुद्ध लढा देण्यासाठी पैशांचा पुरवठा कमी करण्यासाठी सेंट्रल बँक बँकांचे रोख राखीव प्रमाणही वाढवू शकते. जास्त रोख राखीव प्रमाण हे सूचित करते की बँकांना अधिक रोख राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. परिणामी, बँकांकडे असलेली रोख साठा कमी होतो ज्यामुळे ते पतपुरवठा करण्यास भाग पाडतात. या अर्थव्यवस्थेतील पैशांचा पुरवठा कमी होत आहे.

महागाई विरुद्ध लढा देण्यासाठी आकुंचनात्मक चलनविषयक धोरण:

अशा प्रकारे, आय एस-एल एम प्रतिमानाचा वापर करून हे दर्शविले जाऊ शकते की पैशांच्या पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे एल एम वक्र खालच्या दिशेने सरकेल आणि व्याज दरात वाढ होईल तसेच उत्पन्नाच्या पातळीत घट होईल. व्याजदरात वाढ, ज्यामुळे गुंतवणूकीची मागणी आणि खप मागणी कमी होईल आणि महागाईवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल.

३.४ सारांश

१. आय एस-एल एम प्रतिमान, ज्यात "गुंतवणूक-बचत" (आय एस) आणि " तरलता प्राधान्य पैशाचा पुरवठा (लिव्हिडिटी प्रेफरन्सी-मनी सप्लाय)" (एल एम) आहे ते एक केनेशियन समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय प्रतिमान आहे ज्यामध्ये आर्थिक वस्तूंचे बाजार कर्ज

देणाऱ्या बाजाराशी कसे संवाद साधते. (एलएम) हे दर्शविते. वास्तविक हे उत्पादन आणि व्याजदर यांच्यातील संबंध दर्शवते.

२. आयएस वक्र (गुंतवणूकीसाठी आय आणि बचतीसाठी एस) उत्पन्न आणि व्याज दराच्या सर्व जोड्यांचा सारांश देते जे वाय (Y) आणि व्याज दराच्या दरम्यानच्या बाजाराच्या व्यत्यय संबंधात बी अँड एस (B & S) → मार्केटमधील समतोल सुनिश्चित करते.
३. एल एम वक्र (तरलतेसाठी एल आणि चलनासाठी एम) सर्व उत्पन्न आणि व्याज दराच्या जोड्यांचा सारांश देते जे चलन बाजारात समतोल सुनिश्चित करते तसेच Y आणि व्याज दरामधील थेट संबंध दर्शविते.
४. दोन वक्र म्हणजेच आयएस आणि एलएम छेदने म्हणजे व्याज दर आणि वास्तविक सकल देशांतर्गत उत्पादन, (r^* , Y^*) यांनी दर्शविला जातो. पैसा बाजार आणि वस्तू बाजार दोन्ही समतोल आहेत.
५. विस्तारक आणि आकुंचनकारी वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांमुळे आय एस आणि एल एम वक्र बदलू शकतात.

३.५ प्रश्न

१. आयएस वक्र च्या व्युत्पत्तीची चर्चा करा.
२. एलएम वक्र च्या व्युत्पन्नतेचे स्पष्टीकरण द्या.
३. वस्तू आणि पैशाच्या बाजारात समतोल कसा साधला जातो ते समजावून सांगा.
४. आय एस वक्र वरील वित्तीय धोरणात झालेल्या बदलांचा परिणाम स्पष्ट करा.
५. पैसा बाजार समतोल यावर चलनविषयक धोरणातील बदलांचा परिणाम स्पष्ट करा.

आयएस-एलएम प्रतिमान- २

प्रकरण रचना

- ३अ.० उद्दिष्टे
- ३अ.१ प्रस्तावना
- ३अ.२ स्थिरीकरण धोरणे
- ३अ.३ स्थिरीकरण धोरण अर्थ
- ३अ.४ स्थिरीकरण धोरणाचे मूळ
- ३अ.५ स्थिरीकरण धोरणाचे भवितव्य
- ३अ.६ प्रसारण यंत्रणा आणि गर्दीचे परिणाम
- ३अ.७ उत्पादन आणि धोरणांची संमिश्र रचना
- ३अ.८ धोरणांची संमिश्रता – कार्ये
- ३अ.९ विशेष विचार
- ३अ.१० भारतातील आय एस एल एम
- ३अ.११ १९८० पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेचे समग्र आर्थिक विश्लेषण
- ३अ.१२ सारांश
- ३अ.१३ प्रश्नसंच

३अ.० उद्दिष्टे

- देश धोरणांचे तसेच कॉर्पोरेट पातळी मागे असणारे सैद्धांतिक तर्क पूर्णपणे आत्मसात करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे.
- कठीण आर्थिक धोरणांचे विश्लेषण करण्यासाठी उपयुक्त अशा मूलभूत समग्रलक्षी संकल्पना अभ्यासणे.

३अ.१ प्रस्तावना

वाढ, स्थिरता आणि वितरण ही अर्थशास्त्राची तीन प्रमुख तत्वे आहेत. अर्थशास्त्र एकट्या भौतिक कल्याणाशी संबंधित असल्याने, वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ, स्थिरता (ऐवजी अस्थिरता) वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्नातील चढ-उतारांच्या बाबतीत किंवा बेरोजगारीच्या दरामध्ये (दोन जोडले जातात ओकुनचा कायदा) आणि (सामान्य) किंमत पातळी (महागाई / घसरण) आणि घरगुती उत्पन्नाच्या वितरणाच्या बाबतीत वितरण. सर्व देशांनी वाढीचा दर, उच्च स्थिरता, आणि समान नसले तरी वितरणाचे लक्ष्य घ्यावे अशी

अर्थशास्त्रज्ञांनी शिफारस केली आहे. तथापि, बहुतेक अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की वाढ आणि किंमत स्थिरता ही अल्पावधीत (फिलिपची वक्र) विसंगत उद्दीष्टे आहेत आणि अशा प्रकारे या दोघांचा हा एक वादविवादाचा मुद्दा आहे.

प्रसिद्ध कुझनेटची वक्र सूचित करते की वाढ आणि इच्छित उत्पन्नाचे वितरण नेहमीच सरकत नाही. हा धडा स्थीरकरण धोरणांच्या वापराद्वारे आर्थिक चढउतार आणि त्यांचे देखरेखीचा मुद्दा यावर लक्ष देते. आम्ही या चढ-उतारांची खोली आणि प्रसार आणि संबंधित धोरणांच्या वास्तविक वापराचे परीक्षण करण्यासाठी आर्थिक चढ-उतार असलेल्या वेळ मालिकेच्या आकडेवारीवर आणि निवडलेल्या देशांमध्ये स्थिरता असणाऱ्या धोरणांच्या निर्देशकांचे विश्लेषण करतो. आम्ही या धोरणांच्या मूळ मर्यादा देखील हायलाइट करतो की व्यवसाय चक्रात शिकवण देण्यामध्ये त्यांची योग्य भूमिका कमी आहे.

आर्थिक चढउतार:

आर्थिक चढउतार फक्त वाढ किंवा आकुंचन प्रतिनिधित्व करणारी एक देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न पातळी चढउतार आहेत. बाजाराची अर्थव्यवस्था स्थिर नसते. ते बदलती आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ म्हणजे अर्थव्यवस्था वाढत आहे, तर राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये घट म्हणजे अर्थव्यवस्था घटत आहे. बाजारातील अर्थव्यवस्थेत आर्थिक चढउतारांचे वर्णन करणारे सध्याचे आर्थिक प्रतिमान म्हणजे व्यवसाय चक्र.

व्यवसाय चक्र आर्थिक चढउतार, आकुंचन आणि त्या दरम्यानच्या बदलांचे कालावधी वर्णन करणारे आर्थिक चढउतारांचा एक नमुना आहे. जर आपण या कालावधीला आलेखाच्या माध्यमातून सादर केले तर आपल्याला शिखरे आणि कुंड, चढ-उतार दिसतील.

आर्थिक उतार-चढाव ही जीवनाची वास्तविकता आहे (शम्पीटर, १९३९) सर्व देशांमध्ये या गोष्टीचा सामना करावा लागला आहे. परंतु तेजी आणि मंदि सर्व देशांमध्ये नेहमीच एकत्रित होत नसल्या आहेत आणि लांबी किंवा मोठेपणा दोन्ही एकसमान नसले आहेत. सारणी १ निवडलेल्या देशांसाठी निवडक वर्षांसाठी माहिती प्रदान करते, जसे की भारत, चीन, मलेशिया, जी -७ देश आणि जगासह काही महत्त्वपूर्ण समग्रलक्ष्यी अर्थशास्त्रीय चल (उदा. वाढीचा दर, बेरोजगारी दर आणि महागाई दर)

गेल्या ३४ वर्षांत (१९६४-१९९७) त्या कालावधीत सरासरी विकास दर या देशांमधील सरासरी विकास दर अनुक्रमे २.२% आणि ६.७ टक्क्यांसह प्रमाणित विचलनासह, युकेमध्ये २.३% आणि चीनमध्ये ९.२ टक्क्यांच्या दरम्यान चढउतार झाला आहे. संपूर्ण जगासाठी, वाढीचा सरासरी दर ३.७% होता. तर प्रमाणित विचलन १.४% होते आणि ते प्रमाण ३८% आहे. हे जागेवर आणि वेळेवर बऱ्याच प्रमाणात अस्थिरतेचे संकेत देते. माहितीनुसार विकास दर, बेरोजगारी दर आणि महागाई दर हे व्यवसाय चक्रांची उपस्थिती आणि खोली यावर आणखी प्रकाश टाकते. या आकडेवारीवरून असेही दिसून आले आहे की, देशांमध्ये विकास दरात जास्तीत जास्त चढउतार चीनमध्ये, ब्रिटनमधील बेरोजगारीच्या दरात आणि भारतातील महागाई दरामध्ये होते.

भारतात, १९७९-८० च्या दुष्काळ (जेव्हा कृषी उत्पादनात १२% घट झाली) सर्वात खराब नकारात्मक विकास दर ६% होता आणि १९८० च्या उत्तरार्धातील सौम्य सुधारणा-प्रेरित समृद्धी (जेव्हा औद्योगिक उत्पादन वाढले तेव्हा १९८८-८९ मध्ये वित्त, विमा, रियल इस्टेट आणि व्यवसाय सेवांचे उत्पादन ११.४% नी वाढले आहे.

जगातील अत्यंत चढउतारांची काही ठळक उदाहरणे खाली दिली आहेत:

- १९२९-३३ ची महामंदी सर्व देशांमध्ये बऱ्यापैकी होती. या चार वर्षांत जीडीपी अमेरिकेत सुमारे २९ टक्क्यांनी, ऑस्ट्रेलियामध्ये २२%, चेकोस्लोवाकियामध्ये १८%, जर्मनीत १६%, फ्रान्स आणि हंगेरीमध्ये ११%, स्वीडनमधील ९% टक्क्यांनी घसरला. यूके मध्ये ६% आणि इतर. त्या अनुषंगाने बेरोजगारीचे दर जास्त होते आणि बऱ्याच देशांमध्ये घसरणीचे प्रमाण बरेच जास्त होते.
- १९२० च्या दशकात जर्मनी, हंगेरी, ऑस्ट्रिया आणि पोलंड यासह अनेक युरोपियन देशांमध्ये आणि ऑगस्ट १९४५ ते जुलै १९४६ दरम्यान पुन्हा हंगेरीच्या हायपरइन्फ्लेशनने (युगानुयुगीन महागाईचा त्रास) ओढवला. अर्जेन्टिना, बोलिव्हिया, ब्राझील, निकारागुआ, यासह अनेक लॅटिन अमेरिकन देश. पेरू आणि युक्रेनला १९८० आणि १९९० च्या दशकात या आजाराने ग्रासले होते.
- १९७४-७५ आणि १९७९-८२ या काळात झालेला स्टॅगफ्लेशन संपूर्ण जगात बऱ्यापैकी व्यापक होता. उदाहरणार्थ, जागतिक उत्पन्नात वाढ १९७३ मधील ५.८ टक्क्यांवरून १९७५ मध्ये ०.७ टक्क्यांवर आणि १९७८ मध्ये ४.१ टक्क्यांवरून १९८२ मध्ये ०.४ टक्क्यांपर्यंत घसरली. जागतिक चलनवाढीचा दर या सर्वांमध्ये दोन अंकी पातळीवर राहिला. वर्षे. यूएस आणि यूकेसह बऱ्याच देशांमध्ये यापैकी बऱ्याच वर्षांत नकारात्मक वाढीचा दर होता आणि बाकीच्यांनी या सर्व वर्षांत त्यांच्या संबंधित दरापेक्षा कमी होता. बहुतेक देशांमध्ये दोन-अंकी चलनवाढीचा दर किंवा उच्च एक-अंकी दर सहन करावा लागला होता.

१९५० आणि १९६० च्या दशकात जपानमध्ये वेगाने वाढणारी भरभराट झाली. जपानी अर्थव्यवस्था सध्या एका दशकापासून मंदीचा त्रास सहन करीत आहे. १९६० च्या दशकात (१९६७ वगळता जेव्हा तिच्यात सर्वात वाईट कोंडी झाली होती) आणि १९८० आणि १९९० च्या दशकात चीनने तुलनेने उच्च वाढीचा दर (दोन-अंकी पातळी) अनुभवला होता. १९७९-८२ च्या काळात महामंदीनंतर अमेरिकेला सर्वात वाईट मंदी सोसावी लागली पण १९९० च्या दशकात बहुतेक वेळेस योग्य कामगिरी केली.

१९५६-५७, १९६४-६५, १९७२-७३ आणि १९७९-८० (जास्तीत जास्त ०.०%) आणि १९८८-८९ मध्ये जास्तीत जास्त १० टक्के वाढीचा भारताचा नकारात्मक विकास दर आहे. दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांपैकी बहुतेकांनी १९८६ ते १९९६ दरम्यान नुकत्याच झालेल्या आर्थिक संकटाला धरून जाण्यासाठी उच्च विकास दर साध्य केला होता. युरोपियन देशांमधील वाढीचा दर स्टेगफ्लेशन (१९७४-७५, १९७९-८२) तसेच १९९० च्या सुरुवातीच्या काळात किंवा एकतर नकारात्मक किंवा कमी होता.

आफ्रिकन देश आणि लॅटिन अमेरिकन देशांमध्ये त्याहूनही अधिक वाईट चक्रे आहेत. १९६४ मध्ये जगातील सर्वाधिक विकास दर ६.२% होता आणि १९८२ मध्ये सर्वात कमी ०.४% होता. सर्वसाधारणपणे १९८० आणि १९९० च्या दशकात बऱ्याच देशांमध्ये तुलनेने चांगली कामगिरी केली गेली होती.

२००१ च्या सुरुवातीपासूनच, जगातील बहुतेक प्रदेशांमध्ये मंदीचा सामना करावा लागत आहे, जो नकारात्मक विकास दरापेक्षा विकास दरात घसरण आहे. १९३० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या महामंदीसारखी ही मंदी आणि ७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धातील आणि ८० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळातील पडझड सर्वच देशात पसरली आहे. तथापि, बहुतेक देशांमध्ये महागाईचा दर अलीकडे अगदी माफक आहे.

बेरोजगारी आणि महागाई डेटा (पॅनेल बी आणि सी, सारणी १) व्यवसाय व्यवसायाची पुनरावृत्ती पुन्हा दर्शवितात. आर्थर ओकुनच्या कायदानुसार, बेरोजगारीची आकडेवारी ही केवळ विकास दराची आरसा प्रतिमा आहे. १९६४-२००० दरम्यानचा सरासरी महागाईचा दर जर्मनीमध्ये ३.२ टक्क्यांपर्यंत आणि भारतात ९.१ टक्क्यांच्या दरम्यान चढ-उतार झाला. प्रमाणित विचलन अनुक्रमे १.८ आणि २.८ टक्के होता. जगातील आकडेवारी अनुक्रमे ११.१ टक्के आणि ५.९ टक्के होती. अशाच प्रकारे महागाईचे प्रमाण विचलनही बऱ्यापैकी जास्त होते.

वास्तविक जीडीपीमधील चढ-उतार नेहमीच देशांमध्ये संकालित होत नाहीत. विशेषतः जपानने १९५० आणि १९६० च्या दशकात तुलनेने उच्च आर्थिक वाढ केली होती, परंतु १९९० च्या दशकात याचा फारसा त्रास झाला. याउलट चीन, मलेशिया, भारत आणि अमेरिकेनेही १९८० आणि १९९० च्या दशकात चांगले कामगिरी केली.

तक्ता ३ अ १: आर्थिक चढउतार (टक्केवारी):

	USA	Canada	Japan	France	Germany	Italy	UK	China	Malaysia	India	World
Panel A: Growth Rates (Real GDP)											
1960	2.2	2.9	13.3	7.2	31.5	11.7	4.6	-1.4	N.A.	7.0	5.4
1964	5.7	6.7	11.4	6.5	6.6	2.8	5.2	16.5	N.A.	7.4	6.2
1970	-0.1	2.6	10.3	5.7	5.1	5.3	2.4	23.3	N.A.	5.2	3.5
1980	-0.6	1.5	3.5	1.6	1.0	4.2	-1.9	7.8	7.8	7.5	2.6
1990	1.1	-0.5	4.8	2.5	4.9	2.1	0.5	3.8	9.7	5.7	2.9
1997	3.9	4.0	0.9	2.0	2.0	1.5	3.5	8.8	7.7	5.0	4.2
2001	0.5	N.A.	1.0	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	4.5-5.5	1.2
Mean*	2.8	3.7	5.1	3.0	2.8	3.2	2.3	9.2	7.4	4.5	3.7
SD*	2.2	2.4	3.5	1.9	2.2	2.4	2.2	6.7	3.0	3.7	1.4
Panel B: Unemployment Rates											
1964	5.0	4.3	1.1	1.4	0.4	4.3	2.6	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1970	4.8	5.6	1.1	2.5	0.8	5.3	3.0	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1980	7.0	7.4	2.0	6.3	2.9	7.5	6.4	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
1990	5.4	8.1	2.1	8.9	4.9	10.3	6.8	2.5	5.1	N.A.	N.A.
1997	5.0	9.2	3.4	12.3	12.7	12.3	5.7	3.0	2.5	N.A.	N.A.
2001	5.5	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
Mean**	6.0	7.7	2.1	6.7	4.6	8.2	6.7	2.5	4.6	N.A.	N.A.
SD**	1.5	2.5	0.7	3.8	3.5	2.5	3.3	0.4	2.1	N.A.	N.A.
Panel C: Inflation Rates											
1964	1.3	1.8	3.8	3.1	2.3	5.9	3.2	-3.7	-0.4	13.4	4.5
1970	5.9	3.4	7.7	5.9	3.4	5.0	6.4	0	1.8	5.1	6.0
1980	13.5	10.2	7.8	13.3	5.4	21.2	18.0	7.4	6.7	11.4	15.6
1990	5.4	4.8	3.1	3.4	2.7	6.4	9.5	3.1	2.6	9.0	29.4
1997	2.3	1.0	1.7	1.2	1.8	2.0	3.1	2.8	2.7	7.2	6.0
2000	3.4	1.7	-0.7	1.7	1.9	2.5	2.9	0.3	1.5	4.0	4.2
Mean***	4.8	4.9	4.3	5.5	3.2	8.1	7.2	4.25	3.69	8.56	11.1
SD***	3.0	3.3	4.5	4.0	1.8	6.0	5.3	6.60	3.38	5.62	5.9

स्त्रोत: आयएमएफ: आंतरराष्ट्रीय वित्तीय सांख्यिकी, विविध मुद्दे.

* १९६४-१९९७ कालावधीसाठी. ** १९६४-१९९७/८५-८६-९८ कालावधीसाठी. *** १९६४-२००० कालावधीसाठी.

या चढ-उतारांमागील मूलभूत घटक म्हणजे एकूण मागणी (एडी) आणि / किंवा एकूण पुरवठा (एस) मध्ये धक्का. हे एक किंवा अधिक एक्झोजेनस व्हेरिएबल्स (धोरणात्मक वा अधोरणात्मक) मधील बदल आणि निर्णय घेणाऱ्यांच्या वर्तनात्मक मापदंडांमुळे उद्भवू शकते. ग्राहक, पुरवठादार आणि कंपन्या. एकूण मागणीवर परिणाम करणारे अधोरणात्मक चलामध्ये उपभोग, गुंतवणूक, निर्यात आणि आयात या स्वायत्त घटकांचा समावेश आहे, ज्यायोगे, देशांतर्गत आणि परदेशी दोन्ही ग्राहक आणि कंपन्यांच्या आत्मविश्वास आणि अपेक्षांद्वारे मार्गदर्शन केले जाते. एकूण पुरवठ्यावर लागू होणाऱ्या धोरणात्मक वा अधोरणात्मकमध्ये हवामान / पावसाळा, निविष्ट वस्तूंच्या किंमती, कच्चा माल आणि मध्यवर्ती वस्तू, प्रदूषण आणि पर्यावरणाच्या नियमांविषयीची अट, भविष्यातील किंमतींबद्दल व्यवसायाच्या अपेक्षा, घटक पुरवठा, तंत्रज्ञान, नवीन नैसर्गिक संसाधनांचा शोध इत्यादींचा समावेश आहे. .

एकूण मागणीच्या धोरणात्मक चलामध्ये पैसे पुरवठा (किंवा उच्च शक्तीचे पैसे), सरकारी खर्च, कर आकारणी आणि हस्तांतरणाची देयके आणि परकीय चलन दर, दर आणि कोटा यांचा समावेश आहे. वर्गमित्र (पुरवठा करणारे) असा विश्वास करतात की थेट कर (वैयक्तिक आयकर, कॉर्पोरेट कर आणि बचत आणि गुंतवणूकीवरील सूट) एसला तसेच उत्तेजन / डिसस्टॅब्लिझिंगद्वारे अधिक श्रम पुरवठा करण्यासाठी आणि अधिक किंवा कमी गुंतवणूकीवर परिणाम करतात.

एकूण मागणीला प्रभावित करणाऱ्या वर्तनात्मक मापदंडांमध्ये उपभोगणे / बचत करणे, गुंतवणूक करणे आणि आयात करणे, गुंतवणूकीची आणि पैशांच्या मागणीची व्याज संवेदनशीलता, आयात व निर्यातीची किंमत लवचिकता इ. कामगारांचा विश्रांती-काम प्राधान्य, जोखीम आणि नफ्याकडे कंपन्यांचा दृष्टिकोन, औद्योगिक संबंध आणि दंगा इत्यादी वर्तनात्मक मापदंडांची स्थापना करतात जी एकूण पुरवठ्यावर परिणाम करतात. वर्तनात्मक मापदंड अल्पावधीत बऱ्यापैकी स्थिर असताना, धोरणात्मक वा अधोरणात्मक चल अल्पावधीत बदलतात. अशाप्रकारे, एकूण मागणी आणि एकूण पुरवठ्यामधील बदल थोड्या काळामध्येदेखील विविध घटकांमुळे होऊ शकतात आणि त्यापैकी कोणत्याही एकापेक्षा जास्त विशिष्ट संकुचिततेस किंवा पुनर्प्राप्तीस कारणीभूत ठरू शकते.

तेल निर्यातदारांनी (ओपेक) कार्टेल तयार केल्याने हे रखडले गेले आणि त्यामुळे तेलपुरवठा मर्यादित झाला आणि कच्च्या तेलाच्या किंमतीत लक्षणीय वाढ झाली. उर्जेच्या किंमतीतील वाढीमुळे संपूर्ण जगातील सर्व वस्तूंच्या उत्पादन किंमतीत वाढ झाली. कंपन्यांना त्यांच्या किंमती जॅक करण्यास भाग पाडले गेले आणि म्हणून एस वक्र वरच्या दिशेने सरकले. हा प्रतिकूल पुरवठा धक्का आहे, उत्पादन कमी होत असताना किंमती वाढल्या आहेत. याचा परिणाम म्हणून जगाने प्रथमच एकाच वेळी बेरोजगारी आणि महागाईच्या दोन दुःखाचा अनुभव घेतला.

१९२० च्या दशकात युरोपचे अति महागाई युद्ध वेळेच्या नुकसानीमुळे आणि पुनर्बांधणीमुळे होते, ज्यामुळे भारी कर्ज होते. जेव्हा कर्ज टिकाव नसते तेव्हा त्या देशांनी उच्च-शक्ती (पैश) पैशांमध्ये (आणि त्याद्वारे पैशाचा पुरवठा) अधिकाधिक वाढवून तूट वित्तपुरवठा करण्यास सुरवात केली आणि अति महागाईला जन्म दिला. लॅटिन अमेरिकेची अति महागाई कर्जाच्या

माध्यमातून वाढण्याच्या प्रयत्नांमुळे होते आणि जेव्हा कर्ज अस्वस्थ होते, तेव्हा काही देशांमध्ये बाह्य कर्जाच्या संकटात सापडले आणि त्या सर्वांनी अति महागाई उद्भवणाऱ्या चलनच्या अत्यधिक छपाईचा अवलंब केला. हे सर्व अति महागाई उच्च-शक्तीच्या पैशात तितकीच उच्च वाढीसह होते हे सांगण्याची गरज नाही.

१९८० आणि १९९० च्या समृद्धीचे श्रेय जागतिकीकरणाच्या प्रसारास, तांत्रिक प्रगतीस आणि स्थिर धोरणांच्या योग्य हाताळणी करणाऱ्यास दिले जाऊ शकते. ज्या देशांनी व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचे उदारीकरण केले, ते इतरांपेक्षा वेगाने वाढले. दक्षिण-पूर्व आशियाई देश आणि चीन या कल्पनेला पुरेसे पुरावे देतात.

यूएसएसआरचा पतन आणि आफ्रिकन देशांचा खराब अनुभव यास अतिरिक्त आधार देतात. उत्तर अमेरिकन, जपानी आणि युरोपियन प्रदेशांमधून कमी किमतीच्या आशियाई आणि लॅटिन अमेरिकन प्रदेशांमध्ये उत्पादन आधार बदलल्यामुळे महागाई कमी होण्यास जगभर मदत झाली आहे. दूरसंचार आणि संगणकीकरणाची भरती या पारंपारिक उद्योगांमधून ज्ञान-आधारित उद्योग आणि सेवांकडे रचनात्मक बदल झाला. या तेजीची घसरण आणि १९९७ च्या आशियाई आर्थिक संकटांना कारणीभूत ठरणाऱ्या परकीय चलनात होणारी अटकळ ही सध्याच्या वाढीतील मंदीसाठी जबाबदार असणारे मुख्य घटक मानले जाते. वाढती दहशतवाद, चढउतार पडणारे पावसाळे आणि पर्यावरणाच्या धोक्यांमुळेही या मंदीला चालना देण्यात मोलाचे योगदान आहे.

३अ.२ स्थिरीकरण धोरण

स्वयंचलित स्थिरीकरण, उदा. पुरोगामी थेट कर आणि सामाजिक सुरक्षा प्रणाली, व्यवसाय चक्रांचा प्रतिकार करण्यासाठी कधीही पुरेसे नसते. आर्थिक चलन, चलनविषयक धोरण आणि परकीय चलन दर प्रणाली आर्थिक उतार-चढाव दूर करण्यासाठी धोरणकर्त्यांच्या हाती आवश्यक साधने प्रदान करतात. सरकारांची वित्तीय कामे, उदा. सरकारी खर्च आणि कर आकारणीचा थेट परिणाम अप्रत्यक्षपणे आणि अप्रत्यक्षपणे एकूण मागणीवर होतो. सरकारी खर्च हा एकूण मागणीचा एक घटक आहे आणि कर आकारणीमुळे खाजगी उत्पन्न कमी होते ज्यायोगे खाजगी वापर आणि गुंतवणूक कमी होते. खासगी गुंतवणूक आणि निव्वळ निर्यातीत घट करून विस्तार वित्तीय पॉलिसीच्या परिणामाचा एक भाग गर्दीत असतो, कारण वाढीव सरकारी खर्चामुळे व्याज दरामध्ये वाढ होते आणि त्याद्वारे (अर्थव्यवस्था तरंगत्या दरावर असेल तर) विनिमय दराचे वाढ होते.

स्थिरीकरण धोरण ही सरकार किंवा मध्यवर्ती बँकेने आखलेली धोरण आहे जे आर्थिक विकासाचे निरोगी स्तर आणि कमीतकमी किंमतीत बदल राखण्याचे उद्दीष्ट आहे. स्थिरतेचे धोरण टिकवून ठेवण्यासाठी मागणी किंवा पुरवठ्यातील अचानक बदल नियंत्रित करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या व्यवसायाचे चक्र देखरेख करणे आणि वित्तीय धोरण आणि आर्थिक धोरण समायोजित करणे आवश्यक आहे.

व्यवसायाच्या वृत्ताच्या भाषेत, अर्थव्यवस्थेला अत्यधिक "उष्णता" किंवा "मंदावलेली" होण्यापासून रोखण्यासाठी स्थिरीकरण धोरण तयार केले गेले.

स्थिरीकरण धोरण आवश्यकतेनुसार व्याज दर वाढवून किंवा कमी करून अर्थव्यवस्था समतेसाठी ठेवू इच्छित आहे.

- व्याज दर खर्च करण्याच्या कर्जापासून परावृत्त करण्यासाठी वाढविले जातात आणि खर्च करण्यासाठी कर्ज घेण्यास कमी करण्यासाठी कमी केले जाते.
- वित्तीय मागणीचा वापर सरकारी मागणी आणि कर वाढवून कमी करून एकत्रित मागणीवर परिणाम होऊ शकतो.
- इच्छित परिणाम म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था जी मागणीतील जंगली स्विंगच्या परिणामापासून उशीर करते.

३अ.३ स्थिरीकरण धोरण संकल्पना

ब्रूकिंग्स संस्थेच्या अभ्यासात असे नमूद केले आहे की दुसरे जागतिक युद्ध संपल्यानंतर अमेरिकेची अर्थव्यवस्था दर सात महिन्यांपैकी जवळपास एका मंदीच्या स्थितीत आहे. हे चक्र अपरिहार्य म्हणून पाहिले जाते, परंतु स्थिरीकरण धोरण हा धक्का नरम करण्यासाठी आणि व्यापक बेरोजगारी रोखू शकते.

देशाच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात (जीडीपी) मोजले तसेच चलनवाढीचा दर किंवा घसरणीवर नियंत्रण ठेवून स्थिरतेचे धोरण अर्थव्यवस्थेच्या एकूण उत्पादनातील अनियमित बदलांना मर्यादित ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या घटकांच्या स्थिरतेमुळे रोजगाराच्या निरोगी पातळीवर परिणाम होतो.

स्थिरीकरण धोरण हा शब्द एखाद्या सार्वभौम कर्ज डीफॉल्ट किंवा स्टॉक मार्केट क्रॅशसारख्या आर्थिक संकटाच्या किंवा धक्क्याच्या प्रतिक्रियेच्या सरकारी कारवाईचे वर्णन करण्यासाठी देखील केला जातो. प्रतिसादांमध्ये आपत्कालीन क्रिया आणि सुधारणा कायदे समाविष्ट असू शकतात.

३अ.४ स्थिरीकरण धोरणाची मुळे

अग्रगण्य अर्थशास्त्रज्ञ जॉन मेनार्ड केन्स यांनी असा युक्तिवाद केला की अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारच्या नैसर्गिक किंवा स्वयंचलित पुनर्बांधणी किंवा दुरुस्तीशिवाय स्थिर आणि स्थिर कालावधीचा अनुभव घेऊ शकते. मागील अर्थशास्त्रज्ञांनी असे पाहिले होते की चक्रीय पद्धतीने अर्थव्यवस्था वाढतात आणि संकुचित होतात, अधूनमधून मंदी येते त्यानंतर सुधारतात आणि विकासाकडे परत येतात. अर्थव्यवस्था पुनर्प्राप्तीची प्रक्रिया साधारणतः मंदीनंतर अपेक्षित असावी असे केन यांनी त्यांचे सिद्धांत विवादित केले. ते म्हणाले की, ग्राहक, गुंतवणूकदार आणि व्यवसाय यांना असलेली भीती व अनिश्चितता दीर्घकाळापर्यंत कमी होणारा ग्राहक खर्च, आळशी व्यवसाय गुंतवणूक आणि उन्नत बेरोजगारीच्या कारणास्तव बनू शकते जे सर्व एकमेकांना दुष्परिवर्तनात बळकट करतात.

अमेरिकेत फेडरल रिझर्व्हला वस्तू व सेवांची मागणी अगदी कमी करण्यासाठी व्याज दर वाढविणे किंवा कमी करण्याचे काम दिले जाते. चक्र थांबविण्यासाठी, कीने असा युक्तिवाद

केला, एकूण मागणीमध्ये फेरफार करण्यासाठी धोरणात बदल आवश्यक आहेत. तो आणि त्याच्यामागील केनेशियन अर्थशास्त्रज्ञांनी असा युक्तिवाद केला की उलटपक्षी धोरण आशावादी आणि आर्थिक वाढीच्या काळात अत्यधिक चलनवाढीचा सामना करण्यासाठी वापरला जाऊ शकतो. केनेशियन स्टेबलायझेशन पॉलिसीमध्ये, उच्च पातळीवरील बेरोजगारीचा सामना करण्यासाठी मागणीला उत्तेजन दिले जाते आणि वाढत्या महागाईचा सामना करण्यासाठी ही दडपशाही केली जाते. मागणी वाढवण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी आज वापरली जाणारी दोन मुख्य साधने म्हणजे कर्ज घेताना व्याज दर कमी करणे किंवा वाढवणे किंवा सरकारी खर्च वाढविणे किंवा कमी करणे. हे अनुक्रमे आर्थिक धोरण आणि वित्तीय धोरण म्हणून ओळखले जातात.

३अ.५ स्थिरीकरण धोरणाचे भाकीत

यूएस फेडरल रिझर्व्ह बोर्डासारख्या केंद्रीय बँकिंग अधिकार्यांमार्फत बरेच कामकाज बहुतांश आधुनिक अर्थव्यवस्था स्थिरीकरण धोरणांना करतात. स्थिरीकरण धोरण व्यापक प्रमाणात यूडीएस मध्ये दिसून आलेल्या सकल देशांतर्गत उत्पादन विकासाच्या मध्यम परंतु सकारात्मक दराचे श्रेय जाते. अतिवादी आशावाद किंवा वाढत्या चलनवाढीच्या काळात मंदी आणि संकुचन धोरणात विस्तारित आर्थिक आणि वित्तीय धोरणांचा वापर करणारे. याचा अर्थ व्याजदर कमी करणे, कर कमी करणे आणि आर्थिक मंदीच्या काळात वाढती तूट खर्च आणि व्याज दर वाढविणे, कर वाढवणे आणि चांगल्या काळात सरकारी तूट खर्च कमी करणे याचा अर्थ असा आहे.

बऱ्याच अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की दीर्घकालीन समृद्धीसाठी आर्थिक वाढीचा स्थिर वेग कायम ठेवणे आणि किंमती स्थिर ठेवणे आवश्यक आहे, विशेषतः अर्थव्यवस्था अधिक जटिल आणि प्रगत झाल्यामुळे. त्यापैकी कोणत्याही चलनात अत्यंत अस्थिरता व्यापक अर्थव्यवस्थेस न येणाऱ्या परिणामांना कारणीभूत ठरू शकते.

स्थिर धोरणांमुळे १९८० आणि १९९० च्या दशकात मेक्सिको, अर्जेन्टिना, थायलंड आणि इंडोनेशियासह अनेक देशांनी घेतलेले कर्ज आणि परकीय चलन संकटांना वाचविण्यात मदत झाली. मंदीच्या वाढीस चालना देण्यासाठी आणि दहशतवादी हल्ल्यांमधून बाहेर पडण्यासाठी अमेरिका आणि भारत यांच्यासह अनेक देशांमध्ये सध्या ही साधने यशस्वीरित्या वापरली जात आहेत. तक्ता ३ अ २ मधील माहिती निवडक देशांमध्ये या धोरणांचे विस्तृत कार्य दर्शवितात, उदा. काही निवडक वर्षांसाठी भारत, अमेरिका आणि चीन. या निकालांचे काळजीपूर्वक विश्लेषण पुढील दर्शवितात:

					(%ofGDP)		
Year	Money	Supply	Grow	Fiscal Deficit	India	China	USA
1969	9.80	N.A.	5.90	8.60	N.A.	19.34	2.52
1970	10.80	N.A.	3.80	9.00	N.A.	19.50	3.15
1980	12.30	24.80	6.30	13.23	26.59	21.62	6.54
1990	18.90	13.40	3.80	17.27	16.81	22.43	8.12

1997	12.60	19.40	3.50	17.78	12.59	19.49	4.87
2000	10.70	21.40	-3.80	16.98	18.09	18.19	5.35
Mean	14.79	21.38	5.97	14.28	18.11	20.86	5.60
*							
SD*	4.11	9.01	3.82	2.88	4.99	1.48	1.79

तक्ता 3 अ.2: धोरण निर्देशकांमधील बदल (टक्केवारी)

thIndia China aChina USA

स्त्रोत: आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आयएमएफ: आंतरराष्ट्रीय वित्तविषयक सांख्यिकी, विविध विषय. * चाळीस वर्ष १९६९-२०००

सकल देशांतर्गत उत्पादनातील विकास दर, पैशाच्या पुरवठ्यातील वाढीचा दर, जीडीपीच्या प्रमाणात सरकारी खर्च आणि वित्तीय तूट या तिन्ही देशांत सकल देशांतर्गत उत्पादनाचे प्रमाण म्हणून विश्लेषण नाही. हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की जर व्यवसायाच्या चढउतारांवर प्रतिरोध करण्यासाठी स्थिरता धोरणे लागू केली गेली तर, त्यांच्या संबंधित परिमाणे वाढतात. जेव्हा मंदी असेल तेव्हा गती कमी तर समृद्धी दरम्यान जलद होईल.

पाच बरोबर असलेल्यांपैकी तीन अमेरिकेसाठी (सर्व सर्वात वाईट वर्षाच्या काळात) आणि प्रत्येकी एक भारत (सर्वात वाईट वर्षाच्या काळात पैसे पुरवठा करण्यासाठी) आणि चीन (सर्वोत्तम वर्षात वित्तीय तूट) साठी आहेत. या सोप्या विश्लेषणावरून असे सुचविले जाते की स्थिरीकरण करणारी धोरणे केवळ यूएसमधील मंदीच्या अंमलबजावणीसाठीच लागू केली गेली. बहुतांश घटनांमध्ये ही धोरणे चक्रीय-समर्थक होती ज्यायोगे त्यांचा प्रतिकार करण्याऐवजी चढउतार वाढत होते.

याउलट, वित्तीय धोरण अमेरिका आणि चीनमध्ये चक्रीय-विरोधी होते आणि भारतातील चक्रीय होते. वेगवेगळ्या स्थिरीकरणात्मक धोरणांच्या सापेक्ष प्रभावीतेच्या बाबतीत अर्थशास्त्रज्ञ भिन्न आहेत. पैशाची मागणी आणि इतर वर्तनविषयक कार्ये तुलनेने स्थिर आहेत असा त्यांचा विश्वास असल्याने वर्गातील लोक आर्थिक उपकरणावरील चलनविषयक धोरणाला अनुकूल आहेत. याउलट, केनेसियन लोक आर्थिक धोरणाचे समर्थन करतात, विशेषतः मंदी रोखण्यासाठी, जेव्हा व्याज दर वित्तीय तूटला क्वचितच प्रतिसाद देते. दोन्ही शाळा असा विश्वास ठेवतात की धोरणे प्रभावी होण्यासाठी त्यांना विश्वासाई असले पाहिजे. अर्थव्यवस्था स्थिर करण्यासाठी परकीय चलन दर धोरणाचा फारसा उपयोग झाला नाही. इतर दोन विविध यशाने लागू केले गेले आहेत.

ज्ञानाधारित, तंत्रज्ञान आणि धोरणांमधील पारदर्शकता आणि आर्थिक विकासामधील समग्र लक्ष्यी अर्थशास्त्र (वित्तीय वर्ष) समतोलाचे महत्त्व ओळखणे आणि इतर घटकांसमवेत सध्याच्या वाढीतील मंदीचा सामना करण्यासाठी धोरणांची अपुरी कार्यक्षमता जबाबदार आहेत. मंदीच्या काळात पंप प्राइमिंग करणे इष्ट आहे आणि अशा प्रकारे अनेक देशांमध्ये सध्या चालू असलेल्या आर्थिक धोरणांचे मिश्रण चांगले धोरण आहे.

आर्थिक उतार-चढाव आले आहेत, वारंवार येत राहतील आणि ते पूर्णपणे वाईट नाहीत. सर्वच क्षेत्रात उतार-चढाव आहेत आणि आर्थिक कामगिरी अपवाद असू शकत नाही.

वास्तविक जीवनात असे काहीच परिपूर्ण नसते आणि म्हणून पॉलिसी चढउतारांपासून संपूर्ण स्वातंत्र्याची हमी देऊ शकत नाहीत. मंदी आत्मनिरीक्षण, विश्रांती, कार्यप्रदर्शन सुधारण्याचे मार्ग, नवीन तंत्र शोधणे इत्यादी संधी शिकवतात इत्यादी. महान नैराश्याचा अनुभव घेण्याच्या धोरणात समग्र लक्ष्यी आर्थिक सिद्धांत आणि धोरणात क्रांती करण्याची प्रेरणा केनेस ची नव्हती का? त्याचप्रमाणे मिल्टन फ्राइडमॅनला त्याच्या किंमतींच्या अपेक्षा, बेकारीचा दर, आणि धोरणातील त्रुटी यांच्या गृहीतकेमुळे केनेशियन सिद्धांतातील अपुरीपणाचा सामना करण्यास प्रोत्साहित केले गेले नाही? तर्कसंगत अपेक्षांच्या कल्पनेच्या प्रगतीच्या माध्यमातून रॉबर्ट लुकस आणि इतरांकडून त्याच्या कल्पनांना अतिरिक्त पाठिंबा मिळाला.

नवीन कॅनेशियन लोकांनी तर्कसंगत अपेक्षांचा सिद्धांत स्वीकारला आणि जुन्या केनेसियन शाळेच्या वेतन-किंमतीतील कठोरपणाचे गृहितक तर्कसंगत केले. हे, इतरांपैकी, आमच्यास समृद्ध केले आहे.

अर्थव्यवस्थेची समज आणि त्यानुसार आर्थिक चढउतार आता पूर्वीपेक्षा अधिक चांगले समजले आणि व्यवस्थापित केले गेले आहेत. नवीन उत्पादनांचा शोध, नवीन तंत्रज्ञान आणि विलीनीकरणाकडे आणि जागतिकीकरणाकडे कल इत्यादी व्यवसाय चक्रातून प्रेरित झाले आहेत.

खोल किंवा / आणि दीर्घ मंदी आणि असुरक्षित समृद्धी अर्थातच चांगली नाहीत. यापूर्वी आर्थिक आणि सामाजिक / मानसिक नुकसानात न आणता त्रास होतो. नंतरचे जीवनमान उंचावण्यास प्रवृत्त करते ज्याला कोणालाही उलट करणे आवडत नाही. सुदैवाने, वरील तीन विश्लेषक धोरणांपैकी किमान स्थिरता धोरणांपैकी कमीतकमी अंशतः चढ-उतार प्रतिरोध करण्यासाठी कोणत्याही परिस्थितीत प्रभावी आहे. यामुळेच १९२९-१९३३ पासून जगाला कोणतीही तीव्र मंदी दिसली नाही आणि भविष्यात अशी मोठी औदासिन्यता कधीच होणार नाही हे आपण सुरक्षितपणे सांगू शकतो. देशानंतरच्या देशांना मंदीचा सामना करावा लागला परंतु ते सर्व अल्पकालीन आणि तुलनेने उथळ आहेत.

याचे श्रेय समग्र लक्ष्यी अर्थशास्त्राच्या विकासास आणि जगभरातील धोरण-निर्मात्यांद्वारे त्याच्या वापरास दिले जाते. ही धोरणे वेगवेगळ्या यशाने वास्तविक जगात लागू केली गेली आहेत. पूर्ण धोरणाची कमतरता अंशतः या धोरणांच्या मूळ मर्यादेमुळे आणि अंशतः त्यांच्या खराब अनुप्रयोगांमुळे झाली आहे. हे सांगण्याची गरज नाही की जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी सदस्य राष्ट्रांना प्रभावी प्रति-चक्रीय धोरणांची अंमलबजावणी करण्यास मदत केली आहे, तरीही साहित्य त्यांचे दुर्बल मार्गदर्शन / शक्ती यांचे उदाहरण देते. धोरणांचे दुष्परिणाम होतात, त्यातील काही अवांछित असू शकतात, परंतु विविध साधनांचा न्यायपूर्ण संयोजन केल्यास त्यांचे दुष्परिणाम कमी होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, विस्तारित वित्तीय वर्ष आणि विस्तारित आर्थिक धोरण यांचे योग्य मिश्रण म्हणजे व्याज दर न वाढवता उत्पादन वाढवते. तसेच, विस्तारित वित्तीय किंवा चलनविषयक धोरणासह परकीय चलन दराचे अवमूल्यन केले गेले तर व्यापार संतुलन धोक्यात न घालता आमचे उत्पादन जास्त होईल. तथापि, चक्र खराब आणि दुर्दैवाने, समग्र लक्ष्यी अर्थशास्त्रीय सिद्धांत आणि धोरण आणि तंत्रज्ञानातील नवकल्पनांमध्ये मोठ्या

प्रमाणात प्रगती असूनही, चक्र, कालांतराने सौम्य असले तरी कायम राहिले आहेत आणि कधीही अदृश्य होण्याची शक्यता नाही.

आयएस-एलएम प्रतिमान- २

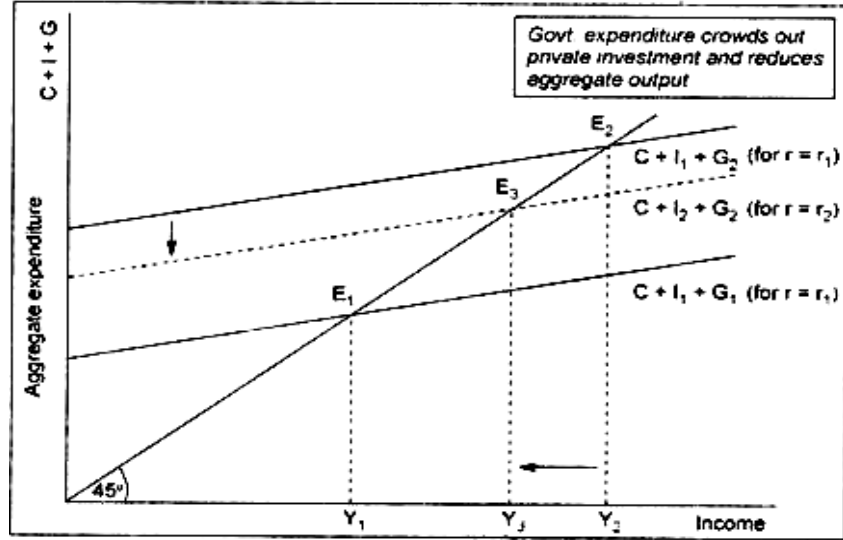
आपली प्रगती तपासा:

१. आर्थिक चढउतारांची संकल्पना समजावून सांगा.
२. स्थिरीकरण धोरणांचा अर्थ स्पष्ट करा.

३ अ. ६ हस्तांतरण यंत्रणा आणि गर्दीचा (क्राउडिंग आउट) परिणाम

क्राउडिंग आऊट म्हणजे अशी प्रक्रिया, जेथे सरकारी खर्चात वाढ झाल्याने खासगी क्षेत्रातील खर्च कमी होतो. सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढीशी संबंधित व्याजदराच्या वाढीच्या परिणामी हे उद्भवते. अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या आर्थिक परंपरांमधील क्राउडिंग आउट विचारात घेतले आहे आणि बऱ्याच चर्चेचा विषय आहे. अशा प्रकारे, सरकारी खर्चामध्ये वाढ झाल्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीचा खर्च कमी होऊ शकतो, याला गर्दीचा परिणाम म्हणून संबोधले जाते. खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीचा खर्च सरकारी खर्चाच्या गर्दीमुळे वाढतो. सरकारी खर्चाचा (के.गुणक परिणाम) उच्च व्याजदराच्या खाजगी गुंतवणूकीवर नकारात्मक परिणाम झाल्यामुळे कमी होतो. कारण गर्दीचा परिणाम एकत्रित परिणाम कमी होतो परंतु व्याज दर वाढतो.

- i. एकत्रीत मागणी ($C + I + G$) आणि एकत्रित आउटपुट दृष्टीकोन आणि
- ii. आयएस-एलएम पद्धतीच्या दृष्टीने गर्दी-आवाजाच्या घटनेचे स्पष्टीकरण देऊ शकतो. आपण शिकलो आहोत की समतोल राष्ट्रीय उत्पन्न त्या ठिकाणी निश्चित केले जाते जिथे $(C + I + G)$ वक्र 45° छेदते. ती $C + I_1 + G_1$ द्वारे दर्शविले जाते. जेव्हा व्याज दर आरअसे गृहीत धरले जाते तेव्हा हे रेखा आकृती ३ अ १ मध्ये, $C + I + G$ रेखा बिंदू ई वर 45° रेखा छेदते आणि समतोल राष्ट्रीय उत्पन्न हे OY_1 निश्चित करते.

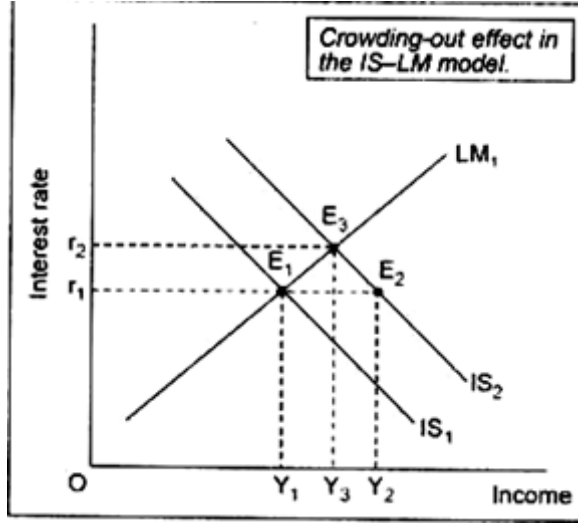
आकृती ३अ.१ सरकारी खर्च खासगी गुंतवणूकीसाठी गर्दी करते आणि एकूण उत्पादन कमी करते

सरकारी खर्चांमध्ये G_1 ते G_2 इतकी वाढ केल्यास $C + I_1 + G_1$ (holding $r = r_1$) रेखा $C + I + G_2$ (for $r = r_1$) पर्यंत सरकते. यामुळे एकूण उत्पन्न OY_2 (पूर्ण गुणक प्रभाव) पर्यंत वाढते. या उच्च उत्पन्न ($OY_2 > OY_1$), तथापि, (r) आर पैसा मागणी आणि व्याज दर वाढीस कारणीभूत ठरते आणि तो r_1 पासून r_2 , जातो ज्यामुळे खाजगी नियोजित गुंतवणूकीचा खर्चपर्यंत घसरला.

यामुळे एकत्रित मागणी रेषा खाली $C + I_2 + G_2$ वर जाईल (आर = आरगृहीत धरून $r_2 < r_1$) समतोल आता बिंदू E_3 पर्यंत घसरला. लक्षात ठेवा की समतोल उत्पन्न $OY < OY_2$ वर घसरले आहे. खासगी क्षेत्राची गुंतवणूक रोखली जात आहे. येथे आपण कार्यान्वित करताना 'आंशिक' गुणक प्रभाव पाहतो.

तथापि, व्याज दर कमी होत असता तर गर्दी वाढण्याची कोणतीही घटना घडली नसती. समजा, केंद्रीय बँक सरकारी खर्चासाठी अर्थपुरवठा करण्यासाठी पैसे पुरवठा वाढवते. त्याचा परिणाम आता कमी व्याजदराच्या रूपात मनी मार्केटमध्ये जाणवू शकतो. याचा अर्थ असा आहे की जनतेद्वारे जास्त पैशांची मागणी जास्त प्रमाणात पूर्ण केली जाऊ शकते. यामुळे व्याज दर कमी होऊ शकतात, एकूण उत्पादन वाढू शकते. दुसऱ्या शब्दांत, गर्दी वाढवण्याऐवजी एखाद्याला 'कमी होण्याचा परिणाम' अनुभवास शकतो.

आयएस-एलएम फ्रेमवर्कच्या दृष्टीने गर्दी वाढवण्याच्या घटनेचे अधिक चांगले वर्णन केले जाऊ शकते कारण हे वस्तूंचे बाजार आणि पैशांचे बाजार दोन्ही एकत्र करते. एकत्रित मागणी-एकत्रित उत्पादन दृष्टीकोन माल बाजार आणि पैशाच्या बाजारातील दुवे प्रदर्शित करत नाही. आकृती ३ अ २ मध्ये आम्ही आयएस आणि एलएम वक्र काढल्या आहेत. साधेपणासाठी, आम्ही एलएम वक्रवरील लिक्विडिटी ट्रॅप इफेक्टचा विचार केला नाही. सुरुवातीला, आपली अर्थव्यवस्था बिंदू E_1 वर समतोल आहे. संबंधित उत्पन्न-व्याज दर संयोजन $r_1 - Y_1$.

आकृती ३ अ २ आयएस-एलएम प्रतिमानामध्ये गर्दीचा प्रभाव

सरकारी खर्चातील वाढीमुळे समतोल बिंदू E_2 बदलून IS वक्र IS_2 , पर्यंत बदलली. परिणामी, उत्पन्न OY_1 पासून OY_2 इतके वाढते, पासूनपर्यंत (सरकारी खर्चाचा पूर्ण गुणक). परंतु अर्थव्यवस्था समतोलपणाच्या बाहेर नाही: वस्तूंचे बाजार संतुलन असते (नियोजित खर्च एकूण उत्पादनाच्या बरोबरीपासून), पण पैसा बाजार समतोलपणाच्या बाहेर असते. कारण जास्त उत्पन्नामुळे पैशांची मागणी वाढते.

पैशांची ही जास्तीची मागणी (पैसा बाजारमध्ये) नंतर व्याज दर खाली खेचतो, ज्यामुळे उत्पन्नावरील गुणाकार परिणामाचे आकार कमी करण्याच्या हेतूने काही खासगी गुंतवणूक रोखली जाते आणि एकूण मागणी घटते. अंतिम समतोल (आयएस-एलएम प्रतिच्छेदनानुसार निर्धारित) आता बिंदू E_3 उद्धवतो आणि एकूण आउटपुट OY_3 घसरते. लक्षात घ्या की एकूण उत्पन्न वाढ ($OY_3 - OY_1$) असलेल्या गुणक $(Y_2 - Y_1)$ (पूर्ण प्रभाव) ने दर्शविलेल्या रकमेपेक्षा कमी आहे. या अभिप्रायला बऱ्याचदा “गर्दीचा परिणाम” म्हणून संबोधले जाते. हे सरकारी खर्च गुणक आकार कमी करते.

येथे हे लक्षात घ्या की जमावाचा प्रभाव किंवा त्याचा प्रभाव गुंतवणूकीच्या कार्याच्या स्वारस्यावरील संवेदनशीलतेवर (म्हणजेच आयएस वक्रांचा उतार) आणि पैसे मागणीची कार्ये व्याज संवेदनशीलता यावर अवलंबून असते (उदा. एलएम वक्राचा उतार). गुंतवणूकीच्या कार्याच्या व्याज-संवेदनशीलतेचे मूल्य जितके जास्त असेल आणि पैशाच्या मागणीच्या कार्याचे मूल्य जितके कमी असेल तितके जास्त गर्दीचा परिणाम आणि त्याउलट होईल.

३अ.७ उत्पादन आणि धोरणाची एकत्रितता रचना

धोरणाची एकत्रितता हि संकल्पना, अर्थव्यवस्था व व्यवस्थापन करण्यासाठी देश वापरत असलेल्या वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांच्या संयोजनाचा संदर्भ असतो. देशाच्या धोरणकर्ते-विशेषतः त्याचे फेडरल सरकार आणि मध्यवर्ती बँक याद्वारे धोरणाची एकत्रितता निश्चित केले जाते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यास धोरणाची एकत्रितता हा एक

महत्वाचा भाग आहे आणि देशाला त्याच्या अर्थव्यवस्थेची ताकद टिकवून ठेवण्यासाठी मदत करते.

- धोरणाची एकत्रितता हि एक अर्थव्यवस्था व्यवस्थापित करण्यासाठी आर्थिक आणि चलनविषयक धोरण संयोजन आहे.
- वित्तीय आणि चलनविषयक धोरणे देशाचे आर्थिक धोरण बनवतात - फेडरल सरकार आधीची जबाबदारी सांभाळते तर उत्तरवर्ती केंद्रीय बँकेच्या देखरेखीखाली असते.
- आर्थिक धोरण व्याजदर आणि पैसा पुरवठा यांचा समावेश आहे, तर आर्थिक धोरण खर्च आणि कर पुढाकार यांचा समावेश आहे.
- जरी सरकारे आणि मध्यवर्ती बँकांची लक्ष्ये आणि वेळेची क्षितिजे वेगळी आहेत तरी ती आर्थिक वाढीस चालना देण्यासाठी एकत्र काम करू शकतात.

३अ.८ धोरणाची एकत्रितता कसे कार्य करते

देशाच्या आर्थिक धोरणात दोन घटक असतात - त्याचे वित्तीय धोरण आणि त्याचे आर्थिक धोरण. एका वित्तीय पॉलिसीमध्ये महागाई, रोजगार आणि वस्तू व सेवांची मागणी यासारख्या आर्थिक परिस्थितीला चालना देण्यासाठी आणि प्रभावित करण्यासाठी देशाचे सरकार वापरत असलेल्या कोणत्याही खर्च योजना आणि कर उपक्रमांचा समावेश करते. दुसरीकडे आर्थिक धोरण म्हणजे देशाच्या पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी केलेल्या कोणत्याही कृतीचा संदर्भ असतो. आर्थिक धोरण देशाला आर्थिक वाढ टिकवून ठेवण्यास मदत करते असे मानले जाते.

बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये, निवडलेल्या विधिमंडळ - फेडरल सरकार - वित्तीय धोरण नियंत्रित करतात, तर स्वतंत्र केंद्रीय बँका आर्थिक धोरण हाताळतात. अमेरिकेत ही फेडरल रिझर्व सिस्टम (फेड) आहे, जी डझनभर प्रादेशिक फेडरल रिझर्व्ह बँकांनी बनलेली आहे. सरकारे आणि मध्यवर्ती बँका सहसा लक्ष्यांचे विस्तृत सेट सामायिक करतात. ते कमी बेकारी, स्थिर दर, मध्यम व्याजदर, आणि निरोगी वाढ यांचा समावेश आहे.

हे धोरण साध्य करण्यासाठी वेगवेगळ्या साधनांची नेमणूक केली जाऊ शकते आणि बऱ्याचदा वेगवेगळ्या प्राधान्यक्रमांवर जोर दिला जाईल उदाहरणार्थ, सरकारी अर्थसंकल्प दीर्घ मुदतीच्या व्याज दरावर परिणाम करतात, तर आर्थिक धोरण अल्प-मुदतीच्या मुद्यांना प्रभावित करते. कारण त्यांचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी प्रत्येकाची वेगवेगळी उद्दिष्टे आणि वेळ क्षितिजे आहेत. सरकारांनी सामान्य लोकांकडून लोकप्रिय मान्यता मिळविली पाहिजे आणि चार वर्षांच्या चक्रांमध्ये सर्वसाधारणपणे मतदान केले जाते, तर केंद्रीय बँकर्स तंत्रज्ञ असतात जे मतदारांना थेट उत्तर देत नाहीत. हे त्यांना अधिक स्वतंत्र बनवते.

मग हे सर्व कसे कार्य करते? किंमती वाढतात आणि चलन एकाच युनिटची क्रय शक्ती घटते तेव्हा महागाई येते. याचा अर्थ असा की लोक वस्तू आणि सेवा विकत घेऊ शकत नाहीत कारण त्यांचे पैसे पूर्वीसारखेच ताणत नाहीत – किंमती फक्त खूप जास्त आहेत. ही परिस्थिती संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये पसरली, ज्यामुळे ग्राहक आणि व्यवसाय खर्च आणि

उच्च बेरोजगारी कमी होईल, ज्यामुळे त्याचे काही परिणाम होतील. पॉलिसी मिश्रणाद्वारे महागाई रोखण्यासाठी देशाचे संघराज्य सरकार आणि केंद्रीय बँक मदत करू शकते. उदाहरणार्थ, ग्राहकांना जास्त पैसे खर्च करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी सरकार कर कमी करण्याची अंमलबजावणी करू शकते तर मध्यवर्ती बँक वित्तीय बाजारात अधिक तरलता घेण्यास व्याज दर कमी करू शकते. मध्यवर्ती बँक गुंतवणूकीस चालना देण्यासाठी पैशांचा पुरवठा वाढवू शकते आणि खर्चास प्रोत्साहित करते.

३अ.९ विशिष्ट समंती

अशा काही वेळा असतात जेव्हा वित्तीय आणि राजकोषीय धोरण तयार करणारे प्रत्यक्षात एकत्र काम करतात. उदाहरणार्थ, सरकार कर कमी करून आणि खर्च वाढवून आर्थिक प्रेरणा. केंद्रीय बँक अल्प मुदतीच्या व्याजदरामध्ये कपात करून आर्थिक प्रोत्साहन देण्याचा निर्णय घेऊ शकते. मोकळेपणाने सांगायचे तर, हे पॉलिसी मिक्स होते ज्यामुळे अमेरिकेच्या २००८ च्या आर्थिक संकटाला मिळालेल्या प्रतिक्रियेचे वैशिष्ट्य होते. गृहनिर्माण बाजारात घसरण, वाढते व्याज दर आणि सबप्राइम कर्जदारांना चूक म्हणून हे संकट ओढवले गेले. याचा डोमिनोज प्रभाव पडला ज्यामुळे जागतिक वित्तीय बाजारात क्रॅश झाला आणि शेवटी मोठा मंदी झाली.

वित्तीय आणि राजकोषीय धोरण देखील भिन्न दिशानिर्देश आणू शकते. केंद्रीय बँक आर्थिक धोरणात सुलभता आणू शकेल तर वित्तीय धोरणकर्ते कठोरपणाचे उपाययोजना करतील. आर्थिक संकटानंतर युरोपमध्ये हेच घडले. किंवा लोकप्रिय पाठिंबा मिळविण्यास उत्सुक असलेले सरकार कठोर कामगार बाजार आणि महागाईच्या दबावामुळे कर कमी करण्याचा किंवा खर्च वाढविण्याचा निर्णय घेऊ शकते. या कृतींमुळे मध्यवर्ती बँकेला व्याज दर वाढविण्यास भाग पाडता येईल.

आपली प्रगती तपासा:

१. “गर्दी वाढीचा परिणाम” या शब्दाचे स्पष्टीकरण द्या.
२. धोरणाची एकत्रितता या संकल्पनेतून तुम्हाला काय समजते?

३अ.१० भारतातील IS-LM

१९९१ मध्ये भारताने आपली अर्थव्यवस्था उदार करण्यासाठी मोठ्या सुधारणांची सुरुवात केली. परंतु १९८० च्या दशकापासून आयात आणि व्यवसायावरील नियंत्रणे सोडवण्यासाठी हळूहळू आणि प्रभावी धोरण-स्तरावर प्रयत्न केले, जे एका दशका नंतर कळस गाठले. भारताच्या वाढीची कथा तेव्हापासून आणि सध्याच्या साथीच्या आधी

लिहिली गेली आहे; आकाराच्या दृष्टीने भारत पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था आणि जगातील सर्वात वेगवान ट्रिलियन डॉलरची उदयोन्मुख अर्थव्यवस्था होती.

हे समग्र फ्रेमवर्क न्यू केनेसियन सैद्धांतिक तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे, जेथे गुंतवणूकीच्या कार्यासह एक साधे केनेसियन उपभोग कार्य समाविष्ट केले आहे, जे प्रवेगक तत्वाद्वारे प्रेरित आहे. तथापि, फिलिप्स वक्राची एक वर्धित आवृत्ती प्रस्तावित आहे, ज्यामध्ये भारतीय अनुभवाची पुष्टी करण्यासाठी मागासवर्गीय चलनवाढ अपेक्षेचा समावेश आहे जेथे चलनवाढीच्या भविष्यातील गतिशीलता ठरवण्यात जडत्व महत्वाची भूमिका बजावते. दोन-टप्प्यातील कमीतकमी चौरस तंत्र, स्ट्रक्चरल इक्वेशन मॉडेल (एसईएम) चे एक रूप, विश्लेषणासाठी वापरले जाते ज्यात उपभोग खर्च, खाजगी भांडवल निर्मिती, आयात आणि निर्यात असलेले बाह्य क्षेत्र, अर्थव्यवस्थेची पुरवठा बाजू, चलनवाढ गतिमान, कर संकलन, आणि पैशाची मागणी कार्य मानले जाते.

शेवटी, विस्तारित मौद्रिक आणि वित्तीय धोरण हस्तक्षेपाच्या परिणामाचा अंदाज लावण्यासाठी प्रतिमानाच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी, वित्त वर्ष २००९-२०१० ते २०१८-२०१९ पर्यंत गेल्या १० वर्षांपासून अनुकरण केले जाते. हे व्याज दर कमी करून आणि सरकारी भांडवल वाढवून केले जाते. निर्मिती तसेच सरकारी उपभोग अनुक्रमे. अनुकरणातील अनुभवजन्य निष्कर्ष वित्तीय आणि आर्थिक दोन्ही धोरणांची प्रभावीता सुचवतात. अल्प मुदतीच्या व्याजदरात १०० टक्के बिंदू कपातीच्या संकल्पनेनुसार विस्तारित आर्थिक धोरण, सकल राष्ट्रीय उत्पादनात सुमारे ४% वाढ करते.

दुसरीकडे, सरकारी वापराचा खर्च आणि सार्वजनिक भांडवल निर्मिती या दोन व्हेरिबल्समध्ये वाढ ही वित्तीय उत्तेजना म्हणून मानली जाते. सरकारी उपभोग खर्चात १०% वाढ झाल्यामुळे उत्पादनात १९.६५% वाढ होते, तर १०% जास्त सार्वजनिक भांडवल निर्मिती २४.२३% ने उत्पादन वाढवते. आर्थिक प्रोत्साहन आणि आर्थिक वाढ केवळ शाश्वत आहे जर हे कर संकलनाद्वारे महसूल देखील निर्माण करू शकते. दोन्ही प्रकरणांमध्ये, कर संकलन सुमारे ५०% वाढते. भारतात कर संकलन आधीच कमी आहे हे लक्षात घेता, ही वाढ आश्चर्यकारक नाही.

३अ.११ १९८० पासूनच्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे समग्र अर्थशास्त्रीय अवलोकन

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा मार्ग १९८० पासून हळूहळू आणि सातत्याने उत्क्रांतीचा अनुभव घेत आहे. या गतिशील वाढीचे मुख्य कारण गेल्या चार दशकांमध्ये वेगवेगळ्या टप्प्यांमध्ये स्वीकारलेल्या आर्थिक धोरणांमध्ये बदल आहे. या ४० वर्षांच्या कालावधीत भारताच्या व्यापक आर्थिक कामगिरीचा संक्षिप्त चित्रण तक्ता ३ अ ३ मध्ये सादर केला आहे. आंतरिक घटकांनी, जागतिक गुणधर्मांसह, या प्रवासाला एका वेगळ्या गंतव्यस्थानाकडे नेले जेथे भारताला अविकसित अर्थव्यवस्थेपासून जागतिक आर्थिक व्यासपीठावर एक आशादायक उदयोन्मुख शक्ती म्हणून ओळखले जाते. १९८० ते १९९० या कालावधीत, वाढीचा दर ५.८% च्या अभूतपूर्व स्तरावर गेला आणि हा आकडा जगातील ११३ पैकी आठ देशांनी मागे टाकला. उदारीकरणानंतर, १९९०-१९९५ या कालावधीत,

संरचनात्मक बदलांमुळे वाढीचा दर किरकोळपणे ४.७०% पर्यंत घसरला, परंतु मागील शतकाच्या शेवटच्या पाच वर्षांत, म्हणजे ६.८४% पर्यंत, त्यानंतर सातत्याने वाढ झाली. नवीन सहस्राब्दीच्या पहिल्या पाच वर्षांमध्ये ५.६५% वाढ झाली.

२००५ ते २०१० पर्यंत, सकल राष्ट्रीय उत्पादनाचा चतुर्थांश वाढीचा दर ६.९२% च्या सर्वकालीन उच्च अंदाज आहे. आर्थिक वर्ष २००३-०४ ते २०१०-११ पर्यंत, २००८-०९ वगळता, भारतीय अर्थव्यवस्थेने सुमारे आठ वर्षे सातत्याने वाढीचा दर वार्षिक ८% च्या जवळ नोंदवला. २००८ नंतर सबप्राइम मार्केट संकट आणि त्याचा जागतिक प्रभाव, हा त्याच्या इतिहासातील टप्पा होता.

भारतीय अर्थव्यवस्थेने सलग वर्षांमध्ये उत्पादन वाढीमध्ये खालावलेला कल अनुभवला. २०१६ मध्ये नोटाबंदी आणि २०१७ मध्ये जीएसटी सारख्या संरचनात्मक सुधारणांच्या कमकुवत अंमलबजावणीच्या प्रतिकूल परिणामामुळे हा कल आणखी वाढला होता. तथापि, अनेक लोक अशा सुधारणांच्या दीर्घकालीन फायद्यांच्या बाजूने युक्तिवाद करतात, ज्याचा निर्णय फक्त योग्य वेळीच केला जाऊ शकतो.

तक्ता ३ अ ३: समग्र लक्ष्यी निर्देशक: १९८० ते २०२० पर्यंतची पंचवार्षिक सरासरी

	GDP Growth Rate (%)	Government Investment Rate (%)	Private Investment Rate (%)	Private Savings Rate (%)	Inflation (%)	Fiscal Deficit to GDP (%)
1980-81 to 1984-85	5.47	10.27	8.57	13.32	9.38	5.67
1985-86 to 1989-90	5.91	10.36	8.76	16.69	8.00	7.44
1990-91 to 1994-95	4.70	8.89	12.31	20.27	10.65	6.09
1995-96 to 1999-00	6.84	7.10	15.63	22.67	6.84	5.35
2000-01 to 2004-05	5.65	6.08	17.70	27.79	4.03	5.08
2005-06 to 2009-10	6.92	7.43	26.46	33.32	7.44	4.45
2010-11 to 2014-15	6.60	7.68	30.32	32.43	7.34	4.84
2015-16 to 2019-20	6.72	7.69	27.76	29.71	3.35	3.60

एकूण-स्तरीय आउटपुटच्या विविध घटकांवर बारीक नजर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या गतिमान वाढीचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक अतिशय माहितीपूर्ण भाग आहे. अलीकडेच भारताला उपभोग वाढीचा अनुभव येत असला तरी, त्याच्या सुरुवातीच्या आर्थिक प्रवृत्तीला खाजगी गुंतवणुकीच्या दराने इंधन दिले होते, जे १९८०-१९८५ या कालावधीसाठी सतत ८.५७% वरून २०१०-२०१५ मध्ये ३०.३२% पर्यंत वाढले. , भारतातील सार्वजनिक गुंतवणुकीत एक धर्मनिरपेक्ष अधोगती दिसून आली, जी मुख्यत्वे राज्य आणि केंद्रासह विविध स्तरांवर सरकारने पायाभूत सुविधांच्या गुंतवणुकीत तीव्र घट केल्यामुळे झाली.

मध्यमवर्गाचा उदय आणि लोकसंख्याशास्त्रीय प्रोफाइलमध्ये संक्रमणामुळे गेल्या दशकात जास्त वापर झाला आणि अन्यथा मजबूत लवचिक घटक आणि अर्थव्यवस्थेची ताकद कमी झाली, म्हणजेच खाजगी बचत. १९८०-१९८५ मध्ये १३.२३% वरून २००५-२०१० मध्ये ३२.२३% पर्यंत स्थिर वाढ नोंदवली गेली आणि २००० च्या संकटादरम्यान जागतिक गोंधळाच्या विरुद्ध आपली आर्थिक व्यवस्था उंचावली. जीएसटी

आणि नोटाबंदी लागू झाल्यानंतर, बचत दर आणि खाजगी गुंतवणुकीचे दर २०१५ ते २०१९ या कालावधीत अनुक्रमे २९.७१% आणि २७.७६% पर्यंत घसरले. पुढे, आर्थिक आघाडीवर, भारताचे धोरण कायम ठेवण्यासाठी रूढिवादी भूमिका अवलंबते राजकोषीय तूटची निम्न पातळी, जी १९८५ ते १९९० या कालावधीत त्याच्या कमाल मूल्य ७.४४% आणि २०१५ ते २०२० पर्यंत ३.६०% च्या सर्वात कमी दरम्यान आहे.

जागतिक अनुभव असे सुचवितो की भारतासारखे कोणतेही उदयोन्मुख राष्ट्र नेहमीच महागाईच्या धक्क्यांना बळी पडते, मुख्यतः यामुळे संरचनात्मक घटक. १९८० नंतर पहिल्या दीड दशकांमध्ये उच्च चलनवाढीचा भारताचा अनुभव सरासरी ९.५% असला तरी, त्याने पुढील दोन दशकात चलनवाढीला सरासरी ६.४१% च्या अधिक आरामदायक पातळीवर आणण्यासाठी आपल्या आर्थिक धोरण साधनांना कुशलतेने चालवले. म्हणजे १९९५ ते २०१५ दरम्यान. देशाच्या सर्वोच्च बँकेने वेदनारहित वाढीसाठी ४ % महागाई दराचे लक्ष्य पातळी निश्चित केली आणि २०१५ ते २०२० च्या कालावधीसाठी महागाई ३.३५% इतकी कमी असल्याने त्या दिशेने यश आणि आशावादाचे पुरावे आहेत. तथापि, २०१९ ते २०२० च्या अखेरीस आणि त्यानंतर, जगभरातील इतर देशांप्रमाणे, भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोविड -19 संकटाचा मोठा फटका बसला. आर्थिक वर्ष २०२०-२१ च्या पहिल्या तिमाहीत सकल राष्ट्रीय उत्पादनाची वाढ २३.९% कमी झाली आहे. विविध क्षेत्रांच्या कामगिरीवरून हे दिसून येते की कृषी क्षेत्र वगळता सर्व क्षेत्रांनी Q1 २०२०-२१ मध्ये घटती प्रवृत्ती दर्शविली आहे. बांधकाम, व्यापार, वाहतूक आणि पर्यटनासारख्या सेवा घटकांमधील वाढीचा दर सुमारे ५०% कमी झाला आहे. उत्पादन आणि खाण उद्योगांमध्ये अनुक्रमे ३९.३% आणि २३.३% घट झाली आहे. खर्चाच्या बाजूने, पहिल्या १० वर्षांच्या सरासरी ३०% च्या तुलनेत Q1 २०२०-२१ दरम्यान गुंतवणुकीचा दर २२% इतका कमी आहे. या दरम्यान, भारतातील किरकोळ महागाई देखील लक्षणीयरीत्या वाढली आहे आणि ऑक्टोबर २०२० मध्ये त्याचे दर ७.६१% वर पोहोचले आहेत जे गेल्या सहा वर्षांतील सर्वाधिक आहेत. ही चिन्हे चिंताजनक आहेत कारण आर्थिक धोरणाने आधीच संकट कमी करण्यासाठी विस्तारात्मक भूमिका घेतली आहे. आर्थिक आघाडीवर, संकटाचा तूटांवर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. सप्टेंबर २०२१ साठी सामान्य लेखा नियंत्रक (CGA) च्या अहवालानुसार, पहिल्या दोन तिमाहीसाठी वित्तीय तूट आधीच आर्थिक वर्ष २०२०-२१ साठी वार्षिक अंदाजाच्या ११४% पर्यंत पोहोचली आहे.

सध्याचा अभ्यास हा भारतातील एकूण आर्थिक गतिशीलतेला एकूण पातळीवर पकडण्याचा प्रयत्न आहे. या अभ्यासात १९८० ते २०१९ पर्यंतचा वार्षिक डेटा समाविष्ट आहे. आमच्या विश्लेषणाचे सैद्धांतिक आधार केनेसियन अर्थशास्त्राच्या सूक्ष्म आर्थिक पायावर आधारित नवीन केनेसियन फ्रेमवर्कचे अनुसरण करतात. एकूण मागणी त्याच्या चार घटकांनुसार तयार केली जाते, म्हणजे वापर, खाजगी गुंतवणूक, निर्यात आणि आयात. या आराखड्यात, सरकारी खर्च आणि सरकारी भांडवल निर्मिती हे बहिष्कृत मानले जाते.

एकूण पुरवठा श्रम, भांडवल आणि बाह्य तांत्रिक प्रगतीद्वारे चालवलेल्या साध्या नियोकलासिकल उत्पादन कार्याचे रूप घेतो. चलनवाढीचा दर आउटपुट गॅप, मागील चलनवाढीच्या अपेक्षा आणि विनिमय दराचे कार्य म्हणून घेतले जाते. हे नवीन केनेसियन फिलिप्स वक्र प्रतिनिधित्व खालीलप्रमाणे आहे. एलएम वक्र वैशिष्ट्य उत्पन्न आणि अल्प

मुदतीच्या व्याज दराने निर्धारित केले जाते. चलनविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण वस्तूंच्या बाजाराशी जोडणे, दीर्घकालीन व्याज दर अल्पकालीन व्याज दर आणि सरकारी गुंतवणुकीद्वारे निर्धारित केले जातात. शेवटी, दरडोई उत्पन्नाचे कार्य म्हणून कर अंदाज केला जातो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेसाठी आर्थिक धोरणाच्या तुलनेत विस्तारित वित्तीय धोरण महत्त्वपूर्ण आहे कारण गुंतवणूक वाढ, कमी व्याजदरामुळे प्रेरित, अनेक घर्षण आणि कमकुवत ट्रान्समिशन यंत्रणेमुळे उत्पादन वाढवण्यामध्ये त्याचा स्टीम गमावला. भविष्यात अर्थव्यवस्थेला शाश्वत वाढीच्या दिशेने नेण्यासाठी विवेकी वित्तीय स्थितीवर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे.

३अ.१२ सारांश

१. आर्थिक उतार-चढाव म्हणजे वाढ किंवा आकुंचन दर्शवणाऱ्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीवरील चढउतार. बाजार अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक चढउतारांचे वर्णन करणारे वर्तमान आर्थिक प्रतिमान हे व्यवसाय चक्र आहे. व्यवसाय चक्र हा आर्थिक चढउतारांचा एक नमुना आहे जो आर्थिक वाढीचा कालावधी, आकुंचन आणि दरम्यानच्या स्थित्यंतरांचे वर्णन करतो.
२. स्थिरीकरण धोरण हे सरकार किंवा त्याच्या मध्यवर्ती बँकेने आखलेले धोरण आहे ज्याचा हेतू आर्थिक वाढीचे निरोगी स्तर राखणे आणि किंमतीतील किमान बदल करणे आहे. स्थिरीकरण धोरण टिकवून ठेवण्यासाठी व्यवसाय चक्राचे निरीक्षण करणे आणि मागणी किंवा पुरवठ्यातील अचानक बदल नियंत्रित करण्यासाठी आवश्यकतेनुसार वित्तीय धोरण आणि आर्थिक धोरण समायोजित करणे आवश्यक आहे.
३. स्थिर धोरणामुळे १९८० आणि १९९० च्या दरम्यान मेक्सिको, अर्जेन्टिना, थायलंड आणि इंडोनेशियासह अनेक देशांना भेडसावणारे कर्ज आणि परकीय चलन संकटांपासून मुक्त होण्यास मदत झाली आहे. सध्या, ही साधने अमेरिका आणि भारतासह अनेक देशांमध्ये यशस्वीरित्या वापरली जात आहेत. मंदीची वाढ आणि दहशतवादी हल्ल्यातून बाहेर पडणे.
४. गर्दी वाढणे ही अशा प्रक्रियेला सूचित करते जिथे सरकारी खर्चात वाढ झाल्याने खाजगी क्षेत्रातील खर्च कमी होतो. सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढीशी संबंधित व्याजदरात वाढ झाल्यामुळे हे घडते. सरकारी खर्च खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीच्या खर्चापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे, (केसरकारी खर्चच्या गुणक परिणामजी) कारण खाजगी गुंतवणूक प्रतिकूल परिणाम उच्च व्याजदर खालील कमी आहे. गर्दीच्या परिणामामुळे एकूण उत्पादन कमी होते परंतु व्याज दर वाढतो.
५. पॉलिसी मिक्स हा शब्द वित्तीय आणि चलनविषयक धोरणाच्या संयोजनास सूचित करतो जो देश त्याच्या अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वापरतो. राष्ट्राच्या

धोरणकर्त्याद्वारे धोरणात्मक मिश्रण विकसित केले जाते आणि निश्चित केले जाते - विशेषतः त्याचे संघीय सरकार आणि मध्यवर्ती बँक. राष्ट्राच्या आर्थिक वाढीला चालना देण्यासाठी धोरणात्मक मिश्रण हा एक महत्वाचा भाग आहे आणि देशाला त्याच्या अर्थव्यवस्थेची ताकद राखण्यासाठी ट्रॅकवर ठेवण्यास मदत करते.

३अ.१३ प्रश्न

१. आर्थिक चढउतारांचा अर्थ स्पष्ट करा.
२. आर्थिक चढउतारातील स्थिरीकरण धोरणे भूमिका यावर चर्चा करा.
३. स्थिरीकरण यंत्रणेची आणि गर्दी वाढीचा परिणाम यांचा IS-LM संरचनेशी संबंधित भूमिका स्पष्ट करा.
४. भारतातील IS-LM संरचना यावर चर्चा करा.

“समग्र आर्थिक धोरणाचे आंतरराष्ट्रीय पैलू”

प्रकरण रचना

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रस्तावना
- ४.३ चालू खाते
- ४.४ भांडवल खाते
- ४.५ संतुलन कायदा
- ४.६ खात्याचे उदारीकरण
- ४.७ आयात निर्यात ताळेबंद वर परिणाम करणारे घटक
- ४.८ आयात निर्यात ताळेबंद ची संरचना
- ४.९ आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोल
- ४.१० आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलातील मुख्य प्रकार
- ४.११ आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलाची कारणे
- ४.१२ आयात निर्यात ताळेबंदाचा असमतोल कमी करण्यासाठी उपाय
- ४.१३ चलनविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून आयात निर्यात ताळेबंदातील बदलत्या खर्चाची धोरणे आणि खर्च बदलाची धोरणे
- ४.१४ सारांश
- ४.१५ प्रश्न

४.१ उद्दिष्टे

- देशातील तसेच कॉर्पोरेट स्तरावरील धोरणांमागील सैद्धांतिक तर्क पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सक्षम करणे.
- महत्त्वपूर्ण आर्थिक धोरणांच्या विश्लेषणास बळकटी देणारी मूलभूत समग्र आर्थिक संकल्पनांचा ठाम आधार घेणे.

४.२ प्रस्तावना

आयात निर्यात ताळेबंद:

आयात निर्यात ताळेबंद (बीओपी) म्हणजे एका देशातील आणि उर्वरित जगातील कंपन्यांमधील एका विशिष्ट कालावधीत (जसे की एक चतुर्थांश किंवा वर्ष) दरम्यान केलेल्या सर्व व्यवहारांचे विधान होय.

यामधील आयात निर्यातीच्या केलेल्या नोंदी देशातील व्यक्ती, कंपन्या आणि सरकारी संस्था यांच्यासह पूर्ण केलेल्या सर्व व्यवहाराचा सारांश देते. या व्यवहारांमध्ये वस्तू, सेवा आणि भांडवलाची आयात आणि निर्यात तसेच परदेशी मदत आणि पैसे पाठविण्यासारख्या हस्तांतरणाची देयके यांचा हि समावेश आहे.

देशातील देयकांची शिल्लक आणि तिची निव्वळ आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकीची स्थिती एकत्रितपणे आंतरराष्ट्रीय खाती बनवते. देय शिल्लक रक्कम दोन खात्यात व्यवहार करते: चालू खाते आणि भांडवल खाते. कधीकधी भांडवलाच्या खात्यास वित्तीय खाते म्हटले जाते. भांडवली खाते हे स्वतंत्र, सामान्यतः अगदी लहान, स्वतंत्रपणे सूचीबद्ध केलेले खाते असते. भांडवल खात्यात, मोठ्या प्रमाणावर परिभाषित केलेले, वित्तीय साधने आणि मध्यवर्ती बँकेच्या साठ्यांच्या व्यवहारांचा समावेश आहे. चालू खात्यात वस्तू, सेवा, गुंतवणूक उत्पन्न आणि चालू बदल्यांमधील व्यवहारांचा समावेश आहे. तसेच यामध्ये थोडक्यात परिभाषित केलेल्या केवळ आर्थिक उपकरणांमधील व्यवहारांचा समावेश आहे. सध्याचे चालू खाते राष्ट्रीय उत्पादनाच्या मोजणीमध्ये समाविष्ट केले गेले आहे, तर भांडवली खाते नाही.

जोपर्यंत भांडवलाचे खाते मोठ्या प्रमाणात परिभाषित केले जात नाही पर्यंत तो आयात निर्यात ताळेबंद मधील भांडवलाच्या सर्व रकमेची बेरीज शून्य असणे आवश्यक आहे. कारण की चालू खात्यात दिसून येणाऱ्या प्रत्येक पतात भांडवलाच्या खात्यात संबंधित देय असते आणि त्याउलट जर एखादा देश एखाद्या वस्तूची निर्यात करते (चालू खात्याचा व्यवहार), जेव्हा त्या वस्तूसाठी पैसे दिले जातात (भांडवल खाते व्यवहार) तेव्हा ते प्रभावीपणे परकीय भांडवलाची आयात करते.

भांडवलाच्या निर्यातीतून जर एखादा देश आपल्या आयातीला वित्तपुरवठा करू शकत नसेल तर त्याने त्याचे साठा कमी करत आणला पाहिजे. मध्यवर्ती बँकेच्या साठा वगळता भांडवली खात्याची अरुंद परिभाषा वापरून ही परिस्थिती अनेकदा देयकाच्या तुटीची शिल्लक म्हणून ओळखली जाते. वास्तविक, देयतेचे विस्तृत परिभाषित शिल्लक शून्य पर्यंत वाढणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात, अर्थव्यवस्था आणि उर्वरित जगातील प्रत्येक व्यवहाराची अचूक मोजणी करण्याच्या अडचणीमुळे, विदेशी चलन हस्तांतरणामुळे झालेल्या विसंगतींसह सांख्यिकीय विसंगती उद्भवू शकतात. देशांद्वारे विशिष्ट कालावधीत सर्व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारांवर नजर ठेवण्यासाठी वापरली जाणारी शिल्लक रक्कम (बीओपी) आहे. सहसा, आयात निर्यात ताळेबंदची गणना दर तिमाही आणि प्रत्येक कॅलेंडर वर्षी केली जाते.

खासगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रांद्वारे घेतलेले सर्व व्यवहार आयात निर्यात ताळेबंदमध्ये एका देशामध्ये किती पैसे बाहेर जात आहेत हे निर्धारित करण्यासाठी करतात. एखाद्या देशाला पैसे मिळाले असल्यास, हे एक जमा म्हणून ओळखले जाते आणि जर एखाद्या देशाने पैसे दिले किंवा दिले असेल तर हा व्यवहार देय म्हणून मोजला जातो.

सैद्धांतिकदृष्ट्या, आयात निर्यात ताळेबंद शून्य असावा, म्हणजे जमा (क्रेडिट) आणि (डेबिट) शिल्लक असले पाहिजेत, परंतु प्रत्यक्षात असे घडते. अशा प्रकारे, आयात निर्यात ताळेबंद निरीक्षकास सांगू शकेल की एखाद्या देशाची कमतरता किंवा अधिशेष असल्यास आणि अर्थव्यवस्थेच्या कोणत्या भागामध्ये विसंगती उद्भवत आहेत.

४.३ चालू खाते

चालू खात्याचा वापर देशात वस्तू आणि सेवांचा ओघ आणि वाहून जाण्यासाठी चिन्हांकित करण्यासाठी केला जातो. सार्वजनिक आणि खासगी अशा गुंतवणूकीवर मिळणारी कमाई चालू खात्यातही टाकली जाते. चालू खात्यामध्ये व्यापाराच्या व्यापारावरील जमा आणि डेबिट असते ज्यात कच्चा माल आणि तयार वस्तू अशा वस्तूंचा समावेश असतो जो विकत घेतला जातो किंवा विकला जातो किंवा दिला जातो. (शक्यतो मदतीच्या स्वरूपात). सेवा म्हणजे पर्यटन, वाहतुकीच्या प्राप्ती (ज्यात एखादे जहाज सुएझ कालव्यातून जातील तेव्हा इजिप्तमध्ये द्यावे लागणार्या आकारणीप्रमाणे), अभियांत्रिकी, व्यवसाय सेवा शुल्क इ.

वस्तू आणि सेवा एकत्रितपणे देशाचा व्यापाराचा समतोल (बीओटी) बनवतात. एकूण आयात आणि निर्यात केल्यामुळे व्यापाराचा समतोल ही देशातील शिल्लक सर्वात मोठी असते. जर एखाद्या देशामध्ये व्यापार तूट शिल्लक असेल तर तो निर्यातीपेक्षा अधिक आयात करतो आणि व्यापारात शिल्लक राहिल्यास तो आयात करण्यापेक्षा अधिक निर्यात करतो.

उत्पन्न मालमत्ता जसे की समभाग (लाभांश स्वरूपात) मिळालेल्या पावत्याही चालू खात्यात नोंदविल्या जातात. चालू खात्याचा शेवटचा घटक हा एकतर्फी हस्तांतरण आहे. हे जमा खाते आहे जे बहुतेक कामगारांचे पैसे पाठवतात, जे परदेशात काम करणाऱ्या राष्ट्रीय देशाच्या स्वदेशी परत पाठविल्या जातात तसेच परदेशी मदत देखील प्राप्त केली जाते.

वस्तू आणि सेवांच्या व्यापारातील सर्व देयकाची नोंद आहे आणि उत्पन्नाचा प्रवाह चार भागात विभागले गेले आहेत:

- वस्तूंच्या व्यापाराची शिल्लक (दृश्यमान)
- सेवांमध्ये व्यापार संतुलन (अदृश्य) उदा. पर्यटन, विमा.
- निव्वळ उत्पन्न वाहते. प्राथमिक उत्पन्न प्रवाह (वेतन आणि गुंतवणूकीचे उत्पन्न)
- निव्वळ चालू बदली दुय्यम उत्पन्नाचा प्रवाह (उदा. युएन, ईयू मध्ये सरकारची बदली)

४.४ भांडवल खाते

भांडवल खाते असे आहे कि जेथे सर्व आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हस्तांतरणाची नोंद आहे. हे अधिग्रहण गैर-आर्थिक मालमत्ता (उदाहरणार्थ, जमीन म्हणून भौतिक मालमत्ता) संदर्भित करते आणि विनिर्मित मालमत्तांच्या किंवा विल्हेवाट, ज्या उत्पादनासाठी आवश्यक असतात परंतु हिरे काढण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या खाणीप्रमाणे तयार केली गेली नाहीत.

कर्ज माफी, वस्तूंचे हस्तांतरण आणि देश सोडून जाणारे किंवा प्रवेश करत असलेल्या स्थलांतरकर्त्याद्वारे आर्थिक मालमत्ता, निश्चित मालमत्तेवर मालकीचे हस्तांतरण (उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या उपकरणांसारख्या मालमत्ता उत्पन्न), निश्चित मालमत्ता, भेटवस्तू आणि वारसा कर, मृत्यूची आकारणी आणि अखेरीस, निश्चित मालमत्तेचे विमा न झालेले नुकसान किंवा विक्रीसाठी प्राप्त निधीचे हस्तांतरण.

आर्थिक खाते:

आर्थिक खात्यात, व्यवसाय, स्थावर मालमत्ता, रोखे आणि साठे यांच्या गुंतवणूकीशी संबंधित आंतरराष्ट्रीय नावे प्रलेखित असतात. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (आयएमएफ) कडे असणारा परकीय साठा, सोने, विशेष रेखांकन अधिकार (एसडीआर), परदेशात असणारी खासगी मालमत्ता आणि थेट परकीय गुंतवणूकी यासारख्या सरकारी मालकीच्या मालमत्तांचा समावेश आहे. खासगी आणि अधिकृत अशा परदेशी लोकांच्या मालमत्तादेखील आर्थिक खात्यात नोंदविल्या जातात.

आर्थिक गुंतवणूकीसाठीच्या सर्व व्यवहारांची ही नोंद आहे. ज्यामध्ये खालील बाबी समाविष्ट आहेत:

- थेट गुंतवणूक - ही परदेशातून होणारी निव्वळ गुंतवणूक आहे. उदाहरणार्थ, जपानमध्ये जर यूके कंपनीने कारखाना बनविला असेल तर ते यूकेच्या वित्तीय खात्यावर देयता असेल)
- पोर्टफोलिओ गुंतवणूक. हे रोखे, गिल्ड्स खरेदी करणे किंवा बँकांमध्ये बचत करणे यासारख्या आर्थिक प्रवाह आहेत.
- विनिमय दरातील बदलांचा फायदा घेण्यासाठी “हॉट मनी फ्लो” म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अल्प-मुदतीचा आर्थिक प्रवाह, उदा. परदेशी गुंतवणूकदार चांगल्या व्याजदराचा फायदा घेण्यासाठी यूके बँकेत पैसे वाचवतात - ही वित्तीय खात्यातील एक जमा बाजू असेल.

४.५ संतुलन कायदा

संयुक्त-भांडवल आणि वित्तीय खात्यांपेक्षा चालू खाते संतुलित असावे; तथापि, वर नमूद केल्याप्रमाणे, हे क्वचितच घडते. आपण देखील लक्षात घेतले पाहिजे कि विनिमय दर बदलासह, पैशाच्या मूल्यात बदल होऊ शकतो आणि त्यामुळे आयात निर्यात ताळेबंद असंतुलित होऊ शकतो. जर परदेशात निश्चित मालमत्ता असेल तर, ही उधारलेली रक्कम

एक भांडवली खाते बहिर्वाह म्हणून चिन्हांकित केली जाते. तथापि, त्या निश्चित मालमत्तेची विक्री चालू खात्याचा प्रवाह (गुंतवणूकीतून मिळणारा उत्पन्न) मानली जाईल.

जेव्हा एखाद्या देशामध्ये चालू खात्यातील तूट असते जी भांडवली खात्याद्वारे वित्तपुरवठा केली जाते, तेव्हा देश खरोखरच अधिक वस्तू आणि सेवांसाठी भांडवली मालमत्ता ठेवत असतो. जर एखादा देश आपल्या चालू खात्यातील तूट भरून घेण्यासाठी कर्ज घेत असेल तर हे आयात निर्यात ताळेबंद मध्ये परकीय भांडवलाच्या रूपात दिसून येईल.

आपली प्रगती तपासा:

१. आयात निर्यात ताळेबंदची व्याख्या लिहा.
२. आयात निर्यात ताळेबंद मधील चालू खाते स्पष्ट करा.
३. आयात निर्यात ताळेबंद मधील भांडवल खाते स्पष्ट करा.
४. आयात निर्यात ताळेबंद मधील संतुलन स्पष्ट करा.

४.६ खात्याचे उदारीकरण

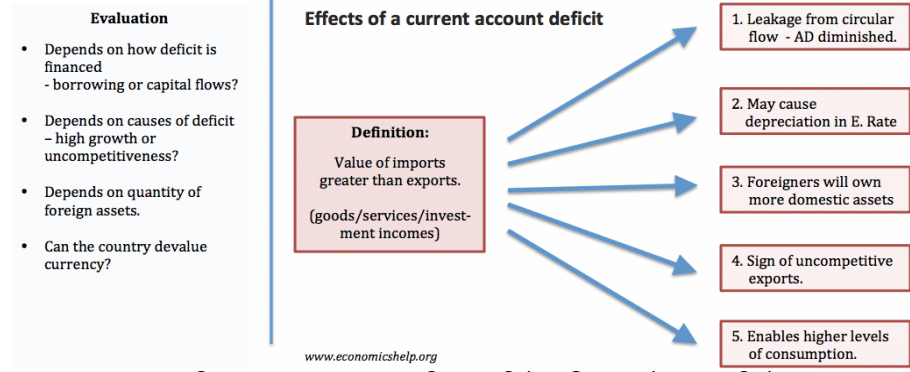
२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक आर्थिक व्यवहार आणि व्यापाराच्या वाढीमुळे बऱ्याच विकसनशील देशांमध्ये आयात निर्यात ताळेबंद आणि समग्र आर्थिक उदारीकरणाला चालना मिळाली. विकसनशील देशांना उदयोन्मुख बाजारपेठेतील आर्थिक तेजीचा उद्रेक झाल्यामुळे या भांडवलाचा फायदा घेण्यासाठी भांडवल- आणि आर्थिक खात्यातील व्यवहारांवरील निर्बंध हटवावे, असे आवाहन करण्यात आले.

४.७ आयात निर्यात ताळेबंदवर परिणाम करणारे घटक

चालू खात्यातील तूट खालील घटकांमुळे होऊ शकते:

१. **आयातीवरील ग्राहकांच्या खर्चाचे दर:** उदाहरणार्थ, आर्थिक भरभराटी दरम्यान खर्चात वाढ होईल आणि यामुळे चालू खात्यावर तूट निर्माण होईल.
२. **आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा :** एखाद्या देशाला आपल्या प्रतिस्पर्ध्यापेक्षा महागाईचा अनुभव आला तर निर्यात कमी स्पर्धात्मक होईल ज्यामुळे मागणी कमी होईल.
३. **विनिमय दर :** जर विनिमय दर जास्त मूल्यमापन केले तर ते निर्यातीत तुलनेने अधिक महाग होते ज्यामुळे चालू खात्यात घट येते.
४. **अर्थव्यवस्थेची रचना :** विओद्योगीकीकरण निर्यात क्षेत्रास हानी पोहोचवू शकते.

चालू खात्यातील तूट यावर परिणाम करणारे घटक:

आकृती ४.१ चालू खात्यातील तुटीचे परिणाम देशासाठी देय

४.८ आयात निर्यात ताळेबंद देशात का महत्वाचा आहे

पुढील कारणांसाठी देशाचा आयात निर्यात ताळेबंद महत्वाचा आहे:

- आयात निर्यात ताळेबंद देशाची आर्थिक स्थिती दर्शवते.
- आयात निर्यात ताळेबंदचा उपयोग देशाच्या चलन मूल्याचे कौतुक करीत आहे की घसारा आहे हे दर्शविण्यासाठी सूचक म्हणून वापरले जाऊ शकते.
- आयात निर्यात ताळेबंद वित्तीय आणि व्यापार धोरणांबाबत निर्णय घेण्यास सरकारला मदत करते.
- हे इतर देशांसह देशाच्या आर्थिक व्यवहारांचे विश्लेषण आणि समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण माहिती प्रदान करते.

आयात निर्यात ताळेबंदचा आणि त्यातील घटकांचा बारकाईने अभ्यास केल्यास, एखाद्याला देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर किंवा हानिकारक प्रवृत्ती शोधण्यास सक्षम केले जाऊ शकते आणि त्यानंतर योग्य उपाययोजना करणे शक्य होते.

<i>Receipts (Credits)</i>	<i>Payments (Debits)</i>
1) Exports of goods	1) Imports of goods
Trade Account Balance	
2) Exports of services	2) Imports of services
3) Interests, profits and dividends received	3) Interests, profits and dividends paid
4) Unilateral receipts	4) Unilateral Payments
Current Account Balance (1 to 4)	
5) Foreign Investments	5) Investments abroad
6) Short term borrowing	6) Short term lending
7) Medium and long term borrowing	7) Medium and long term lending
8)	Statistical discrepancy (Errors and omission)
Capital Account Balance (5 to 8)	
9) Change in reserves (+)	9) Change in reserves
Total Receipts = Total payments	

BALANCE OF PAYMENTS ACCOUNT OF A COUNTRY FOR A PARTICULAR YEAR

<i>Credit Items (Receipts)</i>		<i>Debit Items (Payments)</i>	
<i>(1) Current Account (Rs in Crores)</i>			
1. Merchandise Exports	200	1. a) Merchandise Imports	300
2. Services Exported	100	2. a) Services Imported	200
3. Investment Income (accrued from investment in foreign countries)	100	3. a) Investment Income (accrued by foreigners from their investment)	200
4. Unilateral Receipts	200	4. a) Unilateral payments	100
<i>Sub Total</i>	<i>600</i>	<i>Sub Total</i>	<i>800</i>
<i>(2) Capital Account</i>			
5. Long-term borrowings	200	5. a) Long-term lending's	80
6. Short-term borrowings	100	6. a) Short-term lending's	60
7. Gold shipment (Sale of gold)	100	7. a) Gold shipment (Purchase of Gold)	50
<i>Sub Total</i>	<i>400</i>	<i>Sub Total</i>	<i>190</i>
		8. Errors & Omissions	10
<i>Total Receipts</i>	<i>1000</i>	<i>Total Payments</i>	<i>1000</i>

पेमेंट्सच्या शिल्लक रकमेची रचना

४.८.१ चुक आणि उत्सर्जन:

द्विनोद पद्धतीप्रमाणे प्रत्येक पत संकल्पनेनुसार एक देय अस्तित्वात आहे आणि अशा प्रकारे आयात निर्यात ताळेबंदमध्येही शिल्लक असणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात आयात निर्यात ताळेबंदात शिल्लक राहू शकत नाही. एकदा विविध प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय वित्तीय प्रवाहांची नोंद झाल्यावर सांख्यिकीतील विसंगती, ज्यास त्रुटी आणि चुक म्हणून संबोधले जाते, त्यांची नोंद देखील केली जाते. पैसे देयकाची माहिती गोळा करण्याच्या गुंतागुंतमुळे सांख्यिकीय विसंगती उद्भवते. आपल्याला माहितीचे विभिन्न स्रोत आढळू शकतात जे कधीकधी त्यांच्या दृष्टिकोणात भिन्न असतात. उदाहरणार्थ, तथापि, मार्चमध्ये माल पाठविला जातो आणि देयके मात्र एप्रिल मध्ये प्राप्त होतात. ३१ मार्च रोजी आकडेवारी संकलित केली असल्यास, संख्या भिन्न असेल. त्रुटी आणि चुकांची रक्कम दोन्ही बाजूंना संतुलित करण्यासाठी आवश्यक प्रमाणात आहे. हे लक्षात ठेवणे उपयुक्त आहे की जेव्हा जेव्हा आयात निर्यात ताळेबंदासाठी भूतकाळातील आकडेवारी जसजशी वेळ जसजशी समायोजित केली जाते तेव्हा त्रुटी शोधून काढल्यामुळे आणि 'चुका' वगळण्यासाठीचे आकडे छोटे आणि कमी होत जातात.

४.८.२ परकीय चलन साठा:

परकीय चलन साठा परकीय चलन स्वरूपात ठेवलेल्या साठ्यांचे प्रदर्शन करते. जर एकूण शिल्लक उर्वरित रक्कम असेल तर ते सरकारी ठेवी खात्यात हलविली जाईल ज्यामुळे परकीय चलन साठा वाढेल. ते डॉलर, पौंड, सोने आणि विशेष रेखांकन अधिकार (एसडीआर) च्या स्वरूपात असू शकते.

जर एखादी कमतरता असेल तर, त्रुटीच्या बरोबरीची रक्कम आयात निर्यात ताळेबंद समतोल आणणाऱ्या अधिकृत राखीव खात्यातून घेतली जाते. जेव्हा जादा परकीय चलन राखीव ठिकाणी हलविला जातो तेव्हा त्या विशिष्ट वर्षाच्या वही खात्यात शिल्लक वजा म्हणून दर्शविले जाते. वजाबाकी चिन्ह (-) चलनवाढीतील वाढ दर्शवते आणि अधिक चिन्हे

(+) ही तूट भरून काढण्यासाठी विदेशी मुद्रा खात्यातून परकीय चलन घेण्याचे प्रदर्शन करते.

आयात निर्यात ताळेबंद भारत आणि उर्वरित देश यांच्यातील पैशाचे सर्व उपाय मोजते. चालू खाते आणि भांडवली खात्यामधील फरक समजून घेणे आणि त्यामधील संबंध समजणे ही मुख्य बाब आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१. देय शिल्लक असलेल्या चालू खात्याच्या व्यवहारावर परिणाम करणारे घटक सांगा.
२. एखाद्या देशासाठी देय रकमेच्या संतुलनाचे महत्त्व यावर चर्चा करा.
३. बीओपीमध्ये त्रुटी आणि ओमिशन आयटमची भूमिका स्पष्ट करा.
४. परकीय चलन साठ्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

४.९ आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोल

आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोल ही अशी परिस्थिती आहे जेव्हा अंतर्गत आणि किंवा बाह्य शक्ती बाजार संतुलनास जाण्यापासून रोखतात किंवा बाजार संतुलनातून खाली घसरतात. परिवर्तनशील घटकांमधील बदल किंवा दीर्घकालीन संरचनात्मक असंतुलनाचा परिणाम हा अल्प-मुदतीचा उत्पादन असू शकतो.

असमतोल देखील देशाच्या देय शिल्लक मधील कमतरता वर्णन करण्यासाठी केला जातो.

- देय रकमेच्या असमर्थतेचा अर्थ म्हणजे त्याची अतिरिक्त किंवा तूटची स्थिती.
- आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोल म्हणजे देयकापेक्षा जमा रक्कम जास्त अथवा कमी होते अशा प्रकारे, आयात निर्यात ताळेबंद = जमा > देय.
- एकूण देयके एकूण जमा रक्कमपेक्षा जास्त असल्यास आयात निर्यात ताळेबंदामधील कमतरता येते. अशा प्रकारे, आयात निर्यात ताळेबंद = जमा < देय.
- जेव्हा बाह्य शक्ती बाजारपेठांच्या पुरवठ्यात आणि मागणीच्या समतोलतेमध्ये अडथळा आणतात तेव्हा असमतोल असते. प्रतिसादात, बाजार अशा राज्यात प्रवेश करते ज्या काळात पुरवठा आणि मागणी जुळत नाही.

- सरकारच्या हस्तक्षेपापासून ते कामगार बाजाराच्या अकार्यक्षमतेपर्यंत आणि पुरवठादार किंवा वितरकाद्वारे एकतर्फी कारवाई करण्यापासून अनेक कारणांमुळे असमतोल होतो.
- बाजारात समतोल असलेल्या नवीन राज्यात प्रवेश केल्याने सामान्यतः असमतोल कमी केला जातो.

४.१० आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोलाचे मुख्य प्रकार आहेत

i. चक्रीय असमतोल:

व्यापार चक्रांमुळे चक्रीय असमतोल उद्भवते. समृद्धी आणि नैराश्यासारख्या व्यापार चक्रांच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांनुसार, मागणी आणि इतर शक्तींमध्ये फरक असतो, व्यापाराच्या अटी तसेच व्यापाराच्या वाढीस कारणीभूत ठरते आणि त्या अनुषंगाने अतिरिक्त किंवा तूट देय शिल्लक होते.

देय च्या शिल्लकमध्ये चक्रीय असमतोल उद्भवू शकते कारण:

- व्यापार चक्र भिन्न देशांमधील भिन्न मार्ग आणि नमुन्यांचे अनुसरण करतात. वेगवेगळ्या देशांमध्ये चक्रांच्या घटनेची समान वेळ आणि अधूनमधून नाही.
- वेगवेगळ्या देशांद्वारे कोणतेही समान स्थिरीकरण प्रोग्राम आणि उपाय अवलंबले जात नाहीत.
- निरनिराळ्या देशांतील आयातीची मागणीची लवचिकता एकसारखी नसते.
- आयातीच्या मागणीची किंमत लवचिकता वेगवेगळ्या देशांमध्ये भिन्न आहे.

थोडक्यात, चक्रीय चढउतारांमुळे उत्पन्नातील चक्रीय बदलांमुळे देयच्या शिल्लकमध्ये असमतोल निर्माण होते.

रोजगार, उत्पादन आणि किंमत बदल जेव्हा समृद्धीदरम्यान किंमती वाढतात आणि उदासीनतेत घट होतात तेव्हा ज्या देशाला आयातीला अत्यधिक लवचिक मागणी असते अशा देशाला आयातीचे मूल्य कमी झाल्याचा अनुभव येतो आणि जर निर्यातीची निर्यात पुढे चालू ठेवली तर देय च्या शिल्लकमध्ये शिल्लक रक्कम दर्शविली जाईल.

तूट आणि बाकी वैकल्पिकरित्या एका चक्राच्या उदासीनता आणि समृद्धीच्या टप्प्यात होत असल्याने, देय समतोल स्वयंचलितपणे संपूर्ण चक्र वर सेट केला जातो.

ii. संरचनात्मक असमतोल:

हे देशाच्या किंवा परदेशातील अर्थव्यवस्थेच्या काही क्षेत्रांमध्ये घडणाऱ्या संरचनात्मक बदलांमुळे उद्भवते ज्यामुळे निर्यात किंवा आयात किंवा दोन्हीची मागणी किंवा पुरवठा संबंध बदलू शकतो. समजा काही पर्यायांमुळे भारताच्या जूट उत्पादनांची परकीय मागणी घटत

गेली, तर भारताने जूट वस्तूंच्या उत्पादनात वापरल्या गेलेल्या स्रोतांना निर्यातीच्या इतर वस्तूंमध्ये हलवावे लागेल.

जर हे सहज शक्य झाले नाही तर भारताची निर्यातीमध्ये घट होईल आणि आयातही तितकीच राहिली तर देयच्या शिल्लकमध्ये असमतोल निर्माण होईल. त्याचप्रमाणे निर्यात वस्तूंच्या पुरवठ्याची स्थिती बदलल्यास, म्हणजेच मुख्य वस्तूंमध्ये पीक बिघाड झाल्यामुळे किंवा उत्पादित वस्तूंच्या बाबतीत कच्चा माल किंवा कामगार संपाचा तुटवडा इत्यादीमुळे पुरवठा कमी झाला तर निर्यातही त्या प्रमाणात कमी होऊ शकते. आणि देय रकमेच्या रकमेची संरचनात्मक असमतोल उद्भवेल.

शिवाय, चव, फॅशन, सवयी, उत्पन्न, आर्थिक प्रगती इत्यादीतील बदलांमुळे मागणीत बदल होताना परिणाम म्हणून आयात होण्याची शक्यता बदलू शकते. काही आयात केलेल्या वस्तूंची मागणी वाढू शकते, परंतु काही वस्तूंच्या कार्यात रचनात्मक बदल होऊ शकतो.

शिवाय, आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचालींच्या दरात बदल केल्याने संरचनात्मक बदल देखील केले जातात. आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा ओघ वाढल्याचा थेट परिणाम देशाच्या देय रकमेच्या शिल्लक्यावर होतो.

iii. अल्प-कालीन असमतोल:

देशाच्या देयच्या शिल्लक रकमेचा अल्प कालावधीत असमतोल हा तात्पुरता असेल, 'थोड्या काळासाठी, जो काही वेळाने येऊ शकतो. जेव्हा एखादा देश आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कर्ज घेतो किंवा कर्ज देईल तेव्हा त्याच्या देय रकमेमध्ये अल्प कालावधीत असमतोल निर्माण होईल, कारण ही कर्ज सहसा अल्प कालावधीसाठी किंवा जरी ती दीर्घ मुदतीसाठी असेल तर नंतर परतफेड केली जाईल; म्हणूनच, स्थिती स्वयंचलितरित्या दुरुस्त होईल आणि कोणतीही गंभीर समस्या उद्भवणार नाही.

अशाच प्रकारे, आंतरराष्ट्रीय कर्ज आणि कर्ज घेण्याच्या क्रियाकलापांमुळे उद्भवणार असमतोल पूर्णपणे न्याय्य आहे. तथापि, एखाद्या देशाच्या आयात दिलेल्या वर्षात त्याच्या निर्यातीपेक्षा जास्त वाढ झाली तर अल्प-कालीन असमतोल देखील उद्भवू शकते.

हे एका मार्गाने झाल्यास हे तात्पुरते ठरणार आहे, कारण नंतरची तूट भरून काढण्यासाठी अधिक निर्यात करून आवश्यक पत उर्जा तयार करून देश ते सहजपणे सुधारू शकेल. परंतु अशा प्रकारच्या देयकेच्या शिल्लकपणाचे औचित्यही न्याय्य नाही, कारण यामुळे दीर्घकालीन असमतोल मार्ग प्रशस्त होऊ शकतो.

जेव्हा अशी असमानता (निर्यातीपेक्षा जास्त प्रमाणात किंवा त्याउलट आयात केल्याने उद्भवते) वर्षानुवर्षे दीर्घकाळापर्यंत उद्भवते, तेव्हा ती तीव्र होते आणि देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि त्याच्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंधांवर याचा गंभीरपणे परिणाम होऊ शकतो. सतत तूट निर्माण झाल्याने त्याचे परकीय चलन साठा संपत जाईल आणि परदेशी लोकांकडून जास्त कर्ज घेता येणार नाही.

iv. दीर्घकालीन असमतोल:

दीर्घकालीन असमतोल म्हणजे एखाद्या देशाच्या पेमेंट्सच्या शिल्लकमध्ये खोलवर रुजलेली, सतत तूट असणारी किंवा सरप्लस होय. कालक्रमानुसार जमा होणाऱ्या अल्प-कालीन असमतोल - तूट किंवा अधिशेषांमुळे येणारी ही धर्मनिरपेक्ष असमानता आहे.

यामुळे संबंधित देशाची विनिमय स्थिरता धोक्यात येते. विशेषतः, देशाच्या पेमेंट्सच्या शिल्लक दीर्घ मुदतीची तूट म्हणजे तिचे परकीय चलन साठा कमी होते आणि अशा तूटच्या कालावधीत देश परदेशी लोकांकडून आणखी कर्ज वाढवू शकणार नाही.

थोडक्यात, वास्तविक असंतुष्टता ही एक दीर्घ-काळाची घटना आहे. हे सतत खोल मुळे असलेल्या गतिशील बदलांमुळे उद्भवते जे हळूहळू दीर्घ कालावधीत अर्थव्यवस्थेत होते. भांडवल निर्मिती, लोकसंख्या वाढ, प्रादेशिक विस्तार, तांत्रिक प्रगती, नवकल्पना इत्यादी गतिमान शक्ती / घटकांमधील बदलांमुळे हो ते.

उदाहरणार्थ, नव्याने विकसनशील अर्थव्यवस्था, विकासाच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात त्याच्या बचतीपेक्षा जास्त गुंतवणूकीची आवश्यकता आहे. कमी भांडवलाच्या निर्मितीच्या दृष्टीने त्याला भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी परदेशी देशांकडूनही आयात करावे लागतात आणि त्यामुळे आयात निर्यातीपेक्षा जास्त होते. ही एक तीव्र घटना बनते. आणि अशा देशांमध्ये परकीय भांडवलाचा पुरेसा प्रवाह नसतानाही, पेमेंट्सच्या तूट शिल्लक असू शकतात.

४.११ असमतोलाची कारणे आणि उपाय

एकूणच आयात निर्यात ताळेबंद खाते नेहमीच समतोल असते. हे शिल्लक किंवा समतोल फक्त लेखाच्या दृष्टीने आहे कारण भांडवली खात्याच्या मदतीने तूट किंवा अधिशेष पुनर्संचयित केले जाते.

खरं तर जेव्हा आपण असमतोलाबद्दल बोलतो तेव्हा तो देय शिल्लक असलेल्या चालू लेखाचा संदर्भ देतो. स्वायत्त पावती स्वायत्त पेमेंट्सपेक्षा कमी असल्यास, देय रकमेची भरपाई शिल्लक असणारी असमतोल दर्शविणारी तूट आहे.

आयात निर्यात ताळेबंदमध्ये असमतोल निर्माण करणारे अनेक घटक आहेत जे एकतर अतिरिक्त किंवा तूट दर्शवितात.

आयात निर्यात ताळेबंदमध्ये असमतोलाची दिलेली कारणे खालीलप्रमाणे:

(i) आर्थिक घटक:

(अ) निर्यात आणि आयात दरम्यान असमतोल. (बीओआरमधील असमतोलचे हे मुख्य कारण आहे),

(ब) मोठ्या प्रमाणावर विकास खर्च, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आयात होते,

(क) सर्वसाधारण व्यवसायातील चक्रीय चढ-उतार (मंदी किंवा नैराश्यासारख्या)

(ड) चढ्या चढ-उतार (मंदी किंवा नैराश्यासारख्या)

(इ) पुरवठा करण्याचे नवीन स्रोत आणि नवीन पर्याय.

(ii) राजकीय घटक:

राजकीय अस्थिरता आणि गडबड यामुळे मोठ्या भांडवला वर परिणाम होतो आणि परकीय भांडवलाच्या प्रवाहात अडथळा आणतो.

(iii) सामाजिक घटक:

(अ) फॅशन, अभिरुचीनुसार आणि लोकांच्या पसंतीमध्ये बदल आयात आणि निर्यातीवर परिणाम घडवून आणून आयात निर्यात ताळेबंदमध्ये असमतोल आणतात.

(ब) गरीब देशांमधील उच्च लोकसंख्या वाढीचा त्यांच्या आयात निर्यात ताळेबंदवर विपरित परिणाम होतो कारण यामुळे देशांच्या आयातीसाठी गरजा वाढतात आणि त्यांची निर्यात करण्याची क्षमता कमी होते.

(iv) इतर घटक:

- चक्रीय चढउतार
- निर्यात कमी होण्याचा क्रम
- आर्थिक विकास
- लोकसंख्येमध्ये द्रुत वाढ
- संरचनात्मक बदल
- नैसर्गिक आपत्ती
- आंतरराष्ट्रीय भांडवलाच्या हालचाली

४.१२ आयात निर्यात ताळेबंदमधील असमतोल कमी करण्याचे उपाय

१. आर्थिक उपाय:

अ) चलनविषयक धोरण: आर्थिक धोरण हे अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठा आणि पत यांच्याशी संबंधित आहे. सेंट्रल बँक योग्य उपाययोजनांच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यास विस्तृत किंवा करार करू शकते ज्यामुळे किंमतींवर परिणाम होईल.

ब) आर्थिक धोरण: आर्थिक धोरण हे उत्पन्न आणि खर्चाबाबतचे सरकारचे धोरण असते. शासनाचा विकास आणि बिगर-विकास खर्चाचा भरणा आहे. कर आकारणी आणि कर न घेणाऱ्या स्रोतांद्वारे मिळकत होते. परिस्थितीनुसार सरकारी खर्च वाढू किंवा कमी होऊ शकतो.

क) विनिमय दर घसारा देशांतर्गत चलनाचे मूल्य कमी करून: सरकार अर्थव्यवस्थेतील आयात निर्यात ताळेबंदमधील असमतोल कमी करू शकते. विनिमय दर घसारा, विदेशी चलन संबंधात गृह चलन मूल्य कमी करते. परिणामी, आयात स्वस्त होते आणि निर्यात स्वस्त होते. यामुळे देशातील महागाईचा कल देखील वाढतो

ड) अवमूल्यन: अवमूल्यन अधिकृत चलन विनिमय मूल्य कमी करत आहे. जेव्हा एखादा देश आपल्या चलनाचे अवमूल्यन करतो, तेव्हा निर्यात स्वस्त होते आणि आयात महाग होते ज्यामुळे आयात निर्यात ताळेबंद तूट कमी होते.

ई) विकृतीकरण: किंमती आणि उत्पन्न कमी करण्यासाठी पैशांच्या प्रमाणात होणारी घट म्हणजे भाव घसरण. देशांतर्गत बाजारपेठेत जेव्हा चलन विस्कळीत होते तेव्हा लोकांच्या उत्पन्नात घट होते. यामुळे वापरावर आळा बसेल आणि सरकार निर्यात वाढवू शकते आणि अधिक परकीय चलन मिळवू शकते.

च) विनिमय नियंत्रण: सर्व निर्यातदारांना त्यांचे परकीय चलन कमाई जमा करण्यासाठी पत प्राधिकरणाने निर्देशित केले आहेत आणि परवानाधारक आयातदारांमध्ये एकूण उपलब्ध परकीय चलन रेशन दिले जाते. आर्थिक अधिकार्याने निश्चित केल्यास परवानाधारक कोणतीही चांगली पण रक्कम आयात करू शकतात

२. विना आर्थिक उपाय:

अ) निर्यात प्रोत्साहन: निर्यातीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी देश निर्यातीला उत्तेजन देण्यासाठी उपाययोजनांचा अवलंब करू शकतो: निर्यात वाढविण्यासाठी निर्यात शुल्क कमी करता येईल; निर्यात वाढविण्यासाठी रोख सहाय्य, अनुदान दिले जाऊ शकते; निर्यातीसाठी असलेल्या वस्तूंना सर्व प्रकारच्या सूट दिली जाऊ शकते.

बी) आयात पर्याय: आयात पर्यायांच्या उत्पादनास प्रोत्साहित करण्यासाठी पावले काही पावले उचलता येतील. या आयात पर्यायांद्वारे आयातीचा वापर बदलून अल्पावधीत परकीय चलन वाचेल.

क) आयात नियंत्रण: कोटा आणि दर यासारख्या विविध उपाययोजनांच्या अवलंबनाद्वारे आयात ठेवली जाऊ शकते. कोटा प्रणाली अंतर्गत, सरकार विशिष्ट कालावधीत आयात केले जाणारे जास्तीत जास्त वस्तू आणि सेवा निश्चित करते.

१. कोटा किंमतीची: कोटा प्रणाली अंतर्गत सरकार दिलेल्या कालावधीत वस्तूची जास्तीत जास्त प्रमाणात किंवा निर्धारण व परवानगी देऊ शकते. कोटा प्रणालीद्वारे आयातीवर निर्बंध घालून, तूट कमी केली जाते आणि देय स्थानांची शिल्लक सुधारली जाते.

२. दर: आयात म्हणजे आयातीवर लादलेली कर (कर). जेव्हा दर लागू केले जातात तेव्हा आयातीच्या किंमती दरांच्या मर्यादेपर्यंत वाढतात. वाढीव किंमतीमुळे आयात केलेल्या वस्तूंची मागणी कमी होईल आणि त्याच वेळी देशांतर्गत उत्पादकांना जास्त आयात पर्याय तयार करण्यास प्रवृत्त केले जाईल.

आपली प्रगती तपासा:

१. देय रकमेच्या शिल्लकतेनुसार तुम्हाला काय समजते?
२. आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलातील मुख्य प्रकार सांगा.
३. आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलाची भिन्न कारणे सांगा.
४. आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलाचे परिणाम काय आहेत?
५. आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोल कमी करण्याचे उपाय सांगा.
६. आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोल कमी करण्यासाठी गैर-आर्थिक उपाय सांगा.

४.१३ चलनविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून आयात निर्यात ताळेबंदातील बदलत्या खर्चाची धोरणे आणि खर्च बदलाची धोरणे

खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये, धोरणकर्त्यांना समग्र आर्थिक स्थिरतेची दोन उद्दिष्टे साध्य करणे आवश्यक असते, उदा. अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक. अंतर्गत शिल्लक एक अशी अवस्था आहे ज्यात अर्थव्यवस्था त्याच्या संभाव्य उत्पादन पातळीवर असते, म्हणजेच ते पूर्ण रोजगार राखते.

देशातील संसाधने आणि देशांतर्गत किंमती पातळी स्थिर आहेत. बाह्य समतोल साधला जातो जेव्हा एखादा देश चालू खात्यातील अत्यधिक तूट किंवा अधिशेष (उदा. निव्वळ निर्यात समान किंवा शून्याच्या जवळ नसतो) चालू असतो. अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक मिळविण्यासाठी दोन स्वतंत्र धोरणे आवश्यक आहेत. एक म्हणजे खर्च बदलणारे धोरण आणि दुसरे म्हणजे खर्च बदलण्याचे धोरण.

खर्च बदलण्याचे धोरण म्हणजे घरगुती खर्च किंवा उत्पादन यांचे समान लक्ष्य ठेवून उत्पन्न आणि रोजगारावर परिणाम करणे आणि वित्तीय किंवा आर्थिक धोरणाचे स्वरूप घेते. खर्च बदल ही एक आर्थिक धोरण आहे जी परदेशी आणि देशांतर्गत वस्तूंचे देशाच्या खर्चाच्या रचनेवर परिणाम करते. विशेष म्हणजे परदेशी आणि देशांतर्गत वस्तूंच्या खर्चाच्या रचनेत बदल करून देशाच्या चालू खात्यात समतोल राखण्याचे धोरण आहे. याचा केवळ चालू खात्यातील शिल्लकच परिणाम होत नाही तर तो संपूर्ण मागणीवर आणि त्याद्वारे समतोल उत्पादन पातळीवरही परिणाम करू शकतो.

४.१३.१ अंतर्गत आणि बाह्य समतोल:

अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक दरम्यानचा संबंध केनेसियन प्रतिमानाद्वारे जाऊ शकतो जेथे उपभोग्य उत्पन्नाचे कार्य आहे; चालू खाते वास्तविक विनिमय दर आणि डिस्पोजेबल उत्पन्नाचे आहे (तर देशाच्या निर्यातीवर परिणाम करणारे परकीय उत्पन्न स्थिर असल्याचे गृहित धरले जाते); आणि गुंतवणूक आणि सरकारी खर्च हे एक्सोजेनस आहेत. अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक अशी आहेत:

अंतर्गत शिल्लक (II): $Y = Y_f = C(Y_f - T) + I + G + CA(EP^* / P, Y_f - T)$

बाह्य शिल्लक (XX): $CA = CA(EP^* / P, Y - T) = XX$

जिथे XX चालू खात्यातील तूट किंवा अधिशेषाची शाश्वत रक्कम आहे

जेव्हा विनिमय दर लवचिक असेल, तेव्हा वित्तीय विस्तार - एकतर सरकारी खर्चाची वाढ किंवा करात कपात - उत्पादन वाढवते, परंतु चालू खात्यातील शिल्लक बिघडवते. याउलट, वित्तीय आकुंचन चालू खाते शिल्लक सुधारित करते, परंतु उत्पादन कमी करते. विशेष म्हणजे, जर एखाद्या देशाला वित्तीय वाढीद्वारे उत्पन्नाची पातळी वाढवायची असेल तर त्याला व्यापार शिल्लक वाढतच जावी लागेल, कारण विस्तारित वित्तीय पॉलिसीमुळे सुधारित डिस्पोजेबल उत्पन्नातून आयातीमध्ये वाढ होते आणि त्यामुळे चालू खात्यातील शिल्लक बिघडते. किंवा, जर चालू खात्यातील तूट असणारा देश पुन्हा मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असेल तर संकुचनविषयक वित्तीय किंवा आर्थिक धोरण लागू करून हे साध्य करता येईल जेणेकरून आयात कमी होईल.

जेव्हा देशाला एकाच वेळी अंतर्गत आणि बाह्य समतोल साधण्याची इच्छा असते, तेव्हा देशाने त्याच्या चलनाचे मूल्य बदलू दिले तर ते सर्वात प्रभावी ठरेल जेणेकरून वास्तविक विनिमय दरामधील बदलामुळे अर्थव्यवस्थेची एकूण मागणी आणि आयातीची मागणी या दोन्ही गोष्टींवर परिणाम होऊ शकेल. चलनाच्या किंमतीत बदल करून देशी-परदेशी वस्तूंच्या मागणीत बदल करून चालू खाते शिल्लक मिळविण्याचे असे धोरण खर्च बदलणारे धोरण म्हणतात.

जेव्हा खर्च बदलण्याचे धोरण उपलब्ध नसते - म्हणजे जेव्हा अर्थव्यवस्था निश्चित विनिमय दराच्या अधीन असते - वित्तीय धोरणद्वारे खर्च बदलणारे धोरण हे अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक मिळविण्याचे एकमेव उपलब्ध धोरण साधन बनते. निश्चित विनिमय दर प्रणालीमध्ये, चलनविषयक धोरण अनुपलब्ध होते कारण त्याचा व्याज दर आणि विनिमय दरावर परिणाम होतो. तथापि, अशा वातावरणात अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही शिल्लक मिळविण्यासाठी वित्तीय धोरण अपुरे आहे.

४.१३.२ खर्च बदलण्याच्या धोरणाचे परिणाम:

विमा दर लवचिक किंवा निश्चित आहे की नाही याचा विचार न करता आर्थिक धोरणातील बदलांसह खर्च बदलणाऱ्या धोरणामुळे अल्प कालावधीत उत्पादनावर परिणाम होऊ शकतो असा अंदाज आहे. असे असले तरी त्याचे परिणाम किंवा “वित्तीय धोरणाचे गुणाकार” त्या

तुलनेत खुल्या अर्थव्यवस्थेत छोटे आहेत. बंद अर्थव्यवस्थेत म्हणजेच, जेव्हा वित्तीय विस्तार लागू केला जातो, तेव्हा पैशांची मागणी वाढेल आणि त्याद्वारे व्याज दर मिळेल, ज्यामुळे खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहित केले जाईल. जोपर्यंत किंमती काही प्रमाणात गृहित धरली जाते तोपर्यंत हा परिणाम दिसतो. म्हणूनच, वित्तीय गुंतवणूकीचा परिणाम गुंतवणूक वाढल्यामुळे होतो, ज्याचा एकूण परिणाम उत्पन्नावर होतो आणि निव्वळ निर्यातीवरही (म्हणजेच एक्स - आयएम = एस - आय) व्याज असल्यास किती कमी असू शकते. दर स्थिर असल्याचे गृहित धरले गेले. तसेच आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी गुणाकार जितका लहान असेल तितका अर्थव्यवस्थादेखील तितकाच कमी आहे कारण परकीय वस्तूंची मागणी म्हणून उत्पन्न प्रणालीमध्ये अधिक "गळती" होते.

दुसऱ्या बाजूला आर्थिक विस्तारासह खर्च बदलणाऱ्या धोरणामध्ये अल्पावधीत व्याज दरात कपात केली जाते, ज्यामुळे उत्पन्न वाढते आणि त्याच मार्गाने; थोड्या काळामध्ये चालू खाते बिघडत असताना उत्पन्न वाढते. तथापि, आर्थिक विस्तार खासगी गुंतवणूकीस अनुकूल आहे, तर वित्तीय विस्तार सरकारी खर्चास अनुकूल आहे. निश्चित विनिमय दर प्रणालीअंतर्गत, चलनविषयक धोरण कुचकामी ठरते, तर लवचिक विनिमय दर प्रणालीपेक्षा वित्तीय धोरणाचा परिणाम जास्त असू शकतो. जेव्हा विस्तारित वित्तीय धोरण लागू केले जाते, तेव्हा गर्दी वाढण्याच्या परिणामामुळे व्याज दरात वाढ होईल, परंतु त्याच वेळी, व्याज दराची वाढ रद्द करण्यासाठी केंद्रीय बँकेला अनुकूल, म्हणजेच विस्तारात्मक, आर्थिक धोरण लागू करावे लागेल.

पैशाच्या पुरवठ्यावर किंवा व्याज दरावर होणारा परिणाम रद्द करण्याच्या अशा कृतीस बंदी म्हणतात. अन्यथा, व्याज दरावर परिणाम होईल आणि याचा परिणाम सीमेवरील भांडवलाच्या प्रवाहावर होईल (न बदललेले परदेशी व्याज दर दिलेला आहे) आणि म्हणून विनिमय दरावर देखील परिणाम होईल. वित्तीय विस्तार बंदीसह असणे आवश्यक आहे, परंतु उत्पादनावरील वित्तीय विस्ताराचा परिणाम लवचिक विनिमय दर प्रणालीच्या तुलनेत जास्त असतो, जिथे विनिमय दर व्याजदरामध्ये बदल प्रतिबिंबित करण्यासाठी चढ-उतार करण्यास परवानगी दिली जाते.

४.१३.३ खर्चातील बदल:

धोरणाचा परिणाम संभाव्य खर्च- खर्चातील बदलमध्ये अवमूल्यन किंवा पुनर्मूल्यांकन चालू खाते शिल्लक आणि उत्पादनाच्या समतोल पातळीवर परिणाम करणारे सर्वात केंद्रित धोरण आहे. अवमूल्यन आयातीची देशांतर्गत किंमत वाढवते आणि निर्यातीची विदेशी किंमत कमी करते; त्यामुळे आयात कमी होते आणि निर्यातीत वाढ होते. तथापि, अवमूल्यन केल्यास चालू खात्यातील शिल्लक सुधारित होते की नाही याची निर्यात आणि आयातीच्या मागणीच्या लवचिकतेवर अवलंबून आहे. मार्शल-लर्नर अटनुसार, निर्यात आणि आयातीच्या मागणीच्या लवचिकतेची बेरीज एकापेक्षा जास्त असल्यास, देशी चलन घसारा चालू खात्यात सुधारणा होईल (मार्शल-लर्नर अट पहा). जेव्हा अर्थव्यवस्था अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही समतोल साधण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा एकट्याने खर्च बदलण्याचे धोरण पुरेसे नसते. उदाहरणार्थ, जर अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगाराच्या पातळीवर असेल, म्हणजेच अंतर्गत शिल्लक आधीच प्राप्त झाली असेल, परंतु जर ती चालू खात्यातील तूट

चालवत असेल तर अर्थव्यवस्थेमधील धोरणकर्ते त्याचे चलन अवमुल्यित करू शकतात जेणेकरून निव्वळ निर्यात वाढेल. तथापि, चालू खाते शिल्लक सुधारल्यामुळे अर्थव्यवस्थेला जास्तच बिघडण्याची शक्यता असते जेणेकरून अंतर्गत समतोल नाहीसा होईल.

संतुलित चालू खाते टिकवून ठेवताना अर्थव्यवस्था चलनवाढीतील तूट किंवा जास्त वाढ अनुभवत असल्यास, पुनर्मूल्यांकनाचे धोरण संपूर्ण खर्च पातळीवर पूर्णपणे कमी करू शकते. परंतु चालू खात्यातील तूट वाढू शकते. म्हणूनच खर्चाचे बदलणे आणि खर्च बदलण्याचे धोरण यांचे धोरण सहसा अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही शिल्लक मिळविण्यासाठी आवश्यक असते. मार्शल-लेर्नर अट ठेवून घेतलेल्या कोणत्याही गृहीत धरून अवमूल्यन केल्यास निव्वळ निर्यात किंवा चालू खाती सुधारतात आणि म्हणूनच उत्पादन वाढते. तथापि, जेव्हा अल्पावधीत किंमती चिकट असतात असे मानले जाते, तेव्हा अवमूल्यनसह खर्च बदल धोरणमध्ये परिणाम समाविष्ट असतो. म्हणजेच उत्पादन वाढीमुळे पैशाची मागणी आणि परिणामी व्याज दर देखील वाढतो, जे खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहित करते. हा वाढीचा परिणाम म्हणजे अवमूल्यनाच्या परिणामी उत्पन्न वाढीचा काही भाग ऑफसेट करतो.

म्हणूनच, नवीन समतोल उत्पन्नाची पातळी व्याज दर स्थिर राहू शकल्यास जे साध्य करता येईल त्याच्यापेक्षा थोडे कमी असेल. अवमूल्यन धोरण हे सर्वाधिक लक्ष केंद्रित खर्च बदलण्याचे धोरण आहे, परंतु हे एकमेव नाही. सर्वसाधारणपणे, व्यय धोरणे व्यापार (नियंत्रण) धोरणाचे रूप धारण करतात कारण त्यांचे लक्ष्य निर्यात किंवा आयातीपैकी एक किंवा दोनच्या खंडांवर परिणाम होण्याचे असते. आयातीची आवक रोखण्यासाठी टॅरिफ पॉलिसी लागू केली जाऊ शकते आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी निर्यात अनुदानाचा वापर केला जाऊ शकतो, जरी ही धोरणे विशिष्ट विशिष्ट उद्योगांची असतात.

१९३० चा कुख्यात स्मूट-हव्ले टॅरिफ ऍक्ट म्हणजे वास्तविक आर्थिक दृष्टीने अंमलात आणण्यात आलेली सर्वात प्रसिद्ध टॅरिफ पॉलिसी. इतर देशांच्या किंमतीवर परदेशी वस्तूंची मागणी त्या देशाकडे वळविणे हे या धोरणाचे उद्दीष्ट होते. घरगुती उद्योग उद्धार या धोरणानंतर इतर देशांनीही त्यांच्या देशांतर्गत उद्योगांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आणि शेवटी आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये झपाट्याने संकुचित होऊ लागले.

४.१४ सारांश

१. आयात निर्यात ताळेबंद समायोजन

स्वयंचलित समायोजन आणि धोरण समस्या.

२. धोरणाचे मुद्दे:

खर्च बदलाचे धोरण	-	आर्थिक आणि राजकोषीय धोरण
खर्च बदलण्याचे धोरण	-	अवमूल्यन आणि पुनर्मूल्यांकन
विनिमय नियंत्रण	-	विनिमय दर नियंत्रित करणे

३. <https://image.slidesharecdn.com/adjustmentinbalanceofpayment-सपोलिसिमेअर्स-११११२५११३४३४११////बीओपी-मेंटडजस्टमेंट-पॉलिसी-उपाय-4-638.jpg> CB = 1576259175 खर्च बदलणे धोरण: आर्थिक आणि वित्तीय धोरण

आयात निर्यात ताळेबंद समायोजनासाठी खर्च बदलाचे धोरण:

आर्थिक धोरण: पैशाच्या पुरवठ्यात आणि व्याजदरामधील बदलांद्वारे

वित्तीय धोरण : सरकारी खर्च वबदल करून

वित्तीय धोरण आणि राजकोषीय धोरण

४. अर्थव्यवस्थेची प्रारंभिक स्थिती

- अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक.
 - अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्न आणि व्याज दर समतोल असतो.
 - आयएस-एलएम-बीपी फ्रेमवर्कमध्ये, उत्पन्न 'वाय *' आहे आणि व्याज दर 'आर *' आहे.
 - 'वाय *' आणि 'आर *' अर्थव्यवस्था समतोल आहे.
 - आय-व्याज दर संयोजन ज्यामध्ये अंतर्गत आणि बाह्य समतोल साधला जाऊ शकतो.
५. <https://image.slidesharecdn.com/adjustmentinbalanceofpayment-सपोलिसिमेअर्स-११११२५११३४३४११////बीओपी-मेंटडजस्टमेंट-पॉलिसी-उपाय-8-638.jpg>? सीबी = 1576259175 आयएस-एलएम-बीपी मॉडेल

६. आयात निर्यात ताळेबंद मधील अडथळे:

- सरकारी खर्चात वाढ झाल्यामुळे (जी)
- जीचा गुणक प्रभाव आहे
- हे IS वक्र उजवीकडे बदलेल
- IS 1 नवीन वक्र असेल
- समतोल बिंदू E पासून H कडे सरकेल
- G मधील वाढीमुळे खासगी गुंतवणूकीसाठी निधी कमी होतो - यामुळे व्याज दराला धक्का बसतो
- व्याज आणि उत्पन्नाच्या दरात बदल केल्याने आयात निर्यात ताळेबंद मधील समतोल बिघडू शकेल.

७. आयात निर्यात ताळेबंद मधील तूट - कोणत्या प्रकारचे अडथळे?

- G मधील वाढीमुळे उत्पन्नात वाढ होते.
- हे आयात वाढवते
- चालू खात्यातील तूट
- MPI वर अवलंबून असते

८. आयात निर्यात ताळेबंद मधील शिल्लक

- G मधील वाढीमुळे व्याज दरात वाढ होईल
- हे भांडवलाची आवक वाढवते
- भांडवली खात्यावर अधिशेष
- हे भांडवली प्रवाहांच्या व्याज लवचिकतेवर अवलंबून असते

९. सरकारी खर्चाचा प्रभाव

- दोन प्रभाव
- व्याज आणि उत्पन्नाच्या दरात वाढ
- वाढते r हे भांडवलाची आवक वाढवते
- उत्पन्न वाढल्याने आयात वाढते
- चालू खात्यातील तूट आणि भांडवली खाते अधिशेष
- अशा प्रकारे शेवटी आयात निर्यात ताळेबंद समतोल होईल

१०. अंतिम निकाल समतोल असेल की नाही?

- चालू खात्यातील तूट आणि भांडवल खाते अधिक्य वा अशक्तपणा यावर अवलंबून असते.
- जर अतिरिक्त उत्पन्न तूट सुधारण्यास असमर्थ असेल तर समतोल साधता येणार नाही.

११. जेव्हा सरकार खर्च कमी होतो तेव्हा आयात निर्यात ताळेबंदचे काय होते?

- उत्पन्न कमी होते
- व्याज दर कमी करते
- आयात कमी करते-चालू खाते अधिशेष
- भांडवल बाह्य भांडवल खात्यातील तूट

- १२. चलनविषयक धोरण आणि आयात निर्यात ताळेबंद समायोजन
- जेव्हा पैसे पुरवठ्यात काही बदल होतो तेव्हा आयात निर्यात ताळेबंदचे काय होते?
- जेव्हा पैशाचा पुरवठा वाढतो तेव्हा आयात निर्यात ताळेबंदचे काय होते?
- जेव्हा पैसे पुरवठा कमी होतो तेव्हा आयात निर्यात ताळेबंदचे काय होते?

१३. आर्थिक धोरण फरक:

- आयात निर्यात ताळेबंदवर वित्तीय धोरणाचा परिणाम सशर्त आहे
- उत्पन्न गुणक, एमपीआय आणि भांडवलाच्या व्याजातील लवचिकतेचे मूल्य यावर अवलंबून असते
- आयात निर्यात ताळेबंदवर आर्थिक धोरणाचा प्रभाव निश्चित आहे
- पैशाच्या पुरवठ्यात कोणताही बदल केल्याने आयात निर्यात ताळेबंद समतोल बिघडू शकेल

१४. दोन संधी: पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ किंवा पैशाच्या पुरवठ्यात घट, पैसे पुरवठा व चालू खात्यात वाढ

- उत्पन्न वाढेल
- आयात वाढेल
- चालू खात्यातील तूट होईल

१५. पैशाचा पुरवठा आणि भांडवल खात्यात वाढ

- व्याज दर कमी होईल
- भांडवलाचा बहिर्गमन होईल
- भांडवली खात्यातील तूट बाहेर येईल

१६. पैशाचा पुरवठा आणि आयात निर्यात ताळेबंद समतोल वाढ

- दोन्ही चालू खात्यातील तूट आणि भांडवल खाते तूट
- हे निश्चितपणे आयात निर्यात ताळेबंद समतोल साधण्यास त्रास देते

१७. पैशाचा पुरवठा आणि चालू खात्यात घट

- उत्पन्न कमी करा
- आयात कमी करा
- चालू खात्यातील तूट कमी करा

१८. पैशाचा पुरवठा व भांडवली खर्च कमी

- व्याज दर वाढते
- भांडवलाची आवक होईल
- भांडवली खात्यातील तूट

१९. पैशाचा पुरवठा आणि आयात निर्यात ताळेबंद समतोल घट

- दोन्ही चालू खाते अधिक्य आणि भांडवली खाते अधिक्य
- हे आयात निर्यात ताळेबंद समतोल साधण्यास नक्कीच त्रास देते

२०. सतत आयात निर्यात ताळेबंद अतिरिक्तसाठी पैसे पुरवठा कमी का करत नाही?

- आम्हाला अधिक उत्पन्नाची आवश्यकता आहे
- आम्हाला आर्थिक वाढीची गरज आहे
- आम्हाला आर्थिक कल्याण आवश्यक आहे
- गुंतवणूकीला चालना देण्यासाठी व्याज दर कमी करणे आवश्यक आहे
- बाह्य क्षेत्राच्या शिल्लकपेक्षा उत्पन्नाला आपण प्राधान्य दिले पाहिजे

२१. खर्च बदलाचे धोरण: अवमूल्यन आणि मूल्यमापन खर्च बदलाचे धोरण

- आयात निर्यात ताळेबंद समतोलचे मूल्यांकन आणि मूल्यमापन
- चालू खात्यातील शिल्लक लक्ष केंद्रित
- चालू खात्यातील तूट (सीएडी) च्या अवमूल्यनाची शिफारस केली जाते
- दरम्यान चालू खाते अधिक्य (CAS) पुर्नमूल्यांकन शिफारस केली आहे

२२. अवमूल्यन

- सीएडी दरम्यान वापरले
- देशाच्या चलनाच्या मूल्यात जाणीवपूर्वक घट करणे
- निर्यातीत वाढ आणि आयात कमी करून तूट कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे
- जेव्हा चलन मूल्य कमी होते, तेव्हा परदेशी ग्राहक अधिक खरेदी करू शकतात
- त्यांना घरगुती अर्थव्यवस्थेतून खरेदी करण्याची इच्छा आहे
- हे निर्यातीला चालना देते

२३. अवमूल्यन करण्याचे यश यावर अवलंबून असते.

- आयात आणि निर्यात केलेल्या वस्तूंच्या मागणीची लवचिकता
- आयात निर्यात ताळेबंद सुधारण्यासाठी लवचिक मागणी आवश्यक आहे
- परदेशी व्यापाऱ्यांसाठी बाजारात प्रवेश
- कमी प्रतिबंधित अर्थव्यवस्था आवश्यक आहे
- निर्यात कर काढले पाहिजे
- अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता
- परदेशी देशांकडून आवश्यक असलेल्या गोष्टींचे उत्पादन करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे
- देशांतर्गत किंमती स्थिरता
- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य (कोणत्याही चलन युद्ध इष्ट नाही)

२४. अवमूल्यन ही खर्च बदलाचे धोरण का आहे?

- अवमूल्यन केल्याने आयात कमी होते आणि निर्यातीत वाढ होते
- परदेशी वस्तूंवरील देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेचा खर्च देशांतर्गत वस्तूंवर बदल होतो
- परकीयांचा खर्च देशांतर्गत वस्तूंकडे वळला

२५. अंतर्गत आणि बाह्य शिल्लक साठी मूल्यांकन

- दोन्हीसाठी अपुरा
- विकृतीकरण बाह्य शिल्लक समतोल आणू शकेल
- एकट्याने अवमूल्यन दोन्ही संतुलन आणू शकत नाही
- समजा एक अर्थव्यवस्था आहे अंतर्गत शिल्लक आणि बाह्य असमतोल
- बाह्य असंतुलन सुधारण्यासाठी डीव्होल्यूशनचा अवलंब केला गेला
- किंमतीची रचना बदलल्यास अंतर्गत शिल्लक त्रास होईल

२६. समजा अर्थव्यवस्थेत अंतर्गत असंतुलन आणि बाह्य शिल्लक आहे

- नक्कीच नाही
- पण हे प्रमुख भाग आहेत
- शुल्क धोरण हे एक खर्च बदलण्याचे धोरण आहे

- हे एका अर्थव्यवस्थेपासून दुसऱ्या अर्थव्यवस्थेत खर्च बदलण्यास मदत करते
- आयात आणि निर्यातीत बदल

२७. अवमूल्यन आणि पुनर्मूल्यांकन हे खर्च बदल धोरणाचे फक्त एक भाग आहेत का?

- नक्कीच नाही
- पण हे प्रमुख भाग आहेत
- शुल्क धोरण हे एक खर्च बदलण्याचे धोरण आहे
- हे एका अर्थव्यवस्थेपासून दुसऱ्या अर्थव्यवस्थेत खर्च बदलण्यास मदत करते
- आयात आणि निर्यातीत बदल

२८. धोरण मिश्रतेची आवश्यकता

- फक्त एक धोरण बीओपी समतोल सुनिश्चित करू शकत नाही
- आयात निर्यात ताळेबंद समतोलतेसाठी बदलणाऱ्या आणि खर्च बदल धोरण वापर
- त्या आर्थिक धोरण, आर्थिक धोरण, चलनाचे अवमूल्यन आणि पुनर्मूल्यांकन संयोजन आहे.
- विविध धोरणांचे भिन्न प्रभाव एकत्र कार्य करतील
- अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही संतुलन सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे

२९. विनिमय नियंत्रण

विनिमय नियंत्रण म्हणजे काय?

- सरकारी / मध्यवर्ती बँकेने चलनावर लादलेल्या विविध प्रकारची नियंत्रणे
- रहिवाशांनी परकीय चलनांच्या खरेदी / विक्रीवरील नियंत्रण
- अनिवासींकडून स्थानिक चलनांच्या खरेदी / विक्रीवर नियंत्रण
- हे आयात निर्यात ताळेबंद समतोलतेचे कठोर साधन आहे

३०. सामान्य विनिमय नियंत्रण

- देशामध्ये परकीय चलन वापरावर बंदी घालणे
- स्थानिक चलन ठेवण्यास स्थानिकांना बंदी
- सरकार मान्यताप्राप्त विनिमयकर ना प्रतिबंधित चलन विनिमय
- निश्चित विनिमय दर
- आयात केली किंवा निर्यात केली जाऊ शकते अशा चलनाच्या रकमेवर निर्बंध

३१. विनिमय नियंत्रणाची उद्दीष्टे

- आयात कमी करण्यासाठी
- भांडवल उड्डाण नियंत्रित करण्यासाठी
- सरकार परवानगी स्वतंत्र घरगुती धोरणांचे आपण अनुसरण करून आर्थिक वाढ खात्री करणे
- बाह्य कर्ज सेवा: गरज आवश्यक परकीय चलन परतफेड आणि व्याज
- १९३० च्या दशकात अनेक कर्जदार देशांमध्ये हे उद्दीष्ट होते

३२. विनिमय दर स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी

- भागीदार देश किंवा प्रदेशांच्या चलनासह
- देशांतर्गत चलनापेक्षा जास्त मूल्य मिळवणे
- आयात स्वस्त करण्यासाठी
- कमी किंमतीत कच्चा माल आणि भांडवली वस्तू आयात करण्यासाठी
- परकीय कर्जाचा बोजा कमी करण्यासाठी (ऑस्ट्रिया, हंगेरी आणि जर्मनीने पहिल्या युद्धानंतर १९३० च्या दशकात हे केले)
- देशांतर्गत चलनाचे मूल्य कमी करणे
- निर्यात स्वस्त करण्यासाठी
- आयात प्रिय बनविणे

३३. विनिमय नियंत्रणाच्या पद्धती

विनिमय नियंत्रणाच्या थेट पद्धती:

- विनिमय दर आणि विदेशी चलनाशी संबंधित विनिमय नियंत्रणाच्या अप्रत्यक्ष पद्धती
- दर, निर्यात अनुदान, द्विपक्षीय आणि बहु-पार्श्वभूमी व्यवस्था

१) हस्तक्षेपाद्वारे परकीय विनिमय दर नियमन:

- परकीय चलन बाजारात सरकारचा हस्तक्षेप
- परकीय चलन खरेदी करा किंवा विक्री करा
- जास्त चढउतार नियंत्रित करण्यासाठी
- जर वाढणारा दर (घसारा मध्ये देशांतर्गत चलन) असेल तर परकीय चलन विकले जाईल
- जर दर कमी होत असेल तर (स्वदेशी चलन वाढ), परकीय चलन खरेदी केले जाईल

२) विनिमय नियंत्रण निर्बंध:

- विनिमय नियंत्रणाचे अधिक गंभीर स्वरूप
- परकीय चलन कमाईला शरण जाण्याचे निर्देश दिले जाऊ शकतात
- लोकांना परकीय चलन घेण्यास स्वातंत्र्य दिले जाऊ शकत नाही उदारीकरण झालेल्या काळात इष्ट नाही
- (फेमा आणि फेरा)

परकीय चलन का आयोजित केले जाऊ शकते?

- टूर आणि प्रवास
- परदेशी आर्थिक बाजारात गुंतवणूक
- परकीय चलन बाजारात गुंतवणूक
- देयके हस्तांतरित करा
- आयात बिलाचा तोडगा

3) एकाधिक विनिमय दर धोरणे:

- वेगवेगळे विनिमय दर स्वीकारले जाऊ शकतात
- याला निवडक अवमूल्यन धोरण देखील म्हटले जाते
- निर्यात स्वस्त करण्यासाठी एक दर (कमी)
- आवश्यक वस्तूंची आयात स्वस्त करण्यासाठी एक दर (कमी)
- किंवा दुहेरी विनिमय दर
- विशिष्ट निर्यात वाढविण्यासाठी मूल्य कमी करणे
- विशिष्ट वस्तूंची आयात कमी करण्यासाठी अधिक मूल्य

४) एक्सचेंज करार:

- द्विपक्षीय किंवा बहु-पार्श्व
- व्यापार, गुंतवणूक, स्थलांतर, पर्यटन, शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा इत्यादी क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय सहकार्यासाठी.

५) विदेशी चलन नियंत्रण अप्रत्यक्ष पद्धती:

- दर
- आयात शुल्क आयात कमी करते

- कमी विनिमय व्यवहारांचा परिणाम होईल
- कोटा आयात करा
- आयात कमी करा
- कमी विनिमय व्यवहारांचा परिणाम होईल.

४.१५ प्रश्न

१. आयात निर्यात ताळेबंद चा अर्थ आणि संरचना स्पष्ट करा.
२. 'देयतेचे संतुलन नेहमी संतुलित करते', विधानाचे परीक्षण करा.
३. पेमेंट्सच्या शिल्लकवर परिणाम करणारे घटक कोणते आहेत?
४. देशासाठी आयात निर्यात ताळेबंद का महत्वाचे आहेत?
५. आयात निर्यात ताळेबंदमध्ये परकीय चलन साठ्याची भूमिका स्पष्ट करा.
६. पेमेंट्सच्या शिल्लकमध्ये असमतोल याचा अर्थ आणि प्रकार स्पष्ट करा.
७. आयात निर्यात ताळेबंद मध्ये असंतुष्टतेची कारणे कोणती आहेत?
८. शिल्लक देय पैशाची असमर्थता सुधारण्याच्या उपायांवर चर्चा करा.
९. देय असमतोलमध्ये संतुलन राखण्यासाठी आर्थिक आणि वित्तीय धोरणांची भूमिका स्पष्ट करा.

मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमान

प्रकरण रचना

- ४अ.१ उद्दिष्टे
- ४अ.२ प्रस्तावना
- ४अ.३ मुंडेल- फ्लेमिंग प्रतिमान अर्थ
- ४अ.४ भांडवल खाते
- ४अ.५ संतुलन कायदा
- ४अ.६ खात्याचे उदारीकरण
- ४अ.७ आयात निर्यात ताळेबंद वर परिणाम करणारे घटक
- ४अ.८ आयात निर्यात ताळेबंद ची संरचना
- ४अ.९ आयात निर्यात ताळेबंदातील असमतोल
- ४अ.१० आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलातील मुख्य प्रकार
- ४अ.११ आयात निर्यात ताळेबंदाच्या असमतोलाची कारणे
- ४अ.१२ आयात निर्यात ताळेबंदाचा असमतोल कमी करण्यासाठी उपाय
- ४अ.१४ सारांश
- ४अ.१५ प्रश्न

४अ.१ उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांना सक्षम करण्यासाठी देशातील कॉर्पोरेट स्तरावरील धोरणांमागील सैद्धांतिक तर्क आकलन करण्यास प्रोत्साहित करणे.
- महत्त्वपूर्ण आर्थिक धोरणांच्या विश्लेषणास बळकटी देणाऱ्या मूलभूत समग्र आर्थिक संकल्पना अभ्यासणे.

४अ.२ प्रस्तावना

बाह्य व्यापार आणि वित्तीय व्यवहारासह खुल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये, प्रमुख समग्र आर्थिक चल (सकल राष्ट्रीय उत्पादन, चलनवाढ, शिल्लक, विनिमय दर, व्याज दर इ.) कसे ठरवले जातात आणि परस्पर संवाद साधतात? वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांचा काय परिणाम होतो? एका अर्थशास्त्रीय प्रतिमानामध्ये केला गेला आहे, याचे नाव मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान आहे.

ह्यालाच आयएस-एलएम-बीपी (IS-LM-BP) प्रतिमान देखील म्हटले जाते. रॉबर्ट मुंडेल आणि मार्कस फ्लेमिंग या अर्थशास्त्रज्ञांनी हे प्रतिमान तयार केले होते , ज्यांनी ज्यांनी ६० च्या दशकात मुक्त अर्थव्यवस्थेचे विश्लेषण केले आहे. मुळात आपण असे म्हणू शकतो की मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान ही मुक्त अर्थव्यवस्थेसाठी आयएस-एलएम प्रतिमानची आवृत्ती आहे. शिल्लक व्यतिरिक्त वस्तू आणि वित्तीय बाजारपेठेतील, प्रतिमान मध्येपेमेंट्सच्या शिल्लकचे विश्लेषण समाविष्ट केले जाते.

जरी दोन्ही अर्थशास्त्रज्ञांनी एकाच विषयावर संशोधन केले असले तरीही, एकाच वेळी, दोघांचे विश्लेषण वेगवेगळे आहे. रॉबर्ट मुंडेल लिखित "भांडवल गमनशीलता आणि स्थिरीकरण धोरण निश्चित आणि विनिमय दर", १९६३ नुसार, "भांडवल प्रवाह परिपूर्ण बाबतीत विश्लेषण" तर मार्कस फ्लेमिंग यांनी आपल्या लेखात "निश्चित आणि बदलता विनिमय दरांच्या अंतर्गत अंतर्देशीय आर्थिक धोरणे" १९६२ मध्ये अपूर्ण भांडवल गतिशीलता गृहित धरून अधिक वास्तववादी लेखन केले होते. यामुळे याला अधिक कठोर आणि व्यापक प्रतिमान बनविण्यात आले. तथापि, आजकाल, त्याचे प्रतिमान सुसंगतता गमावले आहे, कारण वास्तविक जगाच्या परिस्थितीत एकूण भांडवल गतिशीलतेशी अधिक साम्य आहे, जे मुंडेल यांच्या दृश्याशी चांगले आहे.

हे प्रतिमान कसे कार्य करते हे समजण्यासाठी, आम्ही प्रथम वस्तू बाजारातील समतोल प्रतिनिधित्व करणारे आयएस वक्र कसे परिभाषित केले ते पाहू. दुसरे म्हणजे, एलएम वक्र, जे नाणे बाजारातील समतोलपणाचे प्रतिनिधित्व करते. तिसर्यांदा, बी-पी वक्र, जे पेमेंट्सच्या शिल्लक समतोलपणाचे प्रतिनिधित्व करते. शेवटी, समतोल कसे पोहोचला त्याचे विश्लेषण अभ्यासू.

४अ.३ मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान अर्थ

मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान - आयएस-एलएम प्रतिमानप्रमाणे - निश्चित किंमत पातळीच्या गृहितकावर आधारित आहे आणि वस्तू बाजार आणि मनी मार्केटमधील संवाद दर्शवितो. मुक्त अर्थव्यवस्थेत एकूण उत्पन्नामध्ये अल्प-कालावधीतील चढ-उतार (किंवा, त्याच गोष्टी कशा येतात, जाहिरात वक्रेत बदल होतात) हे या प्रतिमानाद्वारे स्पष्ट होते.

मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान अत्यंत कडक गृहितकांवर आधारित आहे ते म्हणजे हे प्रतिमान परिपूर्ण भांडवल गतिमान असलेली एक लहान मुक्त अर्थव्यवस्था मानते.

याचा अर्थ असा आहे की आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था सध्याच्या व्याज दरावर आंतरराष्ट्रीय भांडवल बाजारातून कर्ज घेऊ शकते किंवा कर्ज देऊ शकते कारण तिचा देशांतर्गत व्याज दर हा व्याज दराद्वारे निश्चित केला जातो. तर, लहान अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास केला जाणारा व्याज दर हे धोरण बदलता येत नाही.

याचा अर्थ असा आहे की केवळ विनिमय दर बदलांद्वारेच समग्र आर्थिक समायोजन होते. दुसऱ्या शब्दांत, अधिकृतपणे निर्धारित विनिमय दर कायम ठेवण्यासाठी परकीय चलन

बाजारात विनिमय दर हालचालींद्वारे समायोजन होते. केंद्रीय बँक बदलत्या आर्थिक परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून विनिमय दर खाली किंवा खाली जाण्यास परवानगी देते.

मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमान

४अ.३ गृहीतके

मूलभूत गृहीतके खालीलप्रमाणे आहेत:

- स्पॉट आणि फॉरवर्ड विनिमय दर एकसारखे आहेत आणि विद्यमान विनिमय दर अनिश्चित काळासाठी कायम राहतील अशी अपेक्षा आहे.
- निश्चित वेतन दर, बेरोजगार संसाधने आणि प्रमाणानुसार निरंतर परतावे असे गृहित धरले जाते. अशा प्रकारे घरगुती किंमतीची पातळी स्थिर ठेवली जाते आणि घरगुती उत्पादनांचा पुरवठा लवचिक असतो.
- करासह आणि उत्पन्नासह बचत वाढते.
- व्यापाराचे शिल्लक फक्त उत्पन्न आणि विनिमय दरावर अवलंबून असते.
- भांडवलाची गतिशीलता परिपूर्णतेपेक्षा कमी असते आणि सर्व सिक्युरिटीज परिपूर्ण पर्याय असतात. जोखीम केवळ तटस्थ गुंतवणूकदार प्रणालीमध्ये आहेत. म्हणून पैशांची मागणी केवळ उत्पन्नावर आणि व्याजदरावर अवलंबून असते आणि गुंतवणूक ही व्याजदरावर अवलंबून असते.
- विचाराधीन देश इतका छोटा आहे की परदेशी उत्पन्नावर किंवा जगाच्या व्याज दरावर जागतिक पातळीवर परिणाम होऊ शकत नाही.

४अ.४ चल

हे प्रतिमान खालीलपैकी एक चल वापरते:

- Y हा वास्तविक स्थूल उत्पादन आहे
- C हा वास्तविक उपभोग आहे
- I हा वास्तविक भौतिक गुंतवणूक, समावेश हेतू यादी गुंतवणूक आहे.
- G हा वास्तविक सरकारी खर्च (एक बाह्य चल) आहे
- M हा बाह्य नाममात्र पैसे पुरवठा आहे
- P हा बाह्य किंमत पातळी आहे
- i हा नाममात्र व्याज दर आहे
- L हा म्हणजे तरलता प्राधान्य (वास्तविक पैशांची मागणी)

- T हा वास्तविक कर आकारला जातो
- NX हा वास्तविक निव्वळ निर्यात आहे.

या प्रतिमानाचे मूळ गृहितक म्हणजे व्याज दर (R) जागतिक दराच्या बरोबरीचा आहे. परिपूर्ण भांडवल गतिमान असलेल्या छोट्या मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये देशांतर्गत व्याज (R^*) अर्थव्यवस्थेतील कोणत्याही बदलांमुळे देशातील व्याज दर बदलू शकतात. परंतु व्याज दर जागतिक व्याजदराच्या पलीकडे जास्त काळ राहू शकत नाही. आर्थिक भांडवलाच्या आवक आणि बहिर्गमनांद्वारे या दोघांमधील फरक द्रुतपणे दूर केला जातो.

हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की “लहानपणाचा” देशाच्या त्याच्या आकाराशी काही संबंध नाही. एक छोटासा देश असा आहे जो आपल्या स्वतःच्या कर्ज आणि कर्ज देण्याच्या क्रियाद्वारे जागतिक व्याज दरात बदल करू शकत नाही. याउलट, मोठी अर्थव्यवस्था अशी बाजारपेठ (सौदेबाजी) सामर्थ्य असते जेणेकरून ते जागतिक व्याज दरावर प्रभाव टाकू शकतील. अशा देशासाठी आंतरराष्ट्रीय भांडवल गतिशीलता अगदी परिपूर्ण नाही किंवा देश इतके मोठे आहे की ते जागतिक भांडवलाच्या बाजारावर प्रभाव टाकू शकतो.

मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानाचा मुख्य अंदाज असा आहे की अर्थव्यवस्थेचे वर्तन हे अवलंबलेल्या विनिमय दर प्रणालीवर निर्णायकपणे अवलंबून असते, म्हणजे ते प्रवाही विनिमय दर पद्धती किंवा निश्चित विनिमय दर प्रणाली वापरते. आम्ही प्रवाही विनिमय दर पद्धती अंतर्गत समायोजनसह प्रारंभ करतो, अशा परिस्थितीत परकीय चलन बाजारात मध्यवर्ती बँकेचा कोणताही हस्तक्षेप नसतो.

अशा परिस्थितीत जर देशांतर्गत व्याज दर जागतिक दरापेक्षा वर गेला तर परदेशी लोक स्वदेशी देशाला कर्ज देण्यास सुरवात करतात. या भांडवलातून निधीचा जास्त पुरवठा होईल आणि देशांतर्गत व्याज आर पुन्हा खाली येईल.

जर, काही कारणास्तव, देशांतर्गत व्याज जागतिक दराच्या खाली आला तर, देशातून भांडवली बहिर्गमन होईल आणि परिणामी निधीची कमतरता R^* च्या पातळीवर जाईल. अशाप्रकारे, परिपूर्ण भांडवल गतिशीलतेच्या जगात, R द्रुतपणे R^* मध्ये समायोजित होईल.

आपली प्रगती तपासा:

१. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानाच्या गृहितकांवर चर्चा करा.
२. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानातील विविध चलांवर चर्चा करा.

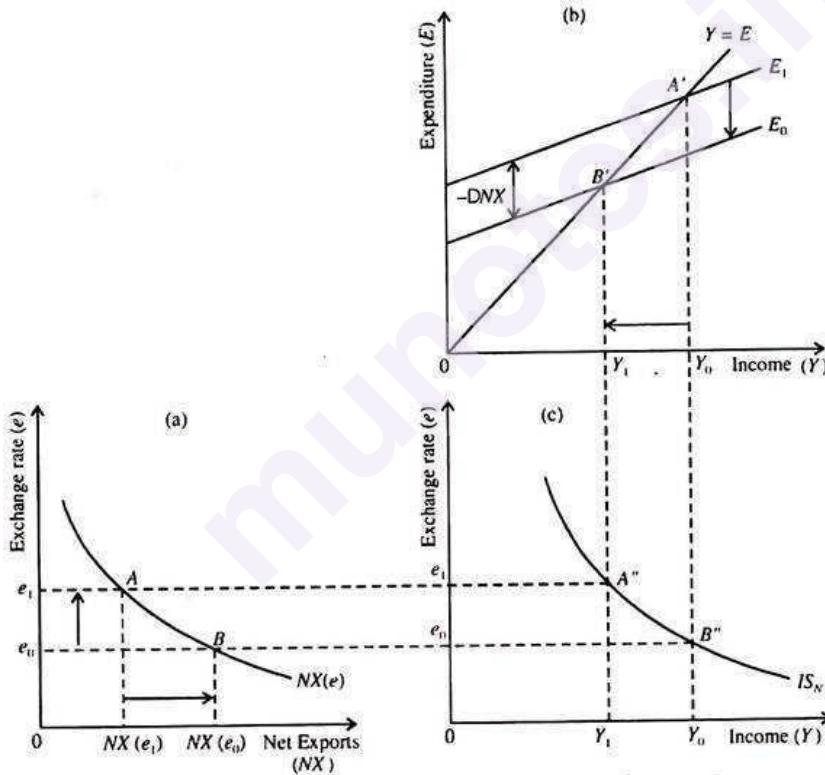
४अ.१ मुक्त अर्थव्यवस्थेतील IS वक्र

मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमानामध्ये वस्तू आणि सेवांचे बाजार खालील समीकरणांद्वारे व्यक्त केले आहे:

$$Y = C(Y - T) + I(r^*) + G + NX(e) \dots (1)$$

जिथे सर्व अटीचे नेहमीचे अर्थ असतात. येथे गुंतवणूक जागतिक व्याज r^* वर अवलंबून असते कारण $r = r^*$ आणि NX विनिमय दर e वर अवलंबून असतात जे देशांतर्गत चलनाच्या बाबतीत परकीय चलनाची किंमत आहे.

मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानामध्ये असे गृहित धरले जाते की देश-विदेशातील किंमतींचे स्तर स्थिर आहेत. तर, वास्तविक विनिमय दर आणि नाममात्र विनिमय दरामध्ये कोणताही फरक नाही. खालील आकृती ४अ.१ मधील वस्तूंच्या बाजार समतोलालाचे समीकरण स्पष्ट करते.

आकृती ४अ.१ नवीन वक्र

वरील आकृतीतील भाग (अ) मध्ये दाखविल्याप्रमाणे, e_0 ते e_1 दरात वाढ, $NX(e_0)$ ते $NX(e_1)$ पर्यंत निव्वळ निर्यात कमी करते. परिणामी, नियोजित खर्च रेखा E_1 खाली E_0 पर्यंत खाली वळते. परिणामी, उत्पन्न Y_1 ते Y_0 पर्यंत घसरते. भाग (सी) नवीन आय एस वक्र दर्शवितो. जे बिंदूचे स्थान आहे, जे e आणि Y चे वैकल्पिक संयोजन दर्शविते जे वस्तूंच्या बाजारात समतोल राखतात.

नवीन आयएस वक्र या क्रमाचे अनुसरण करून तयार केले आहे:

e वाढ $\rightarrow NX$ घट $\rightarrow Y$ घट

मुक्त अर्थव्यवस्था एलएम वक्र:

मुंडेलमधील नाणे बाजाराची समतोल स्थिती- फ्लेमिंग प्रतिमान आहे:

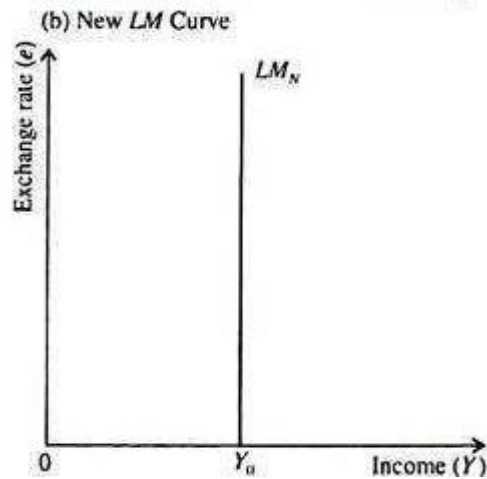
$$M = L(r^*, Y) \dots (2)$$

since $r = r^*$.

येथे पैशाचा पुरवठा त्याच्या मागणीनुसार असतो आणि पैशांची मागणी आर (r) च्या तुलनेत भिन्न असते आणि वाय (Y) सह सकारात्मक असते. या प्रतिमानामध्ये एम (M) मध्यवर्ती बँकेद्वारे स्थिर राहते.

वरील आकृती ४अ.२ मधील भाग (बी) मध्ये दर्शविल्यानुसार नवीन एल एम वक्र उभा आहे- कारण समीकरण (२) चे विनिमय दराशी काही संबंध नाही. हे समीकरण केवळ Y निर्धारित करते, E उच्च किंवा कमी. आकृती ४अ.२ मधील भाग (अ) मध्ये, आम्ही बंद अर्थव्यवस्था एलएम वक्र आणि r आणि r^* दरम्यान समानता दर्शविणारी क्षितिजाची एक रेखा देखील काढतो.

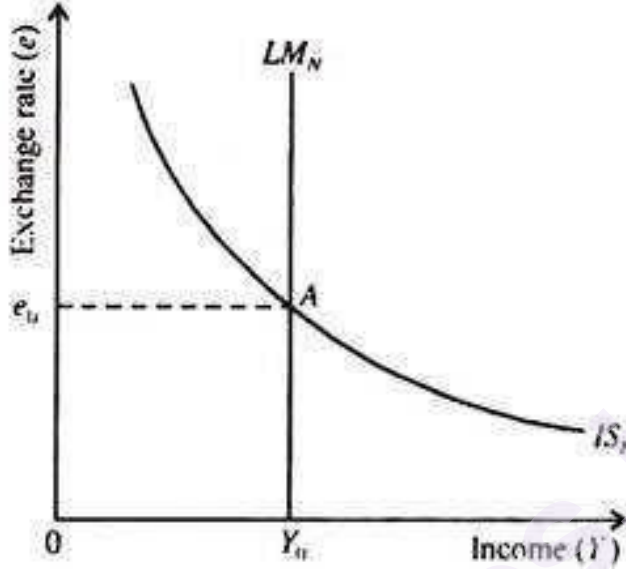
बिंदू अ मधील दोन वक्रांचे छेदनबिंदू उत्पन्न Y च्या समतोल पातळीचे निर्धारण करते, ज्याचा E चा काही संबंध नाही, जे आकृती ४अ.२ मधील भाग (बी) च्या अनुलंब अक्षांवर दर्शविलेले आहे. म्हणूनच नवीन (मुक्त अर्थव्यवस्था) एल एम वक्र उभे आहे. आकृती ४अ.२ मधील भाग (बी) वक्र r^* आणि बंद अर्थव्यवस्था एलएम वक्र पासून काढलेले आहे, जे आकृती ४अ.२ मधील भाग (ए) मध्ये दर्शविलेले आहे.

आकृती ४ अ २ नवीन IS वक्र

४अ.६ सामान्य समतोल

आकृती ४अ.३ मध्ये वस्तू बाजार आणि नाणे बाजारातील सामान्य समतोल दाखविला आहे. सामान्य समतोल उत्पन्न (Y_0) आणि विनिमय दर (e_0) आयएस आणि एलएम वक्र एकमेकांना छेदणाऱ्या बिंदूवर एकाच वेळी निर्धारित केले जातात.

आकृती ४अ.३ मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमानातील सामान्य समतोल

४अ.७ मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमानातील मुख्य संदेश

मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमानातील मुख्य संदेश कोणत्याही आर्थिक धोरण (आर्थिक, आर्थिक किंवा व्यापार) प्रभाव अंतर्गत देशातील विनिमय दर प्रणाली अवलंबून आहे, म्हणजेच देश निश्चित किंवा तरता विनिमय दर पद्धतीचे अनुसरण करीत आहे की नाही. खालील सारणी ४अ.१ ही मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानातील तीन भिन्न धोरणांच्या प्रभावांची माहिती सारांश देते.

सारणी: ४अ.१ मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानातील तीन प्रकारच्या धोरणांचे परिणाम:

Policy	Exchange Rate System					
	Floating			Fixed		
	Impact on					
	Y	e	NX	Y	e	NX
Fiscal (G rises, T falls)	—	↑	↓	↑	—	—
Monetary (M rises)	↑	↓	↑	—	—	—
Trade (Imports fall)	—	↑	—	↑	—	↑

Note : The sign — implies no effect; ↑ implies a rise and ↓ implies a fall

कोणतेही इच्छित साध्य करण्यासाठी आर्थिक, वित्तीय आणि व्यापार धोरणांचा योग्य उपयोग कसा करावा हे मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान दर्शविते. या धोरणांचा प्रभाव विनिमय दर प्रणालीवर अवलंबून असतो. तरता विनिमय दर पद्धती अंतर्गत, केवळ आर्थिक धोरणच राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये बदल करू शकते.

चलनवाढीमुळे विस्तारित वित्तीय धोरणाचा परिणाम पूर्णपणे तटस्थ राहतो. निश्चित विनिमय दर प्रणाली अंतर्गत, केवळ वित्तीय धोरणात Y बदलू शकते. पूर्वनिर्धारित स्तरावर विनिमय दर कायम ठेवण्यासाठी केंद्रीय बँक पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण गमावते.

४अ.८ अवमूल्यन, पुनर्मूल्यमापन - खर्च बदलाची धोरणे

चलनाचे अवमूल्यन म्हणजे सोने, चांदी, किंवा परदेशी चलनाच्या दृष्टीने देशातील आर्थिक घट होय. आयात निर्यात ताळेबंदातील देय शिल्लक तूट दूर करण्यासाठी अवमूल्यन वापरले जाते. उदाहरणार्थ - चलनाचे अवमूल्यन केल्याने आयात देशाच्या चलनात खरेदी केलेल्या देशाच्या निर्यातीच्या किंमती कमी होतील.

इतर देशांकरिता निर्यात केलेला माल स्वस्त बनविताना, अवमूल्यन केल्याने स्वदेशी देशात खरेदी केलेल्या आयातीच्या किंमती देखील वाढतात. जर निर्यात आणि आयात या दोहोंची मागणी तुलनेने लवचिक असेल (म्हणजे खरेदी केलेली किंमत किंमतीत होणाऱ्या बदलांस अत्यंत प्रतिसाद देणारी असेल तर) निर्यातीतून देशाचे उत्पन्न वाढेल आणि आयातीवरील खर्च कमी होईल. अशाप्रकारे, त्याचा व्यापार अधिक प्रमाणात शिल्लक राहील आणि त्याची देयके शिल्लक सुधारतील. जर देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील मूलभूत संरचनात्मक त्रुटींचा परिणाम म्हणजे शिल्लक-देय असमर्थता असेल तर मूल्यमापन प्रभावी ठरणार नाही.

अवमूल्यनच्या उलट, पुनर्मूल्यांकनामध्ये सोन्या, चांदी किंवा परकीय चलन एककाच्या बाबतीत देशाच्या आर्थिक एककाच्या विनिमय मूल्यात वाढ होते. जेव्हा इतर देशांच्या तुलनेत देशाच्या चलनाचे अवमूल्यन केले जाते तेव्हा हमी दिली जाऊ शकते.

- चे अधिकृत मूल्य पुनर्मूल्यांकन म्हणजे वेतन दर, सोन्याची किंमत किंवा परकीय चलन यासारख्या निवडलेल्या पायाभूत बाबींशी संबंधित देशाच्या अधिकृत विनिमय दराची गणना केलेली ऊर्ध्वगामी समायोजन होय .
- निश्चित विनिमय दराच्या नियमात, फक्त मध्यवर्ती बँकेसारख्या देशाचे सरकारच चलन बदलू शकते.

तरता विनिमय दर पद्धतीमध्ये, चलन पुनर्मूल्यांकन विविध देशांमधील व्याज दरांमध्ये बदल किंवा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे मोठ्या प्रमाणात कार्यक्रमांसह विविध घटनांद्वारे चालना मिळू शकते.

४अ.८.१ पुनर्मूल्यांकनाचे पुनरावलोकन:

निश्चित विनिमय दराच्या नियमात देशाच्या मध्यवर्ती सरकारच्या निर्णयामुळेच चलनाच्या अधिकृत मूल्यात बदल होऊ शकतो. सट्टेबाजी मर्यादित ठेवण्यासाठी आणि स्थिर व्यवस्था प्रदान करण्यासाठी विकसनशील अर्थव्यवस्था निश्चित-दर प्रणाली वापरण्याची अधिक शक्यता असते. तरता विनिमय दर हा निश्चित दराच्या विरुद्ध आहे. तरता विनिमय दर वातावरणात, विदेशी चलन बाजारामधील निर्यातीतील चढउतार आणि संबंधित विनिमय दराद्वारे पाहिलेले पुनर्मूल्यांकन नियमितपणे होऊ शकते.

४अ.९ खर्च बदल धोरण

खर्च बदल धोरण हि एक महत्त्वपूर्ण पद्धत आहे. जेव्हा बहुतेक वेळा देयकाच्या शिल्लकमध्ये मूलभूत असंतुलन दुरुस्त करण्यासाठी वापरली जाते ती म्हणजे खर्च बदल धोरणाचा वापर करणे होय. खर्च बदल धोरणाचा वापर करणे म्हणजे सापेक्ष किंमतींमधील बदलांद्वारे कार्य करतात. देशांतर्गत उत्पादित वस्तू तुलनेने स्वस्त करून आयातीच्या किंमती वाढविल्या जातात. खर्चाच्या बदल धोरणामुळे निर्यातीच्या किंमती कमी होऊ शकतात ज्यामुळे देशाच्या निर्यातीला प्रोत्साहन मिळेल. अशाप्रकारे संबंधित किंमती बदलून, खर्च-बदलण्याची धोरणे देयतेच्या शिल्लकमध्ये असमर्थता सुधारण्यास मदत करतात.

व्यय बदल धोरणाचे महत्त्वाचे स्वरूप म्हणजे राष्ट्रीय चलनातील विदेशी विनिमय दरामध्ये घट होणे, म्हणजेच अवमूल्यन. अवमूल्यन करून आपला अर्थ अन्य परकीय चलनांच्या संदर्भात राष्ट्रीय चलन मूल्याचे मूल्य किंवा विनिमय दर कमी करणे होय. हे लक्षात ठेवले पाहिजे की जेव्हा एखादा देश निश्चित विनिमय दर प्रणालीच्या अधीन असतो आणि कधीकधी त्याच्या देयकाची शिल्लक सुधारण्यासाठी त्याच्या चलन विनिमय दर कमी करण्याचा निर्णय घेतो तेव्हा अवमूल्यन केले जाते.

१९४६ मध्ये अंगीकृत ब्रेटन वुड्स सिस्टमच्या अंतर्गत, निश्चित विनिमय दर यंत्रणा स्वीकारली गेली, परंतु व्ययच्या शिल्लकमध्ये मूलभूत असमतोल सुधारण्यासाठी, देशांना आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या परवानगीने त्यांच्या चलनांचे अवमूल्यन करण्याची परवानगी देण्यात आली. आता, ब्रेटन वुड्स पद्धती सोडून दिली गेली आहे आणि जगातील बहुतेक देशांनी त्यांची चलन सुरु केली आहे आणि अशा प्रकारे बाजारपेठेतील मागणी आणि पुरवठा यांच्यानुसार विनिमय दरांची लवचिक दर स्वीकारली आहे.

तथापि, सध्याच्या लवचिक विनिमय दर प्रणालीमध्येदेखील एखाद्या चलनाचे मूल्य किंवा त्याची मागणी आणि पुरवठा निश्चित केल्यानुसार त्याचे विनिमय दर कमी होऊ शकते. मागणी आणि पुरवठा शर्तीनुसार निर्धारित केलेल्या विदेशी चलनांच्या संदर्भात चलनाच्या मूल्यात घसरण हे घट म्हणून वर्णन केले आहे.

जर एखाद्या देशाने त्याची तपासणी करण्यासाठी प्रभावी पावले न घेता चलन घसारा करण्यास परवानगी दिली तर त्याचे अवमूल्यनासारखेच परिणाम होतील. अशाप्रकारे, चलनाचे मूल्यमापन किंवा अवमूल्यन करून आणले गेले आहे की नाही वा मूल्य कमी झाल्याच्या परिणामावर चर्चा करू. जुलै १९९९ मध्ये, जेव्हा भारत ब्रेटन-वुड्स निश्चित विनिमय दर प्रणालीच्या अधीन होता, तेव्हा त्याने त्याचे रुपया जवळपास २०% पर्यंत (पेमेंटच्या शिल्लकमध्ये असमर्थता सुधारण्यासाठी २० रुपये प्रति डॉलर ते २५ रुपये प्रति डॉलरपर्यंत) कमी केले.

आता प्रश्न हा आहे की देयकाचे समतोल सुधारण्यासाठी चलनाचे अवमूल्यन कसे कार्य करते? परकीय चलनांच्या संदर्भात चलनाच्या विनिमय दरात घट झाल्याने, निर्यात केली जाणाऱ्या वस्तूंच्या किंमती घसरतात, तर आयातीचे दर वाढतात. हे निर्यातीला प्रोत्साहित

करते आणि आयातीला उत्साहित करते. निर्यातीस इतकी उत्तेजित आणि आयात निराश झाल्याने, देय रकमेची तूट कमी होण्यास प्रवृत्त होईल.

अशा प्रकारे अवमूल्यनाच्या धोरणाला व्यय बदलण्याचे धोरण असेही म्हटले जाते कारण आयात कमी केल्यामुळे देशातील लोक देशांतर्गत वस्तूंवर आयातीवरील खर्च बदलतात. हे लक्षात घ्यावे लागेल की निर्यातीच्या किंमती कमी झाल्यामुळे एखाद्या देशाच्या निर्यातीची मागणी किंमत लवचिक असेल (तर, ई-निर्यातीची कमाई वाढेल_{आर} > 1). तसेच देशाच्या आयातीची मागणी लवचिक राहिल्यास आयातीचे दर वाढतील. जर देशाला आयातीसाठी मागणी करणे आवश्यक नसते तर आयातीच्या किंमती वाढल्यामुळे आयातीवरील खर्च कमी होण्याऐवजी वाढेल.

अवमूल्यन: मार्शल लर्नर अटीनुसार अवमूल्यन यामुळे निर्यात उत्पन्नात वाढ होईल आणि आयात खर्च कमी होईल की निर्यातीची परदेशी मागणी आणि देशांतर्गत मागणीच्या किंमतीची लवचिकता यावर अवलंबून आहे.

मार्शल आणि लर्नर यांनी अशी अट विकसित केली आहे ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की जर निर्यातीची किंमत लवचिकता आणि आयातांची किंमत लवचिकता जर एकापेक्षा जास्त असेल तर अवमूल्यन देयाचे संतुलन सुधारण्यात यशस्वी होईल. त्यामुळे, मार्शल-लर्नर अटीनुसार, चलनाचे अवमूल्यन ताळेबंद सुधारणा झाली तर

$$e_x + e_m > 1$$

जेथे

e_m - निर्यात किंमत लवचिकता

e_x - आयात किंमत लवचिकता

देशात जर अवमूल्यन झाल्यास $e_x + e_m < 1$ तर देय स्थितीत सुधारणा करण्याऐवजी शिल्लक विपरित परिणाम होईल. $E_x + e_m = 1$ असल्यास, अवमूल्यन पेमेंट्सच्या शिल्लकमध्ये असमानता सोडेल.

४अ.१० अवमूल्यनासाठीचा उत्पन्न शोषण दृष्टिकोन

देश देय रकमेच्या सुधारण्यात यशस्वी होण्यासाठी देशाकडे पुरेसे निर्यात करण्यायोग्य अधिशेष असणे आवश्यक आहे. जर एखाद्या देशाकडे निर्यात करण्यासाठी पुरेसे वस्तू आणि सेवा उपलब्ध नसतील तर अवमूल्यन किंवा घट झाल्यामुळे त्यांच्या किंमतींमध्ये पडणे काही उपयोग होणार नाही.

सिडनी एस अलेक्झांडरने मांडलेल्या उत्पन्न-शोषणाच्या दृष्टिकोनातून हे स्पष्ट केले जाऊ शकते. या दृष्टिकोनानुसार, देशातील उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन आणि त्याद्वारे त्याचे शोषण यामधील फरक म्हणजे व्यापार समतोल.

वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन शोषून घेतल्याचा अर्थ असा होतो की त्या देशातील उपभोग आणि गुंतवणूकीसाठी त्यापैकी किती वापरला जातो. म्हणजेच शोषण म्हणजे घरगुती उत्पादित वस्तू आणि सेवांवरील खर्च आणि गुंतवणूकीचा योग.

खालील सूत्राद्वारे व्यक्त करता येईल

$$B = Y - A$$

वरील सूत्रात -

बी = व्यापार शिल्लक किंवा निर्यात करण्यायोग्य अतिरिक्त

वाय = राष्ट्रीय उत्पन्न किंवा वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाचे मूल्य

ए = शोषण किंवा वापर आणि गुंतवणूकीच्या खर्चाची बेरीज

यावरून असे होते की जर खर्च किंवा शोषण राष्ट्रीय उत्पादन पेक्षा कमी असेल तर, त्यात सकारात्मक व्यापार शिल्लक किंवा निर्यात करण्यायोग्य अधिशेष असेल. हे निर्यात करण्यायोग्य अधिशेष निर्माण करण्यासाठी, देशांतर्गत उत्पादित ग्राहक व गुंतवणूकीवरील वस्तूंचा खर्च कमी केला जावा किंवा राष्ट्रीय उत्पादनास पुरेसे वाढविण्यात यावी.

थोडक्यात, हे वरील प्रमाणे आहे की देय रकमेच्या शिल्लकमध्ये असमर्थता सुधारण्यास यशस्वी होण्यासाठी अवमूल्यन किंवा अवमूल्यन करण्यासाठी, देशाच्या निर्यातीची आणि मागणीची किंमत लवचिकतेची बेरीज जास्त असणे आवश्यक आहे (म्हणजे एकापेक्षा जास्त) आणि दुसरे म्हणजे त्यात पुरेसे निर्यात करण्यायोग्य अधिशेष असणे आवश्यक आहे. अन्य देशांनी प्रत्युत्तर देऊन त्यांच्या चलनात असेच अवमूल्यन केल्यास आणि विनिमय दराचे प्रतिस्पर्धी अवमूल्यन सुरू झाल्यास त्याचे उद्दीष्ट साध्य करण्यातही अवमूल्यन यशस्वी होणार नाही.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने तीन वेळा त्याच्या चलनाचे अवमूल्यन केले, प्रथम १९४९ मध्ये, दुसरे जून १९६६ मध्ये आणि तिसरे जुलै १९९१ मध्ये देय रकमेच्या शिल्लकतेची दुरुस्ती सुधारण्यासाठी. देयकेच्या शिल्लक रकमेची तूट कमी करण्यासाठी जून १९६६ चे अवमूल्यन काही काळ यशस्वी झाले नाही.

कारण आपल्या पारंपारिक निर्यातीची बरीच मागणी जास्त लवचिक नव्हती आणि जास्त भाव असूनही आम्ही आपली आयात कमी करू शकलो नाही. तथापि जुलै १९९१ मधील अवमूल्यन बरेच यशस्वी ठरले कारण त्यानंतर आपली निर्यात काही वर्षांच्या वेगाने वाढत होती आणि आयातीची वाढ सुरक्षित मर्यादेत राहिली.

४अ.११ अवमूल्यन आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार शिल्लक: J वक्र

जे वक्र म्हणजे काय?:

जे वक्र हा एक आर्थिक सिद्धांत आहे ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की काही विशिष्ट गृहितकांनुसार देशाच्या व्यापाराची तूट सुरुवातीच्या चलन घसरल्यानंतर आणखीनच बिघडेल. त्याचे मुख्य म्हणजे कारण, नजीकच्या काळात आयातीवरील जास्त किंमती कमी झाल्यापेक्षा एकूण नाममात्र आयातीवर जास्त परिणाम करतात. जेव्हा नाममात्र व्यापार शिल्लक रेखालेख म्हणून आरेखित केली जाते तेव्हा हे वैशिष्ट्यीकृत अक्षर J आकाराचा परिणाम देते.

- जे वक्र हा एक आर्थिक सिद्धांत आहे जो म्हणतो की चलन घसरल्यानंतर व्यापार तूट सुरुवातीला आणखी खराब होईल.
- नाममात्र व्यापार तूट सुरुवातीला अवमूल्यनानंतर वाढते, कारण निर्यातीच्या किंमती प्रमाण समायोजित करण्यापूर्वी वाढतात.
- त्यानंतर, प्रमाण समायोजित केल्यामुळे, निर्यात स्थिर राहिल्यामुळे आयात वाढीस लागते आणि व्यापार तूट संकुचित होते किंवा त्याऐवजी "जे" आकाराच्या अतिरिक्त अवस्थेत बदलते.
- खाजगी इक्विटी, वैद्यकीय क्षेत्र आणि राजकारणासह व्यापार तूट याशिवाय जे वक्र सिद्धांत इतर क्षेत्रांवर लागू केला जाऊ शकतो.

४अ.१२ J वक्र समजणे

आयात आणि निर्यातीचे व्यापारी खंड प्रथम फक्त सूक्ष्म आर्थिक बदल अनुभवतात कारण किंमतीपेक्षा किंमती समायोजित होतात, ह्याच सिद्धांतानुसार J वक्र कार्य करतो. मग, ज्याप्रमाणे वेळ बदलते त्याचप्रमाणे परदेशी खरेदीदारांना त्यांच्या अधिक आकर्षक किंमतींमुळे निर्यातीचे प्रमाण नाटकी वाढू लागते. त्याचबरोबर घरगुती ग्राहक त्यांच्या आयातीच्या किंमतीमुळे कमी आयात केलेली उत्पादने खरेदी करतात.

अवमूल्यनापूर्वीच्या आकडेवारीच्या तुलनेत, या समांतर कृतींमुळे शेवटी व्यापार शिल्लक बदलते, वाढीव अधिशेष (किंवा लहान तूट) सादर करते. स्वाभाविकच, समान आर्थिक तर्क विरुद्ध परिस्थितींना लागू होतो - जेव्हा एखाद्या देशाला चलन मूल्यांकनाचा अनुभव येतो, परिणामी याचा परिणाम उलटा जे वक्र होईल.

अवमूल्यन आणि वक्रवरील प्रतिसाद यांच्यातील अंतर हे प्रामुख्याने या परिणामामुळे आहे की राष्ट्राच्या चलनात घसारा आल्यानंतरही आयातीचे एकूण मूल्य वाढण्याची शक्यता आहे. तथापि, पूर्व-विद्यमान व्यापार करार पूर्ण होईपर्यंत देशाची निर्यात स्थिर राहते.

दीर्घ कालावधीसाठी, मोठ्या संख्येने परदेशी ग्राहक त्यांच्या देशातून अवमूल्यन झालेल्या चलनासह त्यांच्या देशात येणाऱ्या उत्पादनांच्या खरेदीला अडथळा आणू शकतात. देशांतर्गत उत्पादित उत्पादनांच्या तुलनेत ही उत्पादने आता स्वस्त झाली आहेत.

४अ १३.५ वक्राचा परिणाम:

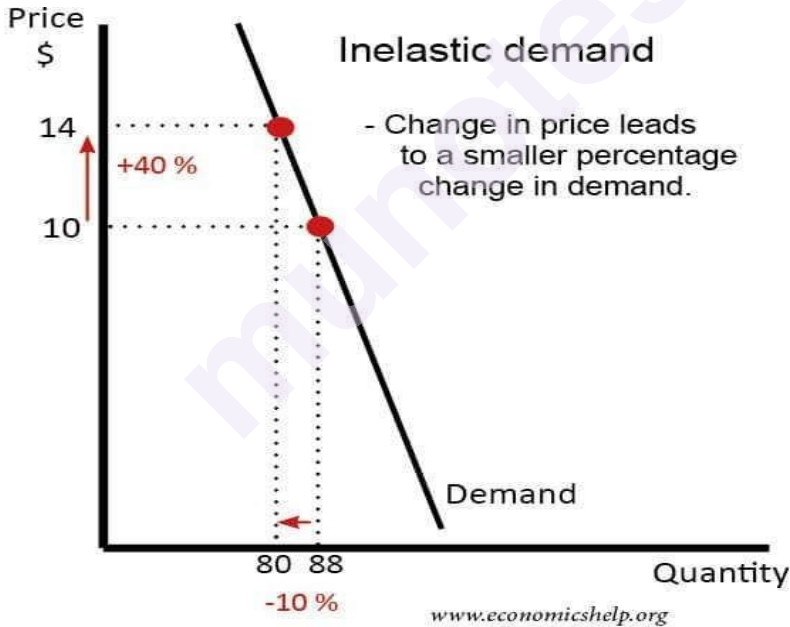
जे वक्राचा परिणाम विनिमय दरातील घसरामुळे अल्पकालीन चालू खात्याचा होऊ शकतो (कारण मागणी स्थिर आहे). तथापि, दीर्घकालीन, मागणी अधिक किंमत लवचिक बनते आणि म्हणूनच चालू खात्यात सुधारणा होऊ लागते.

जे-वक्र मार्शल-लेनर स्थितीशी संबंधित आहे, जे असे म्हणते:

- जर $(PED_x + PED_m > 1)$ तर अवमूल्यन चालू खात्यात सुधारणा करेल.

वेळ विलंब आर्थिक धोरणावर कसा परिणाम करू शकते याचे जे-वक्र हे एक उदाहरण आहे. हे सूक्ष्म आर्थिक तत्त्वे (लवचिकता) आणि व्यापक आर्थिक परिणाम (चालू खाते) यांच्यातील दुवा देखील दर्शवते. शिल्लक पेमेंटवरील चालू खाते मालाचे निर्यात आणि आयात, सेवा आणि गुंतवणूकीचे निव्वळ मूल्य (XM) मोजते.

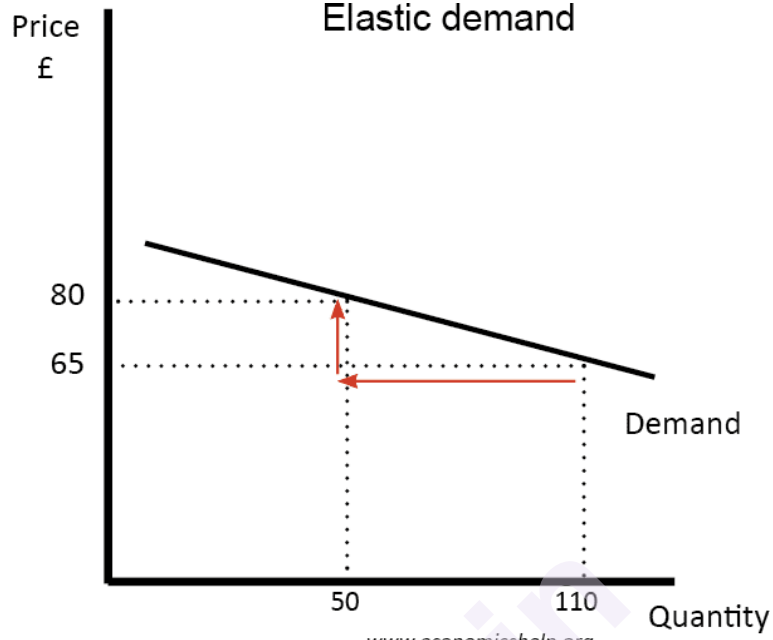
४अ १३.१ घसराराचा अल्प-मुदतीचा परिणाम:

आकृती ४ अ ४

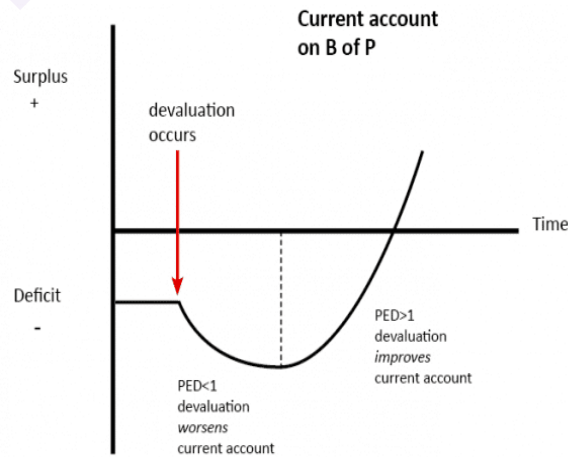
- अल्पावधीत, निर्यातीच्या किंमतीत घट झाल्यामुळे मागणी केलेल्या प्रमाणात थोड्या टक्के वाढ होईल.
- किंमतीच्या आयातीत वाढ झाल्यामुळे आयातीच्या मागणीत कमी टक्केवारी घसरेल. म्हणून, आयातीचे मूल्य प्रत्यक्षात वाढते (आम्ही आयातीवर जास्त खर्च करतो)
- म्हणून, जर मागणी स्थिर नसल्यास, घसरारा झाल्यास, प्रत्यक्षात चालू खाते बिघडत आहेत.

४अ १३.२ दीर्घकालीन परिणाम:

दीर्घकालीन, मागणीसाठी निर्यात आणि आयात अधिक किंमत लवचिक बनतील. (किंमतीस अधिक संवेदनशील)

- म्हणून, निर्यातीच्या किंमतीत घट झाल्यामुळे प्रमाणाच्या मागणीत मोठी टक्केवारी वाढेल. (आणि म्हणून आम्हाला निर्यातीच्या मूल्यामध्ये मोठी वाढ मिळते) जेव्हा मागणी लवचिक असते तेव्हा निर्यातीचे मूल्य वाढते - आणि आम्हाला चालू खात्याच्या स्थितीत सुधारणा मिळते.
- तसेच, जर आयातीची मागणी किंमत लवचिक असेल तर आयातीच्या मागणीत मोठी टक्केवारी घसरण होईल. या प्रकरणात, आयातीवरील एकूण खर्च कमी होऊ लागतो.

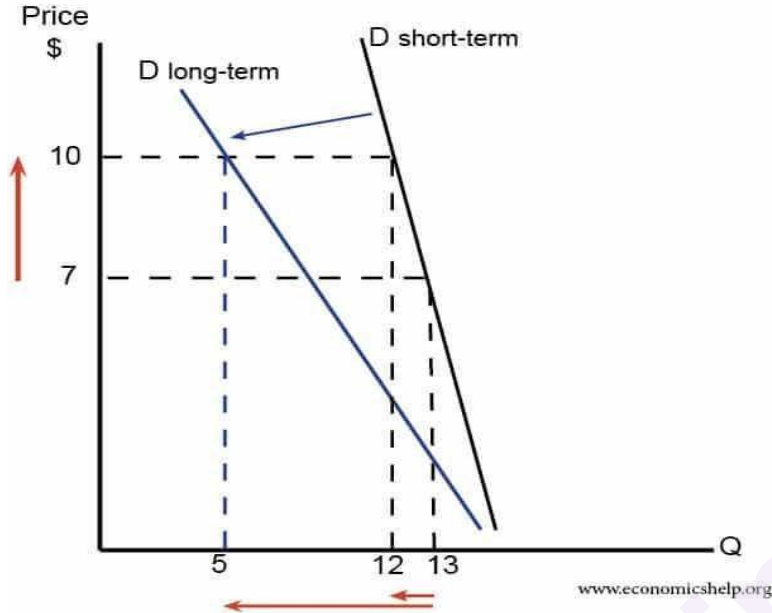

आकृती ४अ.६

भविष्यात, जागतिक मागणी वाढल्यास व्यापारातील तूट सुधारत राहू शकते.

४अ १३.३ दीर्घ मुदतीत मागणी अधिक लवचिक का आहे?:

मुंडेल फ्लेमिंग प्रतिमान

आकृती ४ अ.७

अल्पावधीत, कंपन्या आणि ग्राहकांना चांगल्या वस्तू खरेदी करण्याचे करार असू शकतात.

- पर्याय शोधायला वेळ लागतो.
- आयातीची उच्च किंमत घरगुती कंपन्यांना उत्पादन वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन देईल, परंतु यासाठी वेळ लागतो
- लवचिकता आणि वेळ

४अ १३.४ जे वक्र प्रभावाचे मूल्यमापन:

दरा व्यतिरिक्त अनेक घटक विनिमय चालू खात्यावर परिणाम करतात चालू खाते

- अवलंबून असेल ग्राहक खर्च आणि आर्थिक वाढीचा दर.
- हे परदेशातील ग्राहकांच्या खर्चावर देखील अवलंबून असते (म्हणून निर्यातीची मागणी)
- हे महागाईवर अवलंबून असते (उदा. घसारा आयातीत महागाईला कारणीभूत ठरतो ज्यामुळे निर्यातीची स्पर्धात्मकता कमी होते)
- कंपन्या विनिमय दराच्या हालचालींपासून बचाव करण्यासाठी विमा पॉलिसीमध्ये गुंतू शकतात.

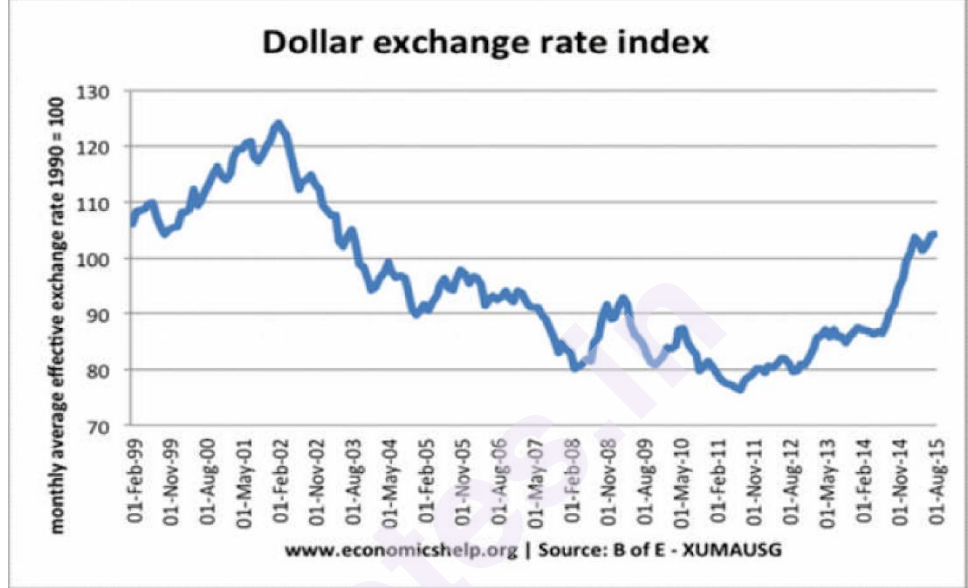
मार्शल लेर्नर अट:

यात असे म्हटले आहे की, चलनाचे अवमूल्यन चालू खात्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी (उदा. तूट कमी करणे), निर्यात आणि आयातीच्या मूल्य लवचिकतेची बेरीज (परिपूर्ण मूल्यमाध्ये) १ पेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे.

- जर (PED x + PED m > 1) नंतर अवमूल्यन चालू खात्यात सुधारणा करेल.
- जर (PED x + PED m > 1) तर एक प्रशंसा चालू खाते खराब करेल.

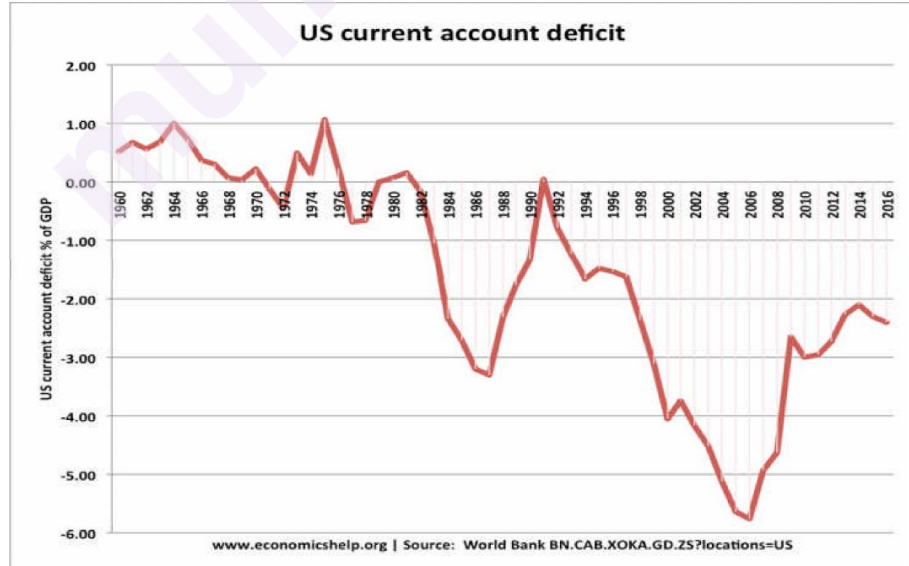
याचे कारण असे की चालू खात्यावरील परिणाम एकूण मूल्यावर अवलंबून असतो आणि केवळ निर्यातीच्या प्रमाणात नाही.

४अ १३.४ उदाहरण यूएस घसारा आणि चालू खाते:

आकृती ४ अ.८

२००२ च्या सुरुवातीपासून २००८ पर्यंत अमेरिकन डॉलरमध्ये सतत घसारा आहे.

आकृती ४ अ.९

- २००२ ते २००६ पर्यंत चालू खात्यात बिघाड आहे (मजबूत घरगुती वापरामुळे देखील)

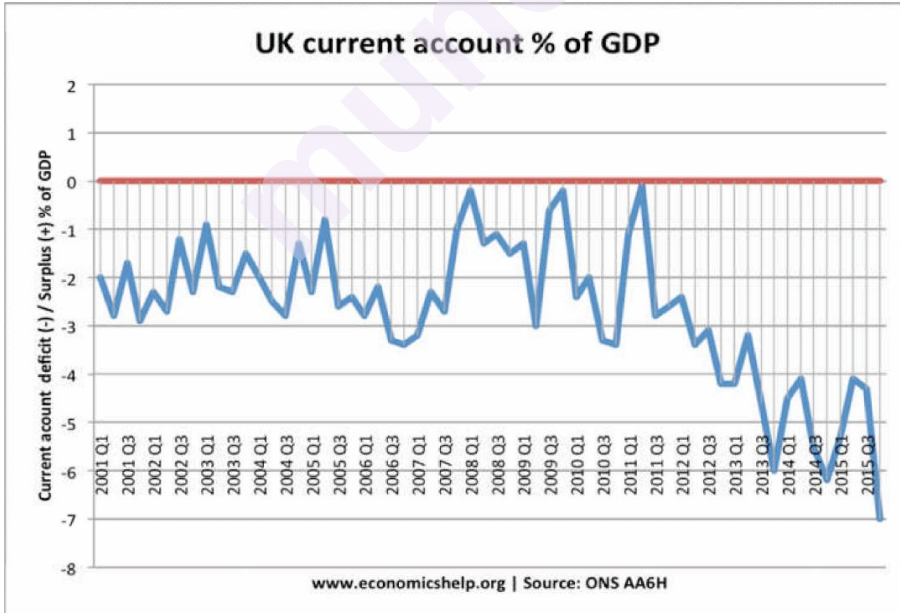
- २००६ नंतर चालू खात्यात तीव्र सुधारणा झाली आहे. जे-वक्र लागू होऊ शकते असे सुचवित आहे-चालू खाते शेवटी डॉलरच्या घसरणीला प्रतिसाद देत आहे.
- तथापि, २००६ पासून चालू खात्यात झालेली तीक्ष्ण सुधारणा देखील अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेतील मंदी आणि आयातीवरील ग्राहक खर्चात घट झाल्यामुळे झाली.

४अ १३.६ उदाहरण यूके अवमूल्यन २००८-०९:

आकृती ४अ.१०

२००७ पासून २००९ यूके चालू करण्यासाठी पाउंड मूल्यठीक अवमूल्यन खाते २००१-२०१५

आकृती ४अ.११

२००७-०९ घसारा दरम्यान सुधारणा आहे. यूके चालू खाते-ते अस्थिर आहे, परंतु तोट्यात राहते. दीर्घकालीन, घसारा नंतर, चालू खात्यात सुधारणेची आपण अपेक्षा करू शकतो, परंतु प्रत्यक्षात, ते बिघडते. जे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी हे उपयुक्त नाही.

-वक्र प्रभाव. परंतु, हे दर्शविते की अनेक घटक विनिमय दराव्यतिरिक्त इतर चालू खात्यातील देय शिल्लक प्रभावित करू शकतात. यामध्ये समाविष्ट आहे.

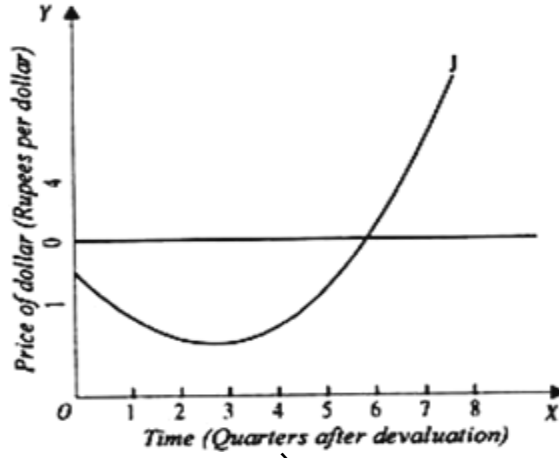
- अर्थव्यवस्थेची स्थिती(मंदीच्या मागणीत आयात खर्च कमी होतो.
- इतर देशांमध्ये ग्राहकांची मागणी (उदा. युरोझोन मंदी यूपे निर्यातीसाठी मागणी)
- उत्पादकता आणि उत्पादन उद्योगांची स्पर्धात्मकता - मुख्य प्रतिस्पर्ध्यांच्या तुलनेत.

एखाद्या देशाच्या चलनाचे मूल्य कमी झाल्यामुळे त्याचा माल परदेशी लोकांसाठी स्वस्त करून निर्यात वाढवते. दुसरीकडे, अवमूल्यन किंवा अवमूल्यन देशांतर्गत चलनाच्या दृष्टीने परदेशातून आयात महाग करते (भारताच्या बाबतीत रुपया) आणि म्हणून आयात कमी होते. देशाची व्यापारी तूट कमी करणे. खरं तर, अलिकडच्या वर्षात जेव्हा एखाद्या देशाने व्यापार शिल्लक किंवा देय शिल्लक मध्ये गंभीर असमानता अनुभवली, तेव्हा त्याने निर्यात वाढवण्यासाठी आणि आयात कमी करण्यासाठी आणि अशा प्रकारे देय शिल्लक मध्ये समतोल पुनर्संचयित करण्यासाठी त्याच्या चलनाचे अवमूल्यन केले.

तथापि, हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की व्यापाराच्या समतोलावर अवमूल्यन किंवा घसाराचा प्रभाव संदिग्ध आणि बऱ्यापैकी अनिश्चित आहे कारण एक चांगला करार एखाद्या देशाच्या निर्यात आणि आयातीच्या किंमतीच्या लवचिकतेवर अवलंबून असतो. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या देशाच्या परकीय चलनाच्या दृष्टीने निर्यातीची किंमत-लवचिकता एकतेपेक्षा कमी असेल तर परकीय चलनाच्या दृष्टीने निर्यातीचे मूल्य कमी होईल कारण निर्यातीचे भौतिक प्रमाण वाढणे ऑफसेटपेक्षा अधिक असेल चलनाचे अवमूल्यन. दुसरीकडे, जर आयातीची मागणी अस्थिर असेल तर अवमूल्यन होऊनही ते कमी होणार नाहीत.

अनेक अर्थतज्ज्ञांचे मत आहे की अवमूल्यनामुळे सुरुवातीच्या अवमूल्यनानंतर काही तिमाही (कदाचित तीन ते सहा) साठी व्यापार शिल्लक बिघडण्याची शक्यता आहे. तथापि, त्यांना वाटते की काही काळानंतर, व्यापाराचे संतुलन सुधारू शकते. खरं तर, जे वक्र नावाची संकल्पना पुढे ठेवण्यात आली आहे. यानुसार, सुरुवातीच्या घसारा नंतर J चे अक्षर आकारानुसार व्यापाराचे समतोल करते.

याचा अर्थ असा की अवमूल्यनानंतर पहिल्या काही तिमाहीत व्यापाराचे संतुलन बिघडते आणि त्यानंतर ते सकारात्मक होते आणि सुधारू लागते. हा J- वक्र प्रभाव आकृती ४ अ. १२ मध्ये दर्शविला गेला आहे. जेथे क्ष अक्षावर वेळ मोजतो, म्हणजेच अवमूल्यन नंतरचे चतुर्थांश आणि आणि य अक्षावर व्यापाराचा समतोल मोजतो. जर व्यापार समतोल मूल्य सकारात्मक असेल, म्हणजे, जर व्यापार शिल्लक शून्य रेषेच्या वर असेल आणि वक्र वाढले तर व्यापार समतोल सुधारेल.

आकृती ४अ.१२ व्यापाराच्या समतोलालावर अवमूल्यनाचा प्रभाव: जे वक्र

जर व्यापाराचा समतोल नकारात्मक असेल तर ते शून्य रेषेच्या खाली असेल आणि जर वक्र खाली उतरले तर याचा अर्थ असा होतो की व्यापाराचा समतोल बिघडते. आकृती ४ अ.१२ वरून हे दिसून येईल की पहिल्या काही तिमाहीत, व्यापाराचा समतोल नकारात्मक राहते आणि बिघडते आणि नंतर सुधारणे सुरू होते आणि शेवटी दीर्घकाळ सकारात्मक होते.

आता, संबंधित प्रश्न उद्भवतो की, जे-वक्र कसे येते. रुपयाचे अवमूल्यन (घसारा) च्या संदर्भात हे स्पष्ट करू. येथे घ्या की, व्यापाराच्या समतोल निर्यातीचे मूल्य वगळता आयातीचे मूल्य आहे. अशा प्रकारे;

व्यापार समतोल:

रुपयामध्ये निर्यातीचे मूल्य - रुपयामध्ये आयातीचे मूल्य हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की निर्यात आणि आयात दोन्हीचे मूल्य निर्यात किंवा आयात या दोन्हीच्या मूल्यांच्या अनुक्रमे निर्यात आणि आयातीच्या रुपयाच्या किंमतीने गुणाकार केले जाते. चलनाचे अवमूल्यन (अवमूल्यन) निर्यात आणि आयातीचे खंड आणि रुपया दोन्हीवर परिणाम करते. प्रथम, चलनाचे अवमूल्यन (अवमूल्यन) निर्यातीचे प्रमाण वाढवते आणि आयातीचे प्रमाण कमी करते, या दोन्ही गोष्टींचा व्यापार शिल्लक वर अनुकूल परिणाम होतो, म्हणजेच ते व्यापार तूट कमी करतील किंवा व्यापार अधिशेष वाढवतील.

दुसरे म्हणजे, अवमूल्यनाचा परिणाम म्हणून, रुपया-निर्यातीची किंमत अल्पावधीत फारशी बदलण्याची शक्यता नाही. निर्यातीची रुपया-किंमत देशांतर्गत किंमतीच्या पातळीवर अवलंबून असते आणि अल्पावधीत रुपयाचे अवमूल्यन (अवमूल्यन) देशांतर्गत किंमतीच्या पातळीवर फारच कमी परिणाम करेल.

दुसरीकडे, रुपया- आयातीचे मूल्य अवमूल्यन झाल्यानंतर लगेच वाढते. परदेशातून भारतात आयात करणे अधिक महाग होईल कारण अवमूल्यनामुळे शंभर रुपयांची नोट पूर्वीपेक्षा कमी अमेरिकन डॉलर आणि पौंड स्टर्लिंग खरेदी करेल. अशाप्रकारे, आयातीच्या रुपया-किंमतीत वाढ झाल्यास व्यापाराच्या समतोलालावर नकारात्मक परिणाम होतो,

म्हणजेच, तो व्यापारातील तूट वाढवण्याकडे किंवा व्यापारी अधिशेष कमी करण्याकडे कल ठेवतो.

अवमूल्यनाचा किमतीचा परिणाम आणि प्रमाण परिणाम. अवमूल्यन किंवा घसाराच्या परिणामी व्यापाराच्या समतोलावर घसारा किंवा अवमूल्यनाचा नकारात्मक परिणाम स्पष्ट होईल. समजा रु. ४६ प्रति डॉलर ते रु. ४४ प्रति डॉलर असे रुपयाचे अवमूल्यन झाल्यानंतर एका विशिष्ट यूएस मशीनची किंमत ५०,००० ते ६०,००० इतकी कमी होईल.

अशा प्रकारे अमेरिकन मशीनच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे, भारतीय पूर्वीच्या तुलनेत अमेरिकन मशीनवर अधिक खर्च करतील. हा किमतीचा परिणाम आहे. परंतु यूएस मशीनच्या किंमतीत वाढ झाल्यामुळे भारतीयांकडून अमेरिकन मशीनची मागणी कमी होईल. हे प्रमाण परिणाम आहे. आता, आयातीच्या मूल्यावर अवमूल्यनाचा निव्वळ परिणाम किंमतीच्या परिणामापेक्षा प्रमाण प्रभाव मोठा आहे की उलट यावर अवलंबून आहे. आणि हे आयातीच्या किंमतीच्या लवचिकतेवर अवलंबून असते.

त्यामुळे असे दिसून येते की व्यापाराच्या शिल्लकवर अवमूल्यन (घसारा) चा निव्वळ परिणाम कोणत्याही प्रकारे जाऊ शकतो. ऐतिहासिक अनुभव दर्शवितो की सुरुवातीला नकारात्मक परिणाम प्रामुख्याने होतो. याचे कारण असे की आयातीच्या किंमतीवर अवमूल्यन/घसाराचा प्रभाव खूप वेगवान असला तरी, आयातीचे रुपया-किंमतीत वाढ आणि निर्यातीचे मूल्य वाढीस प्रतिसाद म्हणून आयातीचे प्रमाण कमी होण्यास थोडा वेळ लागतो. परकीय चलनाच्या दृष्टीने निर्यातीच्या किंमतीत घट.

जे वक्र परिणामानुसार, व्यापार संतुलन वर अवमूल्यन/अवमूल्यनाचा प्रारंभिक परिणाम नकारात्मक असतो आणि जेव्हा दीर्घ कालावधीत आयात आणि निर्यात किंमतीतील बदलांशी जुळवून घेतात, तेव्हा व्यापार संतुलन वर निव्वळ परिणाम सकारात्मक होतो. निर्यात आणि आयातीला जितकी जास्त किंमत लवचिक असेल तितकीच दीर्घकालीन व्यापार संतुलन सुधारेल.

४अ.१४ अवमूल्यन आणि महागाई

अवमूल्यन आणि चलन चलनाचे अवमूल्यन किंवा अवमूल्यन देशातील किंमत पातळी वाढवते आणि त्यामुळे महागाईचा दर वाढतो. हे दोन कारणांमुळे घडते. घसारा/अवमूल्यनाचा परिणाम म्हणून आयात केलेल्या मालाच्या किमती वाढतात. ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या आयातीच्या बाबतीत त्यांच्या किंमती वाढल्याने थेट चलनवाढीचा दर वाढतो.

भांडवली वस्तू आणि कच्च्या मालाच्या आयातीच्या बाबतीत, त्यांच्या आयात किंमतींमध्ये वाढ केवळ थेट किंमत पातळी वाढवणार नाही तर ते इतर वस्तूंच्या उत्पादनात निविष्टा म्हणून वापरले जात असल्याने, त्यांच्या आयात किंमती वाढल्याने खर्च देखील वाढेल या इतर वस्तूंचे उत्पादन आणि त्यामुळे महागाई वाढेल.

दुसरे म्हणजे, घसारांमुळे निर्यात स्वस्त होते आणि म्हणून जागतिक बाजारपेठेत अधिक स्पर्धात्मक होते. यामुळे मालाची निर्यात वाढते आणि देशांतर्गत बाजारात मालाचा पुरवठा आणि उपलब्धता कमी होते ज्यामुळे घरगुती किंमतीची पातळी वाढते. याशिवाय, आयात केलेल्या मालाच्या उच्च किंमतींमुळे, देशातील लोक आता अधिक महाग आयातीसाठी देशांतर्गत उत्पादित वस्तूंची जागा घेतात. परिणामी, देशांतर्गत उत्पादित वस्तू आणि सेवांवर एकूण मागणी किंवा खर्च वाढेल ज्यामुळे मालाचे उत्पादन वाढेल किंवा त्यांच्या किंमती वाढतील किंवा दोन्ही. तथापि, जर अर्थव्यवस्था क्षमता उत्पादनाच्या जवळ काम करत असेल तर त्याचा परिणाम वस्तूंच्या किंमती वाढवण्यावर अधिक होईल.

४अ.१५ सारांश

१. मुळात मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान खुल्या अर्थव्यवस्थेसाठी IS-LM प्रतिमानाची आवृत्ती आहे. वस्तू आणि आर्थिक बाजारातील शिल्लक व्यतिरिक्त, मॉडेलमध्ये देय शिल्लकचे विश्लेषण समाविष्ट आहे.
२. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान अत्यंत प्रतिबंधात्मक गृहितकावर आधारित आहे. हे परिपूर्ण भांडवल गतिशीलतेसह एक लहान खुली अर्थव्यवस्था मानते.
३. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानाचा मुख्य संदेश असा आहे की कोणत्याही आर्थिक धोरणाचा प्रभाव (वित्तीय, आर्थिक किंवा व्यापार) विचाराधीन देशाच्या विनिमय दर प्रणालीवर अवलंबून असतो, म्हणजे, देश निश्चित किंवा फ्लोटिंग विनिमय दर प्रणालीचे पालन करत आहे का
४. अवमूल्यन, सोने, चांदी किंवा परकीय चलन युनिट्सच्या दृष्टीने देशाच्या आर्थिक युनिटच्या विनिमय मूल्यामध्ये घट. सततच्या शिल्लक-भरणा तूट दूर करण्यासाठी अवमूल्यन वापरले जाते.
५. अवमूल्यनाच्या उलट, पुनर्मूल्यांकन सोन्या, चांदी किंवा परकीय चलन युनिट्सच्या बाबतीत देशाच्या आर्थिक युनिटच्या विनिमय मूल्यामध्ये वाढ समाविष्ट करते. जेव्हा एखाद्या देशाच्या चलनाचे इतरांच्या तुलनेत अवमूल्यन केले जाते तेव्हा ते हाती घेतले जाऊ शकते, ज्यामुळे सतत पेमेंट शिल्लक राहते.
६. जे वक्र हा एक आर्थिक सिद्धांत आहे ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की, काही गृहितकांनुसार, एखाद्या देशाची व्यापार तूट सुरुवातीला त्याच्या चलनाच्या घसरणीनंतर आणखी वाढेल - मुख्यत्वे कारण की नजीकच्या काळात आयातीवरील उच्च किंमती कमी होण्यापेक्षा एकूण नाममात्र आयातीवर जास्त परिणाम करतील. आयातीचे प्रमाण जेव्हा नाममात्र व्यापार शिल्लक रेषा आलेख म्हणून चार्ट केले जाते तेव्हा हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण अक्षर जे आकारात येते.

४अ.१६ प्रश्न

१. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमान स्पष्ट करा.
२. मुंडेल-फ्लेमिंग प्रतिमानमधील वस्तू आणि नाणे बाजारातील सामान्य समतोल स्पष्ट करा.
३. आयात निर्यात ताळेबंद समायोजन मध्ये खर्च बदलण्याची धोरणे म्हणून अवमूल्यनाची भूमिका स्पष्ट करा.
४. आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील जे वक्र प्रभाव स्पष्ट करा.
